

Р 440

944

ШАРЖ ЮЛДУЗИ

2
2013

Маҳмудхўжа Бухудинӣ

Мажалла ва жаридаларнинг катта бир хосияти танқид, яъни сараламоқдур. Саррофлар ақчани, тужжорлар матоъни саралаганидек, муҳаррирлар ҳам умумий ҳол ва маишатга тааллуқ нимарсаларни саралайдурки, бошқа сўз ила «танқид» аталур...

Жаридаларга мақола ва шиорлар ўқулуб турубдур. Аммо ҳануз танқид даврига етушиганимиз йўқ. Иттифоқо, танқид шаклинда бир нимарса ёзилса, бизларга қаттиг тегар. Ёзганларимизни бузуқлиги ва фикримизни хатолиги, ишимизни ноқислигини бирор киши кўрсатса, аччигимиз чиқур. Ва ул одамни душман кўруб, шахсидан нафрат ва фикрига норозилик, баён этармизки, бул бизни янгидан ишга бошлаганимиздан, бошқа тил ила ноқислигимиздандур. Биз эскиларни айблаимизки, аларга ислоҳдан сўзласак, чидай олмайдулар. Аммо ўзимизнинг мактаб, рисола, таҳрир ва маслакимизни бир киши танқид этдими, чидай олмаймиз, диққат ила мунаққид сўзини тингламаймиз...

Такроран айтармиз: биз ҳануз танқидга лаёқат пайдо этганимиз йўқ. Яна қадима касалларимиздан – «норизо», «хотири қолмасуну...» иллатлари ҳануз кетган йўқ...

Агарда, «хотир қолмасун» қондаси маслак тутулса, матбуотдан қалам тортмоқ керак. Чунки ҳақиқий матбуот ҳеч кимни хотирига қарамас...

SHARQ YULDUZI

J

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабий-бадний, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Мухаммад Али	Абдуваҳоб Нурматов
Эркин Воҳидов	Баҳамдулло Нурабуллаев
Кенесбой Каримов	Абдулла Орипов
Наим Каримов	Тўра Саидов
Тўра Мирзаев	Сирожиддин Саййид
Иқбол Мирзо	Энаҳон Сиддикова
Минҳожиддин Мирзо	Йўлдош Солижонов
Ғулом Мирзо	Хайриддин Султонов
Сувон Нажбиддинов	Рустам Қосимов

Бош муҳаррир — Улугбек Хамдам
Назм бўлими мудири — Икром Отамурод
Наср бўлими мудири — Орзикул Эргаш
Адабиётшунослик бўлими мудири — Олим Тўлабоев
Масъул котиб — Саъдулло Қуროнов

УШБУ СОНДА:

Дурдона

Юсуф Хос ҲОЖИБ

ҚУТАДҒУ БИЛИГ (САОДАТГА ЭЛТУВЧИ БИЛИМ)

Парча

*Билимни буюк бил, заковатни йўл,
Улугдир икковин тута билган қўл.*

*Сўз дедим, исботи шундай келди мос,
Мендан эшит уни, қулогингга ос.*

«ҲИКОЯ БЎЛМАЙДИГАН ВОҚЕАЛАР» туркумидан

Ростдан, ҳалигача ҳам ишонмайман. Фисабилло беғараз яхшилик қилишга ўрганмаган одам, қандай ҳам ишонай!

Майли, сиз ҳам ишонманг, ўхшатиб айтолмагандирман, лекин бир оғиз ҳам ёлғони йўқ – шундай бўлган, нимага бу одам шундай қилди, деб ўзим ҳам қирқ йилдан бери ўйлайман.

Наср

Аҳмад АЎЗАМ

Шеърят

Саъдулла ҲАКИМ

Бола Ботир

Достон

*Неки яралмиш, бари
Сўзинг жисму танидир.
Сўз – чиганоқ гавҳари,
Кўнгил сўз ватанидир.*

ЭРКАК
Ҳикоя

Гулноза ЭРНАЗАРОВА

Туш кўрипти. Йигирма йилча аввал Зулфия деган бир қиз амалиёт ўтагани ишхоналарига келганди. Ўша қизни қўлидан ушлаб кетаётганмиш. Бутунлай унутиб юборган эди. Нега тушига кирди? Ёдига тушди: юзида кулгичлари бор эди. Кеча мулозамат кўрсатган аёлнинг кулгичларидай чиройли кулгичлари бор эди...

Наср

Наср

ҚОРАҚУЮН Романдан парча

Нормурод НОРҚОБИЛОВ

Қалайбек ғулда ит тарбиялашнинг нозик сир-асрорларини баён қилаётган инисининг гап-сўзларини ҳазм қилолмай, сенга ғул ити не даркор, ҳатто нотинч замонларда ҳам ота-боболаримиз ғулда ит сақлашмаган, дея унинг орзу ўйларига сув сепишга уриниб кўрди. Бироқ тутган жойини кесмай қўймайдиган иниси унинг барча гап-сўзларини қулоғи ёнидан ўтказиб юборди.

Адабиётшунослик

Йўлдош СОЛИЖОНОВ

РУҲИЯТНИ ЁРИТГАН ШЕЪРИЯТ

(Атоқли шоир Эркин Воҳидов
портретига чизгилар)

Маълумки, Эркин Воҳидов тенгдош бўлган авлод адабиётга ўтган асрнинг 60-йилларида кириб келди ва ўзбек шеърятини ҳам шаклан, ҳам мазмунан тубдан янгиледи. Айнан шу йилларда кўлига қалам олган шоиру ёзувчилар юраги озодлик, эрк туйғуси билан тўлиб-тошган эди.

Ўзбек адабиёти дунё бўйлаб

Клавдия ПАНЧЕНКО

ЎЗБЕК ҲИКОЯЛАРИ РУС ТИЛИДА

Янги бадий тузилма, модель ва шаклларда янги мазмун-моҳият, руҳият кирралари, анъанавий маънавий қадриятларни баҳолаш, янги шахс концепцияси (бутунлиги, қарашлари, фикрлари) йўлида самарали изланишлар ўзбек замонавий ҳикоячилигининг бадий тузилмаси, жанр кўламини безайди.

Мулоҳаза

Зухриддин
ИСОМИДДИНОВ

АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ “КАРТИНА” ҲИКОЯСИ, “МАФТУНИНГМАН” КИНОКАРТИНАСИ ВА КОНФЛИКТСИЗЛИК “НАЗАРИ”СИ

Ижодкор эркинлиги деганда, мен асар яратиш жараёнида адибнинг ўзини тўла эркин ҳис қилиши, турли мавзуда, турли тарзда бемалол экспериментлар ўтказиш эркинлигини тушунаман. Ана шундай шароитда, адабиётда янги бадий ғоялар, янги оқимлар, янги жанрлар юзага келади ва миллий бадий тафаккур даражаси юксакка кўтарилади.

МУНДАРИЖА

ПУБЛИЦИСТИКА

Энахон Сиддиқова. Эзгуликлар рамзисан, Ватан! 5

ШЕЪРИЯТ

Саъдулла Ҳаким. Бола Ботир. Достон. 10
Абдулла Орипов. Мўъжаз достон таассуротлари. 10
Ибодат Ражабова. Кўзин очар саноксиз хилқат. Шеърлар. 37
Турсун Али. Сени излар соғинч тўла кўзларим. Шеърлар. 40
Олима Набизода. Ой... сочларимни кумушга бўяр. Шеърлар. 43
Вафо Файзуллоҳ. Исминг билан маъноли дардим. Шеърлар. 103
Шодмонқул Салом. Шамол най чалаяпти. Шеърлар. 106

НАСР

Нормурод Норқобилов. Қорақуюн. Романдан парча. 23
Назар Эшонқул. Роман ҳақида икки оғиз сўз. 23
Ғафур Шермухаммад. Қудуқ. Қисса. 45
Аҳмад Аъзам. Ҳикоя бўлмайдиган воқеалар. Туркум ҳикоялар. ...74
Гулноза Эрназарова. Эрак. Ҳикоя. 81
Шукр Жаббор. Олтин гишт. Синергетик ҳикоя. 111

ДРАМАТУРГИЯ

Шодмон Отабек. Сен учун яшайман. 63

ТИЛИМИЗ – ХАЗИНАМИЗ

Фаррух Атаев. Дунё ва туркий тил. 85
Қозоқбой Маҳмудов. Ҳавас ва интилиш.....85

ДУРДОНА

Юсуф Хос Ҳожиб. Қутгаду билиг. Парча. 95

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ТАҲЛИЛ КЎЗГУСИДА

Пошшажон Кенжаева. Турк ҳикоячилигининг даврлаштириш масаласи. 99

ЖАРАЁН

Янги авлод овози. Сухбат. Дилмурод Қуронов. Раҳимжон Раҳмат. ..116

МУЛОҲАЗА

Зухриддин Исомиддинов. Абдулла Қаҳҳорнинг "Картина" ҳикояси, "Мафтунингман" кинокартинаси ва конфликтсизлик "назария"си. 127

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Фарғона ёшлари ижодидан. 131

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ДУНЁ БЎЙЛАБ

Клавдия Панченко. Ўзбек ҳикоялари рус тилида. 141

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Дилнавоз Юсупова. Алишер Навоий тахмислари. 143

ТАХМИСЛАР

Соҳиб Музаффар. Огаҳий газалига тахмис. 148
Ақром Малик. Навоий газалига тахмис. 150

ҒАЗАЛ БЎСТОНИ

Эрмамат Нурматов. Сен табассум айлагач. Ғазаллар. 152

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Йўлдош Солижонов. Рухиятни ёритган шеърият. 154
Яшар Қосимов. "Мени шеър боғига етаклаган ким?" 159
Доно Бекчанова. Икки ҳикояга бир назар. 166
Жалил Ҳазратқулов. Адибнинг муҳташам "Улуғ салтанат"и. 170

ГУЛҚАЙЧИ

Турсунбой Боймиров. Ошқовоқ. Ҳажвия. 174

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2013

2-сон

Муассис:
**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ**

* Муаллифлар фикри тахририят фикри деб қабул қилинамсин.
Тахририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Обунага монелик кўрсатилса,
Тошкент – 100000,
"Амир Темур" тор кўчаси, 2. Республика
"Матбуот таркатувчи"
акциядорлик
компаниясига мурожаат қилинсин.
Обуна индекси — 911

Манзилимиз:

100127, Тошкент шаҳри,
"Ўзбекистон" кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99, 245-27-87
www.sharqyulduzi.uz
e-mail: sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
10.04.2013 йил.
Қоғоз бичими 70x108 ¹/₁₆,
Офсет босма усулида тип.
№ 1-қоғозга босилди.
Босма тобоғи 11.
Шартли босма тобоғи 15,4.
Наширёт ҳисоб тобоғи 17,2.
Адади 3375 нусха.
Буюртма № 101-13

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 0562–рақам билан рўйхатга олинган.
"Ўқитувчи" НМИУ босмахонасида чоп этилди.

Қорхона манзили:

Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани,
Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.
Журнал икки ойда бир марта чоп этилади.

Саҳифаловчи ва дизайнер:

Хуршид Иброҳимов

Мусаҳҳихлар:

Дилфуза Маҳмудова,

Раъно Ҳакимжонова

Рассом:

Шомирза Турдимов

Copyright © "Шарқ юлдузи"

ЭЗГУЛИКЛАР РАМЗИСАН, ВАТАН!

Қишнинг айна чилласида фарзандларим билан ота-онамнинг қабрини зиёрат қилгани Олтиариққа шошяпмиз. Қор босган далаларга маҳлиё бўлиб эътибор бермабманми, ўғлимнинг ҳайратомуз хитоби хаёлимни бўлди:

– Вой-бўй, лайлақларни! Қаранглар! Шундай совуқда ҳам иссиқ юртларга учиб кетишмади! Совқотишмасмикин?!

Ўғлим симёғочларга курган инлари атрофида тўда-тўда бўлиб учиб юрган лайлақларга завқланиб боқди. Мен: булар мўъжизакор қушлар, улар файзу баракотли юртлардан кетишмайди, демоқчи эдим, менга жилмайганча термилиб турган кенжа қизимнинг бир нимага оғиз жуфтлаб турганини сезиб гапирақол, дегандек қарадим. Унча-мунча шеър тўқиб юрадиган Моҳинур қизим акасига шоирона жавоб қилди:

– Билмайсизми, қачондан буён лайлақлар бошқа ўлкаларга кетмай қўйишганини? Улар ҳам бизга ўхшаб эркинликни, осойишталикни, озодликни, шундай гўзал манзилларни яхши кўришади.

Болаларимнинг покиза, ёруғ туйғуларидан, оддий ҳақиқатни англаб, тушунаётганларидан томоғим ачишди, кўзларимга ёш қуйилди.

Пойтахтимиз азим Тошкентга борсам, бунёд этилган Мустақиллик тимсоллари, ўзбек тафаккурининг ҳайкалларидай қад ростлаган Эзгулик аркаси, Мустақиллик майдони, Бахтиёр она сиймоси, Анжуманлар саройи, Маънавият саройи, Навоий кўчаси (бу рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин)ни кўриб кўзинг қувнайди. Бу – муқаддас, ватан каби азиз тимсоллар кўнглимиз, қаддимизни юксак-юксакларга кўтаради. Қувончлиси, бу каби тимсоллар ҳар бир шаҳар, ҳар бир туман, ҳар бир қишлоқда қуриляпти. Булар – бағрикенг, тинчликпарвар, фидойи ўзбек халқининг эзгу орзулари рамзи. Ташриф буюрганлар бу ерда ватани англайдилар, келажакларини аён кўрадилар.

Ўтган йили гувоҳ бўлганим, Фарғона шаҳрида бунёд этилаётган минг ўринли Санъат саройи пойдеворига гишт қўймоқчи бўлаётган ишчиларни бош уста тўхтатди. Кейин кўчанинг нариги юзида бобоси билан етаклашиб бораётган уч ёшлар чамасидаги болакай олдига борди. Уни қурилиш майдонига олиб ўтиб, азот кўтардию хитоб қилди:

Энахон
СИДДИҚОВА

1954 йилда туғилган.

Фарғона Давлат институтининг филология факультетида ўқиган. Ижодкорнинг “Қорақўз турналар”, “Суманбар насим”, “Кўнгила уфқлари”, “Ишиқ ифори” номли шеъррий, “Сирли тун фарёди” номли насрий ҳамда бир қатор бадиий-публицистик китоблари нашр этилган. Ҳозирда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Фарғона вилоят бўлими масъул котиби. “Дўстлик”, “Эл-юрт хурмати” орденлари совриндори.

– Рухсат берсаларинг, биринчи ғиштни шу полвон қўйиб берсин! Ишчилар қарсақ чалиб юборишди. Биринчи ғиштни бобоси ёрдамида пойдеворга қўйган жажжи болакайнинг қувончи, ҳайрати ва бегубор туйғулари кўзларида чақнаб кетди. Айтмоқчи бўлганим, бу улкан бунёдкорликларга гувоҳ бўлиб улғаяётган янги авлод қурадиган мухташам тимсолларнинг буйи-бастини нечоғлиқ улғувор бўлишни тасаввур этиш қийин эмас.

Йигирма икки йил!.. Бу – мангулик олдида оний лаҳзалар, лекин ана шу қисқа солнома ниҳоятда буюк воқеаларга бой бўлди. Дунё Ўзбекистонга юз тутди, буни бутун жаҳон ҳамжамияти тан олиб, ҳайрат кўзи билан боқиб турибди.

Одамлар билан сўхбатлашиб, кўрку таровати файзиёб бўлаётган Қўқон, Фарғона, Марғилоннигина эмас, ҳар бир шаҳару қишлоқларни кезиб, шуни англадимки, мамлакатимиз йигирма икки йил мобайнида олдинги ҳолатига мутлақо ўхшамайди. Энг улкан ўзгаришлар халқимиз тафаккурида, қалбида рўй бераёпти. Одамларимизнинг кўнглида эртанги кунига ишонч, ифтихор, ватанпарварлик туйғулари юксалганини кўраман. Бугун юртимиз дунёда ўзининг ўрнини топган, ўзининг мустақил сиёсати билан ҳеч қайси давлатнинг этагини ушламасдан, манаман деб туриб, ўз сўзини айтаётган мамлакат.

Президентимиз ҳар бир нутқларида эл ризолиги, унга муносиб турмуш шароити яратиш масаласига устувор вазифа сифатида қарайдилар. Бу ҳазрат Навоий бобомиз орзулари, умумбашарий ғояларига ҳамоҳанг. "Эл шод эрмас, мамлакат обод эрмас", дейдилар Навоий ҳазрат бир байтларида. Яъни қачон мамлакат обод бўлади – қачонки эл шод, турмуш фаровон бўлса. Бугун мамлакатимиз иқтисодиёт, халқ таълими, тиббиёт каби соҳаларда дунёнинг энг кучли, ривожланган давлатлари қаторида юксак обрў-эътиборга эга бўлиб турганлиги унинг ЯНГИ АСРИ бошланаётганлигига шаҳодатдир...

Яқинда ўзим туғилиб ўсган маҳалламга тўйга бориб, болалигим ўтган кўчалардаги ўртоғим хонадонини топа олмай қолдим. Кўчанинг бошидан-охиригача барча хонадонлар янгитдан миллий, шарқона ва замонавий услубда қуриб битказилган.

Дарҳақиқат, вилоятда ўтган бир йил ичида Президентимизнинг "Фарғона шаҳрининг бош режасини амалга ошириш, 2012-2015 йилларда ижтимоий ва транспорт коммунал инфратузилмаси объектларини қуриш ва реконструкция қилиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори шаҳарда мисли кўрилмаган ўзгаришларга асос солди. Бош режага мувофиқ, Фарғона шаҳрининг архитектуравий-режалаштириш қиёфасини миллий анъаналар ва замонавий шаҳарсозлик меъёр ва талаблари асосида тубдан яхшилаш, аҳоли турар-жойлари ва ижтимоий соҳа объектлари, йўл-транспорт ва муҳандислик-коммуникация инфратузилмасини янгитдан қуриш, экологик вазиятни тубдан яхшилаш ва шунинг асосида аҳолининг яшаши учун муносиб ҳамда сифатли шароитлар яратиш мақсадида, жами 1,3 триллион сўмдан зиёд бунёдкорлик, ободончилик ишлари жадал суръатлар билан олиб борилаёпти.

Вилоятда биргина янги лойиҳадаги намунавий уйлар ўтган йили 840 та қурилган бўлса, 2013 йилда 1200 та қуришга жадал киришилди. Янгитдан қуриладиган 150 та беш қаватли замонавий уйлар йигирма мингта оиланинг турмуш тарзига янгича ҳаёт, саодатмандлик бағишлаши – икки карра иккидай аён.

Бугунги янги давр кишилари, қаҳрамонларининг тез ўзгариб бораётган воқелик қайновларида ўз ўрнини топиш, меҳнат билан ўз бахт-иқболини яратиш, изланиш-интилишларини ҳаққоний ёритиш, уни бадий адабиётга олиб кириш ижодкорлар олдида турган энг долзарб вазифа деб ўйлайман. Кейинги уч-тўрт ой мобайнида бормаган одам Фарғона, Қўқон шаҳарларини кўриб танимай қолиши, қисқа вақтда бунёд этилган архитектура ансамбллари, халқимизнинг бунёдкорлик, ижодкорлик салоҳиятидан ҳайратга тушмасдан иложи йўқ. Бунинг учун халқнинг ичига ки-

риш, етти яшардан етмиш яшаргача бўлган одамларнинг интилишлари, ватанга муҳаббати, шеърятга, санъатга бўлган ихлосу иштиёқини қалбан ҳис этиб, эл-юрт орасида юриб қанчадан-қанча истеъдод эгалари, ихлосу эътиборли кишилар билан суҳбатлашсангиз, маънавий сарчашмаларимиз эзгу уммонга айланаётганига ишонч ҳосил қиласиз ва халқимиз олдида қанчалик қарздорлигингизни тереңроқ англайсиз.

Бир сўз билан айтсам, бугун ҳамма соҳалар қатори миллий адабиётимизда ҳам гуркираш, юксалиш, эврилишлар содир бўлаяпти. Буни кўрмаслик, ҳис этмаслик мумкин эмас. Айниқса, Президентимизнинг Ўзбекистон Ёзувчиларига йўллаган муурожаати, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида "Ижод" фондани ташкил этиш тўғрисидаги Қарори, унинг замиридаги чексиз ғамхўрликлари ўзбек адабиётини юксалиш йўлига олиб чиқди, ҳар бир ижодкорни учқур илҳом тулпорига миндирди, десам айни ҳақиқат бўлади. Бу борада вилоятимизда катта ташкилий ишлар амалга оширилганини фахр билан айтгим келади.

Вилоятимиз ҳокимининг қарорига кўра, вилоят Ёзувчилар уюшмаси автомашина, зарур ташкилий-техник, маиший жиҳозлар, янги бино билан таъминланди, уюшма қошида китоб маркази ташкил этилди. Ўзбек мумтоз адабиётининг таниқли вакиллари: Ҳувайдо, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Ҳазиний, Чархийнинг уй-музейлари, мақбаралари таъмирдан чиқарилди, ободонлаштирилди. Кейинги уч-тўрт йилнинг ўзида улуғ сўз санъаткорлари: Ҳувайдонинг девони, Фурқатнинг "Муҳаббат йўлида", Увайсийнинг "Мазмун маъдани", Муқимийнинг "Бог аро", Ҳазинийнинг девони, Чархийнинг "Қиёлаб ўтди", Рожий Марғилонийнинг девони, Умарали Норматовнинг Худойберди Тўхтабоев тўғрисидаги "Саргузаштлар сардори", "Увайсий издошлари", "Марғилон гулшани", "Марғилон юлша", "Ҳазиний юртида", "Фарғона – истиқлол солномаси", Сиддиқ Мўминнинг "Оиладан бошланар ватан" китоблари Тошкентдаги нуфузли нашриётларда чоп этилди. Шунингдек, вилоятдаги 62 нафар ёш истеъдодларнинг ижод намуналаридан ташкил топган "Ҳайрат булоқлари" китоби нашр қилингани ва асар тақдими Тошкентда, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида ўтказилиб, адабиётимизнинг таниқли намояндалари, таниқли адабиётшунос олимлар томонидан ёшлар ижодига юксак баҳо берилганлиги Президентимизнинг ёш истеъдодларни камол топтириш борасидаги ғамхўрликларининг амалий натижасидир. 62 нафар таниқли шоирларнинг ижод намуналари жамланган "Фарғона оҳанглари" антологияси ҳам адабий ҳаётимизда катта воқелик бўлди.

Ҳар сафар адабиёт байрамларида ижодкорлар ўзларининг шеърлари, ҳароратли сўзлари билан халқимизни руҳлантириб, шундай улуғ юрт фарзанди эканлигимизга, тинч ва фаровон ҳаётимизга шукроналик, фахр-ифтихор туйғуси билан бориб, улар олдида ҳисобот берадилар. Хуррият, мустақиллик бизга нима берди? Буни халқ билан бўлган қизгин учрашувлар, суҳбатларда теран англаш мумкинлигини, қалбан ҳис этиш, кўз билан кўриш мумкин.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси томонидан ўтказилаётган "Истеъдод мактаби" танловида эътироф этилаётган ўнлаб ёш ижодкорларнинг асарлари "Адиб" нашриёти томонидан йигирма минг нусхада чоп этилиб, мамлакатдаги барча ўқув юртларига бепул тарқатилаётганлиги истеъдодлар сафини кенгайтириш, ўзбек адабиётини жаҳон миқёсига олиб чиқиш учун пойдевор қўймоқда. Вилоятимизда ҳар йили ёш истеъдодлар ўртасида мустақиллигимиз олдида "Энг яхши шеърый асар", "Энг яхши насрий асар", "Энг яхши таржима асар" номинациялари бўйича ижодий танловлар ташкил этилмоқда ва танлов ғолиблари бўлган ёш ижодкорларнинг асарлари китоб ҳолида нашр этилиб, улар компьютер тўпламлари билан мукофотланмоқда. Шунингдек, водий вилоятлари ўртасида анъанавий тарзда ўтказиб келинаётган минтақавий "Марғилон мушоираси" танлови ҳам ҳар йили янги истеъдодларни кашф этмоқда.

Ўзбекистон Қахрамони, Ўзбекистон Халқ шоири, устозимиз Эркин Воҳидовнинг бир гаплари бор: "Шундай даврлар бўладики, ижодкорнинг ижтимоий ҳаётга, воқеликка муносабати, ижтимоий фаоллиги баъзан ёзган асаридан кўра ҳам муҳим аҳамият касб этади". Ҳақиқатан ҳам, бугун ниҳоятда мураккаб, таҳликали даврда, ҳатто энг кучли мамлакатлар ҳам иқтисодий таназуллар исканжасида, турли хавф-хатарлар гирдобда турган бир даврда яшаймиз. Президентимизнинг таъбири билан айтганда, дунёдаги ёвуз кучлар маънавиятимиз илдизларига болта урмоқ, ёшларимиз тарбиясини издан чиқармоқ учун мафкуравий курашни турли йўллار билан ғоят кучайтираётган пайтда ёзувчи, шоир фақат асар ёзишим керак, деб хилватга чекиниши мумкинми? Президентимиз ижодкорлар олдига ўзбек адабиётини жаҳон миқёсига олиб чиқиш, бадиий сўз қудратини, халқимиз маънавиятини юксалтириш, ёзувчининг ижтимоий фаоллиги, фуқаролик позициясини оширишдек масъулиятли вазифани долзарб қилиб қўймоқда. Шунинг учун ҳам вилоят ижодкорлари халқимизнинг барча қатламлари ичига киришга, айниқса, ёшлар билан ўтказилаётган суҳбат ва учрашувларнинг ғоят таъсирчанлигини ошириш, улар онги-шуурига "оммавий маданият" орқали худди наркотиклар каби кириб келаётган, миллий маҳдудлик, ёвузлик, диний экстремизм каби ёт ғояларнинг захри қотил, алдов-тузоқ эканлигини нафақат бадиий сўз қудрати, балки юзма-юз туриб ҳароратли сўз билан ҳам тушунтиришимиз бугунги кунда жуда муҳим.

Қаранг, дунё олимларининг хулосасига кўра, иқтисодий инқирозлар маънавий инқирозлар илдизидан ўсиб чиқаркан. Бугун дунёдаги энг кучли мамлакатларнинг ҳам илдизига болта ураётган иқтисодий бўҳронларнинг бош сабабчиси – маънавий ҳалокат, таназул экан. Президентимизнинг "Юксак маънавият – энгилмас куч" асарларида огоҳликка чорловчи иборалари ҳикматдай жаранглайди. "Дунёдаги зўравон ва тажовузкор кучлар қайси бир халқ ёки мамлакатни ўзига тобе қилмоқчи бўлса, авваламбор, уни қуролсизлантиришга, ягона энг буюк бойлиги бўлмиш миллий қадриятлари, тарихи ва маънавиятидан жудо қилишга уринади". Маънавиятга қарши қаратилган ҳар қандай таҳдид ўз-ўзидан мамлакат хавфсизлигини, унинг миллий манфаатларини, соғлом авлод келаганини хавф-хатарга қўяди ва жамиятнинг инқирозга олиб келади.

Оммавий маданиятнинг ҳалокатли таъсири аллақачон оммавий ахборот воситалари, интернет орқали вабодай ёпирилиб келмоқда. Оммавий ахборот воситаларида дунёнинг тараққий этган давлатларида турмуш куриш ёшидагиларнинг 80 фоизга оила куришни, оила қурганларнинг 70 фоизи эса фарзанд кўришни истамаётгани, ит, мушук боқиб олишни афзал кўришаётгани, оила муқаддаслигига дарз кетаётгани, дунёнинг 12 та мамлакатидея бир жинслилар никоҳига расман рухсат берилгани ҳақида бонг урилмоқда. Шундай хабарларнинг бирида, америкалик Роберт исмли бир бойвачча йигитнинг ўз жонига қасд қилгани ёзилади. Йигит бор мол-мулкни ўз кўппагига васият қилиб қолдиради. Унинг миллионларига умид қилиб юрган маъшуқаси Анжелика бу фожиадан талвасага тушади ва адвокати билан маслаҳатлашиб, Робертнинг кўппагига турмушга чиқади ва бор бойлигига эга бўлади. Мана Ғарб мафкурасининг бир манзараси. Бизда, афсуски, баъзан машхур спектаклда айтилганидек, "чет элнинг хўрозқанди бўлса, ётиб ялаш" қусури бор. Куну тун интернетлар қаршисида ўтирган, ҳали ҳаёт ҳақиқатини, турли муғамбирона тузоқ, ахлоқсизликларнинг моҳиятини англаб улгурмаган, тажрибасиз ўсмир ёшларимизнинг бу каби "ўргимчак тўр"ларига тушиб қолмаслигига ким кафолат беради?!

Уйимизу ҳовлимизни ҳамиша озода, саришта тутамиз, чангу ғуборлардан тозалаймиз. Темир буюм бўлган компьютеримизни турли микроб, вируслардан асраш учун антивирус ўрнатамиз. Лекин болаларимиз қалбини-чи? Беғубор қалбларни бало-қазодай, вабодай ёпирилиб келаётган оммавий маданиятнинг вирусларидан асраш учун нима қиляпмиз? Кўзга кўринмас, лекин атом қуролидан ҳам қудратли

бўлган бу вируслар фарзандларимиз иймон-эътиқоди, номус-ҳаёсини емириб бораётганидан ҳамма ҳам огоҳми?

Донишманд боболаримиздан бирининг неча аср муқаддам: "Қалбинг деразасини дунёга очиб қўй. Токи ундан эзгуликлар, тоза ҳаволар, суманбар насимлар, куёш нурлари кирсин. Лекин унутмагилки, огоҳ бўлгилки, ундан кираётган бўрону шамоллар, довуллар қалбинг Уйини вайрон этмасин", деган сўзлари худди бугунги кун учун, огоҳлик қўнғироғидай айтилгандай. Бугун интернетлар эшигини ёпиб қўйиб бўлмайди. Чунки замонавий тараққиёт қисмидан четда қолишнинг мутлақо иложи йўқ. Ахборот жадал айланмайдиган жамиятда тафаккур суст бўлади, шу боисдан ҳам ахборот эркинлигига эришиш учун барча омиллар сафарбар этилмоқда. Ақл-идрок, фикр глобаллашуви жуда зарур. Майли, ёшларимиз интернет орқали дунёга ўз сўзларини айтсин. Лекин у орқали ёшларимиз онгига ёпирилиб кираётган, илдизларимизга болта ураётган ёвуз кулфатларнинг йўлини тўсадиган қудратли куч борми? Бор! Маърифат, маънавият ва миллий одобимиз. Бу – фарзандларимиз иймон-эътиқодини бутун қилиб тарбиялаш, уларда миллий руҳоният, ватанпарварлик, шукроналик туйғусини юксалтириш. Бу долзарб масалада қудрати "атомдан кучли бўлган адабиёт"нинг ўрни ғоят беқиёс, деб ўйлайман.

Яқинда вилоят Халқ таълими бошқармаси бошлиғи Зикрилла Тешабоев бир воқеани жуда ташвишланиб айтиб берди:

– Болалар ўртасида ўтказилган расм чизиш танловида бошланғич синф ўқувчисининг чизган расми эътиборимни тортди. Ўқувчи ўз расмини "Бизнинг оила" деб атабди. Расмда онаси, ака-опалари куёшли айвонда жамулжам бўлиб дастурхон устида нонушта қилиб ўтиришибди. Лекин расмда отаси кўринмайди. Отаси вафот этганимикин? Менимча, ҳаёт бўлганида, албатта, тасвирлаган бўларди. Минг бир истиҳола билан боладан секин сўрадим: "Даданг қаерда, нега уни чизмадинг?"

Бола бамайлихотир жавоб берди:

– Дадам уйда, телевизор кўриб ётгандилар.

Ўқувчимнинг жавобидан ўйланиб қолдим. Бугун оталарнинг оилада фарзанд тарбиясидаги ўрнининг йўқолиб бораётганлиги биз педагогларни ғоят ташвишга соляпти.

Фикримни Президентимизнинг "Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор" номли рисоаларидаги пурҳикмат сўзлари билан мухтасар қилмоқчиман. "Бугунги мураккаб ва таҳликали замонда ёзувчининг башариятнинг эртанги кунини ўйлаб, одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка давват этишга қаратилган ҳароратли сўзи ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда". Қўлга қалам олишдан олдин шу эзгу каломни унутмасак, бас!

ДОСТОН

Саъдулла ҲАКИМ

1951 йилда туғилган.
ТошДУнинг журналис-
тика факультетини
туғатган.

Шу кунга қадар унинг
“Ҳамал тоғлари”,
“Сен қутган баҳор”,
“Ёз оқишми”, “Она
сўз”, “Сайланма”,
“Кўнгил юзи”, “Кўҳна
нақл” каби шеърӣй
тўпламлари нашр
этилган.

Бола Ботир

Достон

*Нурота тизма тоғларию
Оқтов ва Қоратов оралигида
Бола Ботирдек шоир ўтмаган.
Эргаш Жуманбулбулдан кўп йиллар олдин.
Султон кампирдан кўп йиллар бурун.
Тилла кампирдан кўп йиллар аввал.
Бошқа туғилмайдиям. Бошқа туғилмас ҳам.*

*У жуда кўп ёзган. Қуёшини патқалам,
осмонни қоғоз қилиб ёзсанг ҳам
унинг ёзганлари сигмайди.
Ойнинг хошиялари ҳам шеърға тўлиб кетар,
доғ бўлмаган жойи қолмайди ойнинг.
Булутларга ортсанг ёзганларини
ер бағирлаб эмаклайди бели майишиб.
Шамолларга айтсанг увлаб юборар,
дунёни кўчирар.
Шамоллар шоир бўлиб кетар,
Бу дунёда кўрганини шеърға солар,
дунёсини шеър қилар.
Денгизларга айтсанг ичи қизиб,
қиргоқларни емириб ташилар.
Бола Ботир шунча кўб ва хўб ёзган.*

Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони,
Халқ шоири

МЎЪЖАЗ ДОСТОН ТААССУРОТЛАРИ

Ҳай, болалик йилларим-а!

Унинг сеҳрлари, ҳайратга тўла катта-катта кўзлари қаёқларда қолиб кетди экан?
Юлдузлар юлдуз эмас, жаннат томошаси эди-ку! Тоғлар оралаб чиқаётган қуёшнинг
илк нурлари биз билан гўёки ўйнашар, ботаётган офтоб рухсори эса паҳлавон бобо-
мизнинг юзлари янглиг қизариб турарди. Қишнинг узун ва совуқ кечаларида оғилхона
қорамоллар нафаси билан исиб кетар, биз бола-бақралар эса бирон чечан амаки
атрофида тўпланиб, хира мойчиноқ ёруғида эртақ тинглаганимиз-тинглаган эди. Эр-
так ичида бўри ҳам, тулки ҳам, арслон ҳам бор. Қурбақага айланган маликаю йигитга
айланган шер ҳам. Улар бизга қадрдон бўлиб кетгандилар. Айниқса, тулки. Бу сатанг
олифта жонивор гоҳ тавияга, гоҳ паривашга айланар эди. Унинг нозларини эсланг... У
ҳатто кечалари дарича ёнига келиб гап ҳам пойлайди, дейишарди. Бўлса бордир.

*Воҳ, доғ-ей! Бола Ботир барини кўнглида ёзган.
Айтиб қолдирмаган.
Шундай бўлса-да, манов шеърни унга нисбат беришади.
Айтмай туриб, айтди, дейдилар:*

*Тил – лиқ тўла хазина,
Гўё кўр – қийғоч ўчоқ,
Бир баҳра олсанг яна
Ортаверар иштиёқ,*

*Тингла, Бола Ботирни,
Айтар ўла-ўлғунча:
Қиндаги пичоқ дамин
Қайдан билар келинчак?*

*Қанча меҳр берсанг кўп,
Шунча чирой очар ер.
Бола эмас, аёлни
Қаритар лаллайган эр.*

*Эшитмаганмидинг ҳеч
Ўстирсанг тувакда гул,
Оби шарбатни доим
Остидан қуйган маъқул.*

*Томирига етса бол -
Танига қон югуриб -
Кўрсатур гунча жамол.
Одийдир бунинг сири:*

*Сутни солиб қувига
Ҳождати барор кези,
Қанча пишсанг, шунча
Қаймоқли бўлар юзи.*

Тонг отар, ер кўқарар, боғлар гуллаб, ҳосилга кирар, зардолию олмалар пишар:

*“Олманинг нозиклигидан
Кўринадир донаси.
Баргига шабнам кўнибдир,
Мен унинг девонаси”.*

Олманинг ичидаги доналариники илғаган кўз эгаси, унинг баргига кўнган шабнамга боққанда, девона бўлмасми? Қайда қолди ўша мўъжизалар, қайда қолди ўша шикаста ва тоза хаёллар?!

Одамларимизнинг қўллари қадоқ, ғадир-будур, товонлари қорайиб тарс ёрилиб кетган. Ўша замонларнинг меҳнату муҳити шунақа эди-да! Лекин уларнинг ўйчан кўзларида афсоналар, ривоятлар яшарди. Афсоналарда эса – рамзлар.

Яхшиям, бу дунёда кўнгили қатидаги мудроқ ҳисларни қайтадан уйғотадиган, эзгу хотираларни ёдга соладиган китоблар бор. Чингиз Айтматов асарларини эслайман. Буюк муаллифнинг талқинича, одамларнинг бир қавми қачонлардир Шохдор Она Бугудан ўриган, беозор болакай денгиздан паноҳ излаб, балиққа айлангиси келади, мангу айрилиққа маҳкум бахтиқаро келинчакнинг руҳи эса тоғу тошлар аро дарба-

*Бола Ботир айтгани
Хирмонга дон қўшади.
Бошидан кечирса ким
Асил дониш ўшадир!*

***

*Сўзни анбиё айтса ярашар,
Сўзни Муҳаммад пайгамбар кироий айтган.
У ҳам, асли, бир сўзни айтган.
Бошиқа айтилганлар бари ўша битта сўзга шарҳ.
Ҳазрат Навоий айтганлари ҳам
ўша битта сўзга битилган гўзал шарҳлар.
Сўз ўзи битта!
Бола Ботир шуни айтишидан қўрққан.
Оғизни ҳар кунни уч мартадан беш бора чаймай,
нечук ул табаррук сўзни тилга оласан?
Билагингни тирсагингача пок қилиб ювмай,
нечук қаламга қўл чўзасан?
Кўнглингни эътиқод нурига чаймай,
нечук сўзга зеб берасан?
Сўз қадрланса азиз!*

***

*Эл ичра номи баланд,
Ҳар ишда фазли аён
Яшар эди Донишманд –
Тоza тийнат, покдомон.*

*Кимдир: “Олам иборат, –
Деса, – молекуладан”,
“Йуқ, сўздан бу иморат”, –
Дерди сирли куларкан.*

*Сўз унинг кўз ўнгида
Оқар эди эсилдираб.
Гоҳ қоронги осмонда
Чақнар эди гулдираб.*

дар кезиб юради. Булар – аччиқ тақдирлар, булар юсак ва сирли поэзиядир. Одам боласи китоб ўқиётганда, уни ёзувчи ёзганини унутса дейман. Асарнинг ичида китобхоннинг ўзи ҳам яшаса дейман.

Шоир Саъдулла Ҳақимнинг “Бола Ботир” достонини ўқий туриб, мен шундоқ хаёлларга бордим. Дарҳақиқат, Бедил ҳазратлари айтганидек, асл шеърят ўзига хос бир оламдир, у учинчи дунёдир. Шоиримиз ажиб бир ҳикоят битибди. Достонда чуқур фалсафий-мажозий маънога эга шундай сатрлар бор:

*“Неки, яралмиш, бари
Сўзнинг жисму танидир.
Сўз – чиганоқ гавҳари,
Кўнгили сўз ватанидир”.*

Асарнинг шаклу шамойили унинг умумий руҳига ғоятда мос, халқона. Саъдулла Ҳақим ўз қахрамони Бола Ботир (бахши)ни бир ўринда қуйидагича таърифлайди:

*У қўшиқ айтаётганда, отлиқ отидан тушган,
Ўтирган одам ўрнидан туриб кетган,
Тик турган одам ўтириб қолган.*

*Бу дунёни ёритиб
Турган ҳам сўз, дерди у.
Инсон дардин аритиб
Турган ҳам сўз, дерди у.*

*Сўз айниса, диёнат
Ўлгани шу, дер эди.
Сўз қайнаса, қиёмат
Бўлгани шу, дер эди.*

*Неки яралмиш, бари
Сўзнинг жисму танидир.
Сўз – чиганоқ гавҳари,
Кўнгил сўз ватанидир.*

*Бир сўз бор – сўз аввали,
Жой олган дил тўридан.
Қолган барча сўз, асли,
Ўша сўздан ўриган.*

*Юрса ҳам, ўтирса ҳам
Фақат ўша ўйида,
Яшар эди Донишманд
Шу танҳо сўз кўйида.*

*Жон каби эди азиз
Ўша сўзнинг дийдори.
Охир йиқилди ҳолсиз,
Кетди тандан мадори.*

*Ўнгимиди, туши ё,
Билмас, – ҳарчанд уринди –
Сўз жамоли кўзига
Элас-элас кўринди.*

*Қувончидан кўксини
Ўртаб кетди ҳаяжон.
Чорлади шогирдларин
Ҳузурига ўша он.*

Хуллас, шоиримиз ўз услубини азалий шарқона қиссагўйлик билан вобаста қила билган. Достонда бахшиёна руҳ устувор.

Бола Ботир образи – мақсад ва эътиқод йўлида сўзни англаш орқали моҳиятга эришиш тимсоли. Сўз жамолида Яратган жамолини кўриш иштиёқида бир умр зору нигорон ўтган Донишманд чол каби. Пари қиёфасида ошиқлик тимсолини кўриб, масту беҳуд бўлган Бола Ботирнинг ўзи каби. Ҳар икки ҳолда ҳам жонфидолик мақсад сари етаклайди. Достонда айтилганидек: “Ўзини унутмай Ўзини таниган борми?”. Қадим ва юксак кўз қарашнинг янгича талқинлари эмасми бу фикрлар? Ана шу хусусиятларига кўра, “Бола Ботир” ҳам шаклан, ҳам мазмунан оҳорли дoston бўлибди, дейишга асосимиз бор.

Бадиий ижодни тараққиётсиз, янгича ёндашувларсиз тасаввур этиб бўлмайди, албатта. Лекин у қадимий, мустаҳкам пойдеворларимиз устида қад кўтарса, яна ҳам яхшироқ. Менга ушбу мўъжаз дoston ўша кўргонлар узра бўй кўрсатган нафис чечакка ўхшаб кўринди.

*Дупур-дупур эсон қуши
Депсиди қанот қоқиб,
Бошидан учиб хуши,
Тилдан қолди, боёқши.*

*Ёш айланди кўзида
Севинч ёши, гам ёши.
Ўқрар эди Дошиман
Ўнкаси тўлиб-тошиб.*

*Сўзга қовушмай лаби
Вўлдиради, сўнг сўлгин:
“Ана, у!” деган каби
Осмонга чўзди кўлин.*

*... Устознинг очик кўзин
Шогирд аста ёпаркан,
Аҳд қилди: “Ўша сўзни
Бир кун сўзсиз топаман!”*

***

*Бола Ботир ўзи Худо берган йиғит бўлган.
Айтишларича, кўшиқни маромига етказиб
шундай хиргойи қилганки,
зиштганлар дунёни унутган.*

*Нимани айтган экан деб, кексалардан сўрашса,
сўзи эсимизда йўқ деганлар.
Эсда қолган кўшиқ кўшиқми?
Бир хил кўйлак кийганинг сари тўзийверганидек,
ҳадеб айтилаверган кўшиқда ҳузур қолмасди.
Бошқа бировларнинг айтишича,
сўзи ўзи умуман бўлмаган.
Лекин бундай таъсирчан кўшиқларни
кейин бошқа ҳеч ким айтмаган.
У кўшиқ айтаётганда,
қуёш ҳам бир муддат тўхтаб турган.
Ўшанда, у қиёмга келган пайт бўлган.
У кўшиқ айтаётганда, отлиқ отидан тушган.
Ўтирган одам ўрнидан туриб кетган.
Тик турган одам ўтириб қолган.*

*У кўшиқ айтаётганда,
шамоллар боғлар устига ястаниб олиб,
чайқалиб-чайқалиб зиштган.
Қушлар унга ўхшаб кўшиқ айтамыз деб,
сўзини йўқотиб қўйган.
Шу-шу сайрайди биров нима деяётганини тушунмас.
Тушунмагани учун роҳатланар.
Сўз ўзи ортиқча.*

*Ибн Сино билан Шайх сўзсиз сўзлашган-ку.
Тақво билан Худони таниган – обид.
Ақл билан таниган – ориф.
Қалб билан таниган – сўфий.*

Яна мана бундай:
 Йўл гардига айланган – мусофир,
 Эл дардига айланган – шоир,
 Гул рангига айланган – мусаввир.

Бир улуг Шайх Ибн Сино доврўгини эшитиб, уни кўргани,
 у билан суҳбат кўргани келар.
 Ҳар иккови бир мuddат сукут сақлаб,
 бир-бирларига тикилиб туришар.
 Сўзсиз суҳбат охирида ҳар икки улуг ют
 ўта иззат-икром билан хайрлашар.
 Кейинчалик, Шайх муридларига сўзсиз суҳбат ҳақида гапириб,
 Ибн Сино тўғрисида: “Мен Оллоҳни қалб билан таниган бўлсам,
 у ақл билан таниган экан”, деб айтар.
 Ҳудди шундай,
 Ибн Сино ўз шогирдларига Шайх тўғрисида:
 “Мен Оллоҳни ақл билан таниган бўлсам,
 у қалб билан таниган экан”, деб айтар.
 Бир пас сўзламай, кўнгилга қулоқ солиб ўтириши,
 сўзсиз суҳбат қуриши нақадар яхши!
 Одамлар энг нозик сирларини сўзлашмас,
 кўнгилдан ўтказишар.
 Ҳамма фикрни кўнгилдан ўтказиши мумкин,
 лекин ҳамма кўнгилдан ўтганини сўзлаб бўлмас.
 У ҳолда, хотин эридан юз ўгирар,
 дўст биродари билан юз кўрмас бўлиб кетар.
 Кўз сўзга айлангани қандай яхши!
 Сўзни эшитиши сўзни беқадр қилиб кўяр.
 Сўзни, яхшиси, англаган маъкул.
 Сўзни ўқishi – маънога,
 Сўзни англаш – моҳиятга етаклар.
 Сўз кўзга айлангани қандай яхши!
 Румий ҳазратлари айтган эдилар-ку:
 кўзга айлансин кўнгил.

***

**Бамисли жавҳару зар тоғ ичинда,
 Моҳият нарсанинг андоқ ичинда.**

**Тафаккур дур каби ноёблигидан
 Мудом тутмиш макон чаноқ ичинда.**

**Ясаб тоиштадан мўъжаз иморат,
 Магиз қадри баланд ёнгоқ ичинда.**

**Очар япроқ ичинда лола рухсор,
 Муҳаббат лаззати ардоқ ичинда.**

**Сенинг асли тилинг, ай ёр, шириндир,
 Садафдан кўргони дудоқ ичинда.**

**Қабоқ устида қолмиш қош, сабабким
 Қароғ – кўз гавҳари қабоқ ичинда.**

*Азал ҳукмин, аё, ҳар лаҳза ёд эт,
Азиздир эсон қазо – сиртмоқ ичинда.*

*Униш бордир, яшаш бор, яшариш бор,
Сўлиш бордир гўзал шу бог ичинда.*

*Мурод шу, қолдириб бир майса яшноқ,
Моҳият касб этмоқ тунроқ ичинда.*

***

*Хуллас, Бола Ботирдек ҳофиз бошиқа дунёга келмаган.
Унга бир гал қиёмат кўпқари бўлиб ётганда
чортоқда кўшиқ айтдиришар.*

*Чавандозлар кўшиқ селига маст бўлиб
Отларини совутишар.*

Шу асно

*Кўндалангига от ўйнатиб ўтар
тулки тумоқ кийган чавандоз.*

*Чавандоз қораширгай, кўзлари кўк бўлиб кўк эмас,
Мовий бўлиб мовий эмас, яшил бўлар.*

Боққанда Бола Ботир кўзларини гўё тигдек кесиб ўтар.

Қулоқлари чипта битар.

*Худди туш кўраётгандек, кўзлари қоронгулашиб
ўзидан кетар.*

*Бола Ботир уйга келгач қаттиқ иситмалаб ётиб қолар.
Кечалари тубсиз қудуққа шўнгиб кетар.*

У жуда чуқур бўлар.

Додлаб кўз очар.

Охир уни “Чилёсин”га солишар.

Бола Ботир дармонсиз бўлиб ётар.

Қутилмаганда меҳмонлар келиб қолишар.

Отасининг ошнолари.

Улардан бири “Ҳофиз ўглингиз қани?”, деб сўрар.

У қорачадан келган, нигоҳи аллақандай яшил, тигдек ўткир бўлар.

Отасининг иродаси билан хонага Бола Ботир кириб келар.

Остона ҳатлаб “Ассаломуалайкум!” демоқчи бўлар.

Лекин қўлларини кўксига қўйиб, салом оҳангида

“Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм”, дер.

Ҳа, айнан шундай дер:

“Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм”...

Ва тиз чўкиб ўтирар. Қутилмаганда

Нигоҳи ўткир меҳмоннинг кўзларидан нур қочар.

Шаити пасайиб, юзи сўлгинлашар.

Аммо буни кўпчилик пайқамас.

Бир муддат ўтгач, меҳмонлар омин қилиб ўринларидан туришар.

Шундан сўнг Бола Ботир қаттиқ ва узоқ ухлар.

Тушида яна ўша қудуқни кўрар.

Аммо у энди тўнтарилиб қолар.

Юксалган қудуқ тубидан хира-майин сарғиш нур тўкилиб турар.

Ана шу воқеадан кейин

Бола Ботир кўнглида шоирлик уйғонар.

Тўнқарилган қудуқ,

Тўнтарилган осмон.

*Нажот – ёруғлик,
Зиндонбанд – инсон!*

Шоирлик уни ошиқлик сари етаклар:

*Бола Ботир ёш бола,
Олам сирли кўзига:
“Уйланамаи,- дер эди, –
Оймоманинг қизига”.*

*Баҳор келиб боғларда
Гуллар очилса чаман,
Айтарди: “Шу баҳорнинг
Қизига уйланамаи”.*

*Қора қишда изгирин
Жон-жондан ўтган кези,
“Менга муносиб,- дерди,-
Ёзнинг жазира қизи”.*

*Ёзда эса тонарди:
“Уйлансам-ку бисёр қиз.
Айтар йигитнинг марди,
Қайлигим бўлар қорқиз”.*

*Кўзда ҳамма эди лол:
“Шу Ботирнинг ўзими?
Тилидан тушмас алҳол
Кўз қизининг узуми!”*

***

*Ана ўша пайтларда Бола Ботир
Гарача этагидаги Чоштепа даштларида
Париға дуч келар.
Мен буни илғари айтиб эдим.
Оғиздан-оғизга ўтиб келаётган гапларга қараганда,
Бола Ботир ўша парини чиндан яхши кўриб қолар.
Жинни бўлиб севиб қолар.
Пари Бола Ботирни телба инсондай яхши кўриб қолар.
Оптоқ-ойдин кеча бўлар.
Бундай пайтлар тоққа туташ қир-адирларда
гуркираб ўсган митти читиргуллар,
нафармон нўхатаклар,
бинафша ва чучмомалар,
ёвшан, шувоқ, бўзтикан, янтоқ,
кийик ўти ва ёввойи бедалар
ой ёруғида янаям жозибали бўлиб кетар.
Келинчакнинг уйидай тузанган бўлар.
Ўтлар орасидан қушлар сайроғи жаранглар.
Майин шабада бу ёқимли наволарни
ялтиз, какра, шувоқ ва яна аллақандай гиёҳларнинг
хуш, тахир бўйига ўраб, димоқларни маст қилар.
Мана, ўша ёзганларим:*

***

Баҳор ўрталарида Гарашанинг тоққа туташ,
 катта-кичик харсанглар чўнқайган
 қум-тошли томонларида ҳам,
 бўз тупроқли қир-адирларда ҳам
 минг хил гиёҳ ял-ял очилиб, яшнаб кетар.
 Хушбўй ҳавони симириб тўймайсан.
 Ҳар қадамда турли экониворга дуч келасан.
 Тошбақалар гимирлаб қолар.
 Юмронқозиклар юрар чопқиллаб.
 Паррандаю даррандалар, ҳашоратлар тиним билмас.
 Ёш бир бола эшак миниб, қир оралаб,
 ёлғизоёқ йўлдан илгарилаб борар.
 Қутилмаганда, ундан беш-ўн қадам нарида
 майсалар шитирлаб, чиройли тулки бош кўтарар.
 Бола чўчиб тушар. Қийқариб юборар.
 Тулки эса катта одамларга юзма-юз келгандай
 урра қочиб қолмас.
 Боладан сал узоқлашиб,
 чиройли, узун думларини ўйнатиб,
 гоҳ олдинга, гоҳ орқага қараб ўмбалоқ ошар.
 Бола яқинроқ келса, яна узоқроққа югуриб кетиб,
 бояги қилиқларини такрорлар.
 Боланинг қизиқиши ошиб, эшагини тезлатар.
 Бунни сезган тулки ўтлар орасида думалаб,
 кўздан гойиб бўлар бир зумда.
 У болаларни эрмак қилишини хуш кўрар,
 Хилватда дуч келса, қитиқлаб ўйнашини ёқтирар,
 деган гаплар юради эл ичида.

***

Болалигимда эшитганман.
 Бир йигит ёз ёндирган қоқ туш пайти
 хилват қир оралаб кетиб бораётиб,
 жар ёқасидаги қоратош ёнида
 қип-ялангоч аёлни кўриб қолар.
 У, ниҳоят, келишган бўлиб,
 тилларанг сочлари ёйилиб,
 бутун қоматини ёмғирдай ёпиб турар.
 У сочларини силаб, ишва қилар.
 Йигит қулогига: “Ҳой йигит, бери кел!”
 деган овоз чалингандай бўлар.
 Йигит олазарак, бор овозича бақариб юборар.
 Кўзларига ишонмай яна қарар.
 Аммо бояги жойда ҳеч ким кўринмас.
 У даг-даг титраб уйига келса, озги қийшайиб қолар...
 Парига дуч келиб кўрқиб кетган, дейишар одамлар.

***

Ой тўлишган пайтларда қиру адирлар
 кечалари ҳам кундуздек чарогон бўлиб кетар.
 Ойбетгай томонлар ярқираб,
 терскай жойлар гира-шира қоронгилик ичра
 ажиб бир сирли, афсонавий,
 хийла хавотирли тус олар.

Чигирткалар чирилдоғи оламини тутар.
 Аллақандай қушлар даққир-даққир сайраб қолар.
 Қаердадир бўлиқ ўтлар ишитирлар,
 нимадир “гурс” этиб йиқилиб тушгандай бўлар.
 Куйилиб ёмғир ёққандек ой нури оқар.
 Ерда оппоқ булутдек ёйилиб ётган шувоқзордан таралган
 тахир ва ёқимли ис димоқларни қитиқлар.
 Чинданам сирли-синаотли кеча.

***

Отлиқ йўловчи ўт босган тупроқ йўлдан
 дунур-дунур жадал интилар.
 Ойбетгай қирдаги қуврайзорга кўзи тушигач,
 сесканиб кетар.
 Ётирай, бу не мўъжиза?!
 Қуврайзор ичида қадди-қомати келишган
 сулув бир жувон турар солланиб.
 Ой нуридай ёзилган,
 тўпигига тушган сочларини силаб-сийпалар.
 Бу қандай жувон?
 Ярим кечада бу ерларда ярим-яланғоч не қилиб юрар?
 Йўловчи ўз кўзларига ишонмас.
 Кўзлари адашар.
 Тикилиб қарар.
 Жувоннинг қиёфаси ўзгарар.
 Яқинроқ келган йўловчининг ҳайрати янаям ошар:
 сарғиш-кўнгир думларини чиройли ўйнатаиб турган
 тулкини кўрар.
 Шундай кечада ўша йўллардан
 мен ҳам от миниб ўтганман.
 Юқоридаги воқеани эшитганим боис,
 қирдан нигоҳимни узмай,
 не бир хавотир ичра отни қичаб ўтганман.

***

Қиш охирлаб қолган қушлар.
 Қор эриб ерлар юмшаган.
 Кечкурунлари ер яхлаб,
 қатқалоқ бўлиб қолган пайтлар.
 У замонларда қишлоғимизда тоқчироқ бўлмаган.
 Шу боис, бутун оила бир уйда,
 битта чироқ остида,
 сандал атрофида гурунглашиб ўтирар.
 Бола-бақралар тўннинг бир маҳали
 оғилхонадаги мол-ҳолдан хабар олиб,
 ем-хашак бериб келар.
 Ўшанда, мен оғилхонада эдим.
 Ташқарига чиққанимда,
 аввалига майин ёға бошлаган ёмғир зўрайиб,
 ишитир-ишитир садо кучайган бўлар.
 Уй томон юриб, чироқ нуридан ёришиб турган
 пастак дераза ёруғида
 кимдир деразага қулоқ тўтиб турганини кўриб қолдим.
 Аввалига ажабландим.
 “Ўғримми?”, деган хаёлга бордим.

Сездирмай яқинлашиб, ҳайратга тушидим.
 Чиройли бир тулки деразага қулоқ тутиб,
 ичкаридан эшитилаётган гўнғир-гўнғир овозларни
 худди гап пойлаган одамдек тинглар.
 Яқин боришга ҳаддим сизмади-ю:
 “Ҳайт!!!” дея қарсақ чалдим.
 Тулки шу заҳоти шартта қайрилди-ю,
 ўқдай отилиб, одамбўйи девордан осонгина сакраб
 кўздан зойиб бўлди.
 Воқеани уйдагиларга гапириб бердим.
 “Қурғур тулкилар худди тилни биладигандай гап пойлар.
 Бунинг сири нимада, билмаймиз,
 лекин шундай ғалати одатлари бор”, дейишар улар.

***

Бу воқеаларнинг бари олис болаликда бўлиб ўтган.
 Дала-даштга ўзгача чирой бахши этувчи
 ойдин кечаларни яхши кўрганим учун
 уларни аҳён-аҳён эслаб юраман.
 Шу воқеалар сабаб бўлибми,
 Бола Ботир қисмати ҳақида ёзгим келар.
 Тулкига айланган пари.
 Парига ошиқ бола.
 Ошиқлик туфайли тулкига айланган бола.
 Қурбақага айланган маликадай.
 Йигитга айланган шердай.
 Бу бўлиши мумкинми?
 Бу бизнинг, то шу пайтгача англаган эътиқодимизга
 қанчалик тўғри келар?
 Одам қиёфасидаги мана бу зот
 балки ростдан ҳам тулкидир.
 Тулки қиёфасидаги мана бу жонивор
 мўъжиза рўй бериб,
 ростданам маликага айланиб қолса-я?
 Ёки бу ҳол ҳақиқатан чин ошиқлар қисматига хос
 сиру синоатми?
 Биз ўзи, асли, чин ошиқ деганда нимани тушунаимиз?
 Ўзимиздан кеча биламизми?
 Ишиқ учун қурбон бўла оламизми?
 Ўзини унутмай Ўзини таниган борми?
 Бу чиндан-да сирли.
 Эҳтимол, ишиқ ўзи ҳеч қачон ечилмайдиган буюк бир сирдир.
 Балки шунинг учун ҳам ҳамма бирдек унга интилар.
 Лекин, етолмас. Етганлар бормикан?
 Мажнун етганмиди?
 Фарҳод-чи?

***

**Олам-олам бўлиб тирик
 Неча аср, неча йил
 Кўрмаганди бундай тиниқ,
 Нур ёгилган кечани.**

**Майин еллар қанотида
 Тўлқин-тўлқин оқар нур.
 Чигирткалар чирилдоғи
 Жаранглайди мисли дур.**

Маст қилгувчи шубоқ иси
Димоқларни ёради.
Бола Ботир дала йўлда
От ўйнатиб боради.

Ногоҳ кўзи тушар, шундоқ
Йўл бўйида бир пари
Имо қилар, тақмини
Ўлиб тилло сочлари.

Каптар сийна, чумоли бел,
Кўза кўймич, оқбадан.
Кўрсатса шу Лайли дея
Мажнун кечар сахродан.

Чўмич-чўмич мой симирган
Бойбичанинг бой қизи.
Бу дунёдан эмас, чиндан
Асли ойнинг ой қизи.

Пишқирар от юрари-ю
Юрмасини билмайин.
Хайратидан хониш қилар
Ойга қараб жилмайиб.

Отдан тушар Бола Ботир
Ой нурига осилиб.
Ойпарининг сийнасига
Аста кўяр бошини.

Эҳтиросдан ихтиёри
Кетар тамом илқидан.
Тангачалик эҳсон тилар
Нозаниннинг мулкидан.

“ – Бўлди, энди ўзингни тий,
Кўлингни торт, иўх йигит.
Мен тулкимаи, бу ишни кўй,
Унут мени, бас, унут!”

Ойпарининг нолишлари
Қулогига кирмайди.
Қаҳ-қаҳ урар Бола Ботир,
Аҳдидан юз бурмайди:

“ – Ҳийла қилиб аврама, бас,
Мендай йигит мардини.
Ишқ тимсоли бўлиб, ўзинг
Билмасмисан шартини?!

Майли, агар тулки бўлсанг,
Мен ҳам тулки бўлайин.

*Гул юзингдан фақат яна
Битта муччи олайн”.*

*“ – Бола Ботир, ўзингдан кўр,
Ёш жонингга қасд қилдинг.
Мен тулкиман, ахир, мени
Нега мунча маст қилдинг?”.*

*Битта бўлар еру осмон
Жону тан бир, руху қалб.
Ой булоғи тошар ногоҳ
Шаршарадек шарқираб.*

*Сапчиб тушар эгасиз от
Билмай бу ҳол сирини.
Теграсида икки тулки
Қувлашар бир-бирини.*

*...Олам олам бўлиб тирик
Неча аср, неча йил
Кўрмаганди бундай тиниқ
Нур ёгилган кечани.*

***

*Ай, Бола Ботир,
Нур қуйилган кечада
нурга айланган Ботир.
Пари билан севиниб
сирга айланган Ботир.
Шоирдан сўз қолади, дейишар,
Олимдан сўз қолмайди,
Муаррихдан-чи?
Сўздан сўз тугилар чақалоқ каби,
сўз яшар, сўз қарир, сўз оламдан ўтар,
Сўз – бу Афандининг чопони, яъни
сўз – либос, моҳият унда яширин.
Муҳими - сўз эмас, моҳият!
Шоирдан сўз эмас,
ривоят қолиши керак.
Бола Ботирдан ривоят қолди.
Моҳият шу!*

***

*Бу бог абадийдир, ҳар яшил япроқ
Илоҳий чашмадан сафолар ичар.
Изтироб уйида дард ёққан чироқ
Шифо эпкинида партираб ўчар.*

*Тақдир шамоллари бу тоза бөгги
Заъфар хазонлардан айлағай фориг.
Сориг яшил бўлур ҳидоят чоғи,
Неки зумураддир оқибат сориг.*

*Фақат тафаккурнинг ўчмас излари,
Теран туйғулардан кўнгил музайян.
Бизни азиз қилар изҳор сўзлари
Ва айтилмай қолган калималар ҳам.*

Наср

ҚОРАҚУЮН

(Романдан парча)

Қушқўнмас ғори Туякўз водийсининг асосий дарвозаларидан бири ҳисобланса-да, бу томондан кирди-чиқди жуда кам, деярли йўқ деса ҳам бўлади. Қавм аҳли, улар таъбири билан айтганда, кенг дунё билан Оқтўш довони орқали боғланган. Қавм доvon ортидаги Каттасой водийсини макон тутган Уймавут ҳамда Сариўт қавмлари билан азалдан қуда-андачилик қилиб келгани боис, у томонда ўзларини ғоятда эркин ҳис этганлари ҳолда кунчиқишдаги Қушқўнмасга ҳадик ва хавотирли нигоҳ билан боқадилар. Нега деганда, қадимдан ҳар неки қутилмаган бало-қазо фақат ўша томондан келади. Шунинг учун ўтган қавм оқсоқоллари Туякўз водийсини сарҳадсиз тоғлар салтанати билан боғловчи Қушқўнмас ғорини беркитишга доимо уриниб келишган. Бироқ овулнинг ўт-олов йигитлари ҳамиша бу қарорга қарши чиқишган: “Қачонки қавмда йигит уруғи қирилиб битсагина, ғор оғзини ёпасизлар!” дейишган. Умуман олганда, бу тоғли ҳудудда турли тўқнашувлар ҳамда катта-кичик низолар одатий ҳол ҳисобланса-да, шу дамгача бу қавмдан ўзга қавмга бирон киши банди тушмаганди.

Биринчи банди Эрман бўлди.

Бироқ у бирон-бир тўполон важидан эмас, балки тинч ва сокин кунлардан бирита водийдан унчалик ҳам олис бўлмаган Чоҳлидарада қўлга тушган ва тоғнинг одам топмас овлоқ буржиги олиб кетилган.

Бошда қавм аҳли уни бирор зов-повдан йиқилиб нобуд бўлган, деган гумонга боришди. Сўнг ҳафта-ўн кун сарсон қидиришлар ҳеч бир натижа бермагач, жасадини биронта

РОМАН ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

“Қорақуюн” романининг журнал вариантыни кизиқиш билан ўқиб чиқдим. Журнал варианты дейишимга сабаб шуки, муаллифнинг айтишича, асарнинг ҳали ишланиши ва тўлдирилиши лозим бўлган жойлари бор экан. Бу табиий ҳол. Ўзини ҳурмат қилган адиб асар битди дея анча пайт ташлаб, яна бирон сабаб билан қайта қўлга олганда, кўнгли тўлмай, яна пиштилиши керак экан деган хулосага келаверади. Бу унинг адабиёт олдидаги масъулиятини кўрсатади. Журналда эълон қилинаётган парча роман ҳақида тўлақонли тасаввур уйғотмаса ҳам, бугунги насримизда воқеа бўлишга ва жиддий таҳлилларга арзийдиган асар дунёга келаятгани ҳақида хулоса бераолади, деб ўйлайман. Нормурод ака дашт одамларини, уларнинг турмуш тарзи, ички дунёси, ҳайвонот оламини яхши билишини олдинги асарлари билан

**Нормурод
НОРҚОБИЛОВ**

1953 йилда тузилган. ЎзМУнинг журналистика факультетини тугатган.

“Зангори кўл”, “Унутилган кўшиқ”, “Юзма-юз”, “Сариқ гул”, “Пахмоқ”, “Темур ғори”, “Аразчи чумчуқ”, “Бекатдаги оқ уйча”, “Овул оралаган бўри”, “Жўшқин дарё”, “Бўрон қўнган кун”, “Тоғдаги ёлғиз одам” каби қисса ва ҳикоялари, “Дашту далаларда” романи нашр этилган.

“Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими” унвони билан тақдирланган

одамхўр айиқ камар-памарга тортиб кетган чиқар, шу боис, энди унга аза очсам бўлар, деган тўхтамагма келишган. Лекин аза очмоққа رویиш бермаган онанинг кўзёшлари қуриб улгурмай, Эрман булутдек оппоқ тулпорда овулга киб келди. Эл-улус шундагина уни қуллик балосига гирифтор этилганидан огоҳ бўлди.

Қуллик!

Бу сўз овулга сифмай, тоғларда акс-садо берди.

Бу сўз кексалар юрагини тилкалаб, овул йигитлари вужудини оловлантирди.

Уларнинг дилидан ўтгани шу бўлди:

“О, қавм шаънига яхши гап бўлмайти энди!”

“Қавм шаъни ер билан яксон бўпти!”

“Бошқалар энди кети билан қулишади, “қуллар”, деб!”

“Қўлга тушгунча, курашиб ўлмайсанми, ярамас!”

“Бундан кўра, ўзингни чавақлаб ташламайсанми!”

“Жардан йиқилиб ўлганинг минг қарра тузук эди!”

Хуллас, қавм тарихида бу хил воқеа илгари юз бермаган.

Хўш, бунга энди қандай чора кўрмоқ керак?!

Овул оқсоқоли Оқбўта оғир ўйловда қолди.

У эртаси тонгда, елкасида кенг ва залворли қорамтир пўстин, қўлида бўйи баробар оғир оқсоқоллик ҳассаси, овул марказидаги тиззадан баландроқ, белдан пастроқ, ярми кўкиш, ярми кўнғиртоб тусда, супага ўхшаш силлиқ харсангтош – оқсоқоллик тошсупа-сига маҳзун ва ўйчан бир ҳолатда кўтарилди.

Оқбўта тошсупада қора бериши билан аввал овул кексалари, сўнг йигитлар, охирида хотин-халажлар харсангтошни теварақлаб кела бошлашди. Йигилганлар оралиқ масофа сақлаб, оқсоқолнинг оғзига тикилишди. Одатда, бунақа пайтда одам боласи ту-гул, овул итларининг ҳам уни учади. Негаки, қавмбоши тошсупага бежиз кўтарилмайди. У тошсупада пайдо бўлдими, демак, жиддий нимадир содир бўлган ёхуд нимадир рўй беради. Ва қадимдан шакл топган таомилга кўра, токи оқсоқол оғиз очмагунча, теварақдагилар чурқ этмаслиги лозим.

Оқбўта ўзидан бурун ўтган оқсоқоллардан қай бирининг хоҳиш-истагига кўра, тошсупанинг қоқ ўртасига жойлаштирилган қучоққа сифмас жигаранг тош – оқсоқоллик курсисига жойлашиб ўтираркан, қўлидаги ҳассаси учини харсанг сиртига дўқ-дўқ урганича, ниманидир қидиргандай ёхуд фикрини жам этмоқчидай, аввалига теварақдаги қояларга ўйчан-ўйчан боқди, сўнг нигоҳини овул этагидан бошланиб, наридаги тик ва юксак қоялар пойига тирмашган қуюқ арчазорга қадади. Кўзи қурий бошлаган баҳайбат арчага тушгач эса, бу йил ўтиликка шуни кестириш керак экан, деган ўйга борди ва хаёл билан бўлиб, ушбу ўйини сўзда ифода этмоққа бир баҳя қолди.

Яёшيامки, вақтида тилини тийди.

Акс ҳолда...

исботлаб берган. “Қорақуюн”да ҳам мен дашт одамларининг жозибали, қайноқ ҳиссиёт ва кечинмаларга тўла қисмати, чигал тақдирлари, ҳайвонот оламининг синчковлик ва билим-донлик билан яратилган тасвирига дуч келаман, деб ўйлагандим. Бирок Нормурод акага хос бўлган анъанага мос тарзда, асосий юк яна Қорақуюн – итга тушган бўлса-да, бу сафар асар руҳи, сюжети фалсафий тус олган. Асар ғояси одамлар ўртасидаги адоват, кин, табиатдан узоқлашиш, худбинлик ва нафс балосига ружу қўйиш инсониятни ҳам ва уни ўраб турган оламни ҳам ҳалок этади деган хикматга қурилган. Эрман ва Итолмаснинг адовати туфайли табиат тимсоли бўлган Қорақуюн ҳалок бўлади. Чунки Эрман итни ҳам адоватининг бир қисми, қасос воситаси сифатида занжирга боғлаб тарбиялайди. Авлоди бўри бўлган ит аста-секкин занжирда бани оламга кин ва газаб билан қарайдиган махлуққа айланади. У ўз эгасидан бошқа барча нарсани тилка-пора қиладиган мавжудот қиёфасига қиради. Охир-оқибат у Итолмаснинг бўғзини узиб олади, аммо шу билан бирга, ўзи ҳам ҳалок бўлади. Бошқача айтганда, табиатни ўз нафси йўлида қурол қилиб олиш, уни пароканда қилиш, ўлдириш билан баробардир, деган хулоса келиб чиқади. Табиатни бўйсундирдим, деб мақтаниш, табиатни ўз қиёфаси ва моҳиятидан айириш бани оламни вайрон қилиш билан баробардир.

Воқеа сюжети оддий. Ҳаммаси тоғда, тоғ одамлари ва қавмлари орасида содир бўлади. Ўз акаси билан амал ва мулк талашган (худди Бойбўри ва Бойсарии каби) Итолмас ўз

Ахир, тошсупага қандайдир қуриган арчани муҳокама этиш ниятида чиқмаган-ку.

Оқбўта қуриган арчадан нигоҳини узиб, чуқур хўрсинаркан, бугунги ўта ёқимсиз йиғиннинг сабабчиси эрмиш Эрмани йигитлар орасидан қидира туриб, тирик қайтанингдан кўра, қайтмаганинг дурустроқ эди, деган бадбин хаёлга борди. Аммо йигитнинг абгор афт-ангорига кўзи тушган эса, бу ўйидан хижолат тортиб, манглайини қашлади. Ва шундагина ҳассаси учи нукул қандайдир чуқурчага тушиб чиқаётганини пайқаб қолди. Бундан ажабланди. Эғнида тўкилиб турган пўстини барини аста қайириб, чоти орасига назар ташлади ва ҳассаси учини ангишвона янглиғ тор ковақда кўрди. Тошдаги ковак табиий эмас, ўзидан олдин ўтган ўнлаб қавм оқсоқолларининг ҳассаси зарбидан пайдо бўлган бир энлик чуқурча. Оқбўта гирди лойланган ковакка ўйчан термиларкан, қавмбошилиқ ҳавас қиларли юмуш эмаслигини гўё энди англаб етгандек, бот хўрсинди.

У бугун ғоятда танг аҳволда эди.

Қани энди, шу тобда чумолига айлансаю манави тошлар орасига биқиниб олса ёхуд куш бўлиб осмону фалакка кўтарилсаю қайтиб ерга тушмаса! Агар инон-ихтиёри ўзида бўлганида борми, ўлақолса-да, бугун жамоага кўриниш бермасди – ўтирарди кулбасида тинчгина. Бироқ қутилмаганда юз берган бу ҳолат – аллақачон ўлдига чиқарилган Эрманининг тўсатдан овулда пайдо бўлиши Оқбўтанинг олдига ғоятда мушкул муаммони кўндаланг қўйганди – Эрмани кул этиб, овул йигитлари таъбири билан айтганда, қавм шаъни ва ор-номусини бадном этган ғаним қавмнинг бу ярамас қилмиши ҳақида ўт-оташли сўзлар айтиб, аниқ ва тайинли бир қарорга келмоғи лозим эди.

Аммо...

Яхшиямки, ўзидан билиб, вақтироқ кўриниш бергани – акс ҳолда, овул йигитлари кулбаси олдида тўпланишиб: "Қани, оқсоқол, қолган гапни энди сиздан эшитамиз", дейишарди тағдор-тағдор оҳангда. Оқбўтанинг элбурутдан тошсупада пайдо бўлишининг асл боиси шунда эди.

Овул йигитларининг гувранишидан уларнинг босқин ва қонга ташналиги аниқ сезилиб турарди. Бироқ қонли қасосдан ҳеч бир наф йўқлиги ва бундан ҳар иккала томон ҳам катта талафот кўриши мумкинлигини бу хумгазакларга қандай қилиб тушунтирса экан? Боз устига, Эрман ҳаёт, ғаним қўлида ўлим топмаган, хунини талаб қилай десанг. Аммо, кўриб турибдики, йигитлар ҳозир гап уқадиган аҳволда эмас, уларни одатдаги хашаки панд-насихатлар билан эмас, қудратли нутқ ила жиловламоқ лозим.

Бироқ қани ўша қудратли нутқ?

Оқбўта, ҳарчанд уринса-да, миясига жўяли бирор фикр келмаганидан ғижиниб, шу бугунги кунга мингдан-минг лавнатлар ўқиди. Кейин, одатдагидек, кўмак истаб, овул улуғлари тўпига кўз қирини ташлади. Кўрдик, улар иззатини қилиб, оғзини пойлаб туришибди. Бунга сари эса йигитларнинг юраги тошмоқда эди.

Энди ортиқ сукут сақлаб бўлмасди.

Лекин нимаям десин?!

қавмидан кетиб, тилла қонига дуч келади. Уни ишлатиш учун тоғдаги қавмлардан йигитларни тутиб келтиради, тутқинликда ушлаб, тилла қаздиради. Ана шу тутқинлар ичида Эрман ҳам бор эди. Эрман Итолмаснинг хотини Ойбекча ёрдамида тутқунликдан қочади. Озод бўлган Эрман энди Итолмасдан ўч олишни режа қилади ва шу мақсадда овлоқда, Итолмаснинг йўли тушадиган довонда ғул ити – одамни ғажиб ташлаш учун махсус боқиладиган итни тарбиялай бошлайди ва роман охирида ит Итолмасни ғажиб ташлайди. Воқеа бор-йўғи шу. Лекин бу шунчаки қурилма. Аслида Нормурод ака одам, олам, табиат, буларнинг ўзaro уйғунлиги, табиий мувозанат ва бу мувозанат бузилишининг оқибаглари ҳақида ўқувчини фалсафий хулосаларга ундайди. Тоштарош бўлган гўзаллик ва бани олам уйғунлиги тарафдори бўлган Қалайбекнинг кечинмалари ва қарашлари орқали бу фикр асарда янада ойдинлашади ва залворли тус олади. Асар ана шу жиҳатлари билан бугунги ақалнинг жараёнининг жиддий намунаси сифатида таҳсинга сазовордир. Албатта, адибнинг ўзи айтганидек, асар журнал вариантда қолиб кетмайдими, қайта ишланади ва қайта сайқалланади. Бироқ ҳозирдан жиддий таҳлилларга имкон берадиган яна бир ўзбек романи пайдо бўлгани ҳақида бемалол гапирсак бўлади.

Назар Эшонкул

У оёқлари остидаги чуқурчага қайта разм солган кўйи, гўё шундан бўлак юмуши йўқдек, унинг четидаги нам тупроқларни ҳассаси учи билан турткилаб қайта ковакка тушираркан, тўйқусдан миясига келган ўйдан бутун тани яйраб кетди.

– Оқсоқоллар! – деди кутилмаганда дадил ва ўктам овозда, табиийки, овул улуғларининг қўллашига тўла ишонган ҳолда. – Бу... ҳаммамиз... Эрман инимиз тортган азобдан тўла бохабармиз! Бу нохушлиқдан... шу... баримизнинг бовримиз тутаб, ёна-япти! Аммо худойимнинг берган куни кўп экан, инимизнинг ризки бутун экан, мана, соғом-овулга қайтиб келди! Агар бу инимизга бирор гап бўлганида борми... у қавмининг қилмишини сираям кечирмаган бўлармик! Бахтимизга, бу йигит тирик! Демокчиманки, йўқ ердан ғавго чиқариб юрмайлик-да, энг маъқули, Қушқўнмас ғорини ёпайлик, пашша учиб киролмайдиған қилиб танбалаб ташлайлик! Хўш, нима дейсизлар, оқсоқоллар?

Овул оқсоқолининг бу гапи йигитларга малол келган эса-да, катталарга мойдай ёқиб тушди. Ана, улардан бири норозилик билдиришга тушган ўғлининг яғринига калтак билан тушириб қолди. Бошқа бирининг ўдағайлаши овулни тутди. Қавм эркаклари зумда иккига бўлиниб, оқсоқол тарафдорлари кўпчиликни ташкил этди.

Оқбўтага айна шу нарса керак эди.

У елкасидан ботмон тош ағдарилгандай, ўзини жуда энгил ҳис этди. Бироздан сўнг эса бир-бирига гап бермай, хануз овулни бошига кўтараётган оломондан нари қочгиси, сокин арчазор қўйнидан паноҳ топгиси кела бошлади. Кейинги пайтда у бу хил ғавголлардан жуда безган, яъни қавмнинг туганмас майда-чуйда ташвишларидан ғоятда чарчаган эди. Боз устига, сўнгги кезларда ботаётган офтобга термилиб, ҳаёт шоми ҳақида ўй суришни одат қилган. Боз устига, танҳо қолди дегунча, қаршисида умри поёнига етганда соз чалмоқни ихтиёр этган Бардам чолнинг нуруний сиймоси гавдаланиб, қулоғи остида ингроқ куйлар сас берадиган бўлиб қолган. Бардам чол, ҳар сафар, унинг хаёлот дунёсига худди тириклик устидан кулгандек, сирли табассум ила кириб келади. Унинг чехрасидаги ўша сирли табассуми истеҳзоли бир ифода билан қоришгач эса, киприксиз қовоқларини чирт юмганича, қўлидаги созни оҳишта чалмоққа тушади. Чолнинг сози созага ўхшамайди – боши тўмтоқ, кўйи томони эса қосадек ўйилган ғаройиб бир оғоч қурилма. Бу қурилмага икки қатор от қили тортилган бўлиб, эгма камони ҳам от қилидан эди. Бардам чол бу беўхшов чолғуни “соз”, камонни эса “чўп” дерди. Ўша чўп сознинг қорнига ишқаланса, ундан мунгли ва ингроқ садо тараларди.

Бардам чол қавмнинг аввалги жағи бақувват, тутуми қаттиқ оқсоқолларидан бири эди. У бирор ўн йилча қавмини бошқариб, ўзининг айрим қараш ва эътиқодларини овул аҳли онгига синдиришга беҳуда уриниб келди, келди-да, сўнг кексалик сарҳадига етиши ҳамон, бирдан ҳалим тортиб, ўзига созни ошна тутди ва мунгли куйлар ижро этмоқни одат қилди. У ингроқ куйларни шунчаки кўнгил майли учун чалмасди, Оқбўтанинг назарида, ўша куйлари орқали хануз кишиларга нима ва нималарнидир уқтиришга уриниб келарди. Собиқ оқсоқолнинг ибратомуз феъли – ҳар неки ҳолатда ҳам кўшни қавмлар билан хусуматга бормасликка тиришарди. Ўз навбатида, овул аҳлининг ғашига тегадиган ғаройиб бир одати – кўклаб турган дов-дарактга болта урдирмасди, дердики: “Ўтиб еганга тоғ чидамайди, қуриган шох-шаббаларни саришта қилишни ҳам ўрганишлар!” Унинг бу қароридан аксарият кимсаларнинг қаттиқ хуноби ошарди, ахир, шундоқ эшиги олдида кўчоққа сигмас арчаю бошқа дов-дарактлар кўклаб турганида, қайси аҳмоқ олис ўрмондан қуриган даракт шохларини судраб юради?

Бардам чолнинг кўп масалада ҳақ эканлигини англаб етмоқ учун эса – қолганларни-ку кўяверасиз – Оқбўтадек хийла зукотоб одамга ҳам чорак асрдан мўлроқ вақт керак бўлди. Уллас, Оқбўта кексалик бўсағасига етиб, яна шуни фахмлаб етдики, табиий осойишталик деганлари бир неча кунлаб тинмай қуядиган жала ёхуд даҳшатли тарзда кечадиган қор кўчкиларидан эмас, шунингдек, дараларда гоҳ якка, гоҳ тўдалашиб юрадиган тантиқ айиқларнинг айрим бежо хатти-ҳаракатлари ҳамда баъзи тунлари ўта фаоллашадиган бўриларнинг қонли тажовузидан ҳам эмас, балки инсон қавмининг бир-бирига, шу жумладан, борлиққа нисбатан аҳмоқона муносабатидан бузиларкан ва заволга юз тутаркан. Оқбўтанинг бугун қуриган баҳайбат арчага айрича эътибори ушбу англаб етилган идрок вазидан эди. Биладики, агар кишилар оқил бўлса, бир дунё ўтинга айланиши мумкин бўлган ушбу қуриган арча ўзга дов-дарактларнинг яшashi ва кўклаб туришига замин яратади. Дарвоқе, бошда Оқбўта ҳам аксарият овулдошлари каби Бардам чолнинг айрим талаб ва тартибларидан норози бўлиб юрарди, итга ўхшаб намунча ирилламаса деб. Боиси, у пайтда шифти ташт кулбасидаги йўрт

жоннинг томоғини ўйлашдан ўзга ташвиши йўқ эди унинг. Ўшаларни дея, қандайдир тоғу тош экан, агар лозим топса, бутун ёруғ оламни қора қозонга ташлашга ҳозир эди у. Қисқаси, барча қавмдошлари каби тирикликни курсоғи орқали кўргани сабабли ҳам, кулбасидан наридаги олам унга ёт ва бегона эди. У бугунги кун ғами билан яшар, эртанги кун билан деярли иши йўқ эди. Аммо, фалакнинг гардиши билан, оқсоқоллик тошсупасига кўтарилди-ю, унинг тириклик ҳақидаги тушунчаси тор кулбасига сиғмай, секин-аста ташқарига сирғалиб чиқди-да, аввалига қавмга қарашли ҳудудни, сўнг эса бутун тоғу тошни қамраб олди. Табиийки, бошда зиммасига юклатилган бу лавозимдан ўзида йўқ масрурланди, ахир, кун кечагина тошўчоқ гирдидаги тўрт қорақўзинг тушвишидан бошқасини ўйламаган Оқбўта отлиқ банда кутилмаганда катта бир қавмга бош бўлади-ю, бундан қувонмай бўладими. Бироқ кўнглидан мамнунлик ҳисси ариб улгурмай, оқсоқоллик мансаб эмас, ғирт даҳмаза эканини фаҳмлаб етди. Илгари дунёни сув босса тўпигага чиқмайдиган бу кимса энди қуриб қолган булоқ ёхуд тупроғи кўчиш хавфи мавжуд ёнбағирлик ёнидан лоқайд ўтиб кетолмайдиган, қуриган дарах турган ерда яшил арчага болта урилганини сезиб қолса, фиғони кўкка ўрлайдиган, тунлари эса овул тинчидан ўзгасини ўйламайдиган бедор бир одамга айланганди-да. Аслида масъуллик, жонқуярлик ва бошқа ноёб хусусиятлар унинг қонида бор эди. Фақат ундаги бу фазилатлар лоқайдлик ва бошқа гирди балолар гарди остида кўмилиб ётарди. Агар бу банд тийраклатилса, қавмнинг ютуғи бўлиши мумкинлигини олдиндан кўра билган Бардам чол уни ўз ўрнига тавсия этиш билан Оқбўтанинг юрагида тўнғиб ётган корлик ҳиссини қайта жонлантирганди. Қатъият бобида, у баъзан Бардам чолдан ҳам ўтиб тушарди. Оқбўта қавмни кўнгилдагидек бошқариб келаётган эса-да, гоҳида баланд чўққилардан бирига чиқиб, негадир бор овозда ҳайқиргиси келарди.

Нега энди чўққига чиқиб?

Айрим овулдошларининг гумроҳлиги ҳиқилдоғига келган кезлари Оқбўтанинг кўнгли яккаш шуни истар ва бундан ўзи ҳам ажабланарди. Қалби тўрида мавжланадиган ушбу ички тўфонлар боис, умри якунида Бардам чол нечун кўлига саз тутганини охири англаб етгандай бўлди. Бироқ ҳалигача бир нарсани тўла идрок этолмайди, собиқ оқсоқол бу қадар гўзал, бу қадар мунгли кўиларни ижро этишни қачон ва қай тарзда ўргана қолди экан? Оқбўта оддий, ўз навбатида, муҳим бир нарсанинг фаҳмига етмасди – Бардам чолда тугал куйнинг ўзи йўқ эди. У туйғу ва кечинмаларини оҳангга сола биларди, холос.

У Бардам чолдек сўзга чечан эмаса-да, аммо ақл ва тадбир борасида ҳар қандай одамни бир чўқишда қочирарди. Мана бугун ҳам ўзини ортиқча койитиб ўтирмади, қабул қилган қарорини қавм оқсоқоллари ҳукмига ҳавола этиш билан ноқулай вазиятдан осонгина чиқиб кета олди. Энди, манави ўпкаси йўқ йигитлар ҳар қанча чиранишмасин, ҳар қанча ирғишламасин – бари бефойда, овул катталари иродасига қарши улар ҳеч бир иш қила олшмайди.

Баҳснинг рафторига қараб, ниҳоят йғинни якунлаш вақти етганини сезган Оқбўта аста тараддудга тушди. Мана, ҳозир этак силтаб ўрнидан туради-да, аввалига ҳасса тутган кўлини хиёл юқорига кўтариб, бас, дейди, сўнг эса, беҳуда тортишманглар, деган оҳангда: “Қарорим шу – ғорни ёпамиз!” дея қайта таъкидлайди-да, тезгина тошсупани тарк этади. Бунақа гала-ғовур пайтида оқсоқол кулбасига бош суқиб ўтирмайди, кишилар кўзини шамғалат қилганча, қуюқ арчазорлар бағрига шўнғийди. Боиси, сўнги кезларда негадир танҳоликни ёқтирадиган бўлиб қолган – Бардам чолнинг куйларини шуурида жонлантириб, сирли оҳанглар оғушида тебраниб ўтиришни одат қилган.

Оқбўта шу ўй, шу умидда секин ўрнидан кўзгалди.

Бироқ туришга улгуролмади.

Қаршисида, гўё осмондан тушгандай, лоп этиб Эрман пайдо бўлди.

Бу ҳолдан Оқбўта бир сапчиб тушди, сўнг қулоқларига ишонгиси келмай, тошсупадан ярим одим нарида ўзига умидвор боқиб турган йигитга бакрайганча тикилиб қолди. Кейин ақл-ҳушини зўр-базўр жиловлаб, ирод этгани шу биргина сўз бўлди.

– Ни-и-ма?

– Ғорни ёптирманг, оқсоқол! – Эрман бу сафар айтган гапини баланд овозда қайта такрор этди. – Мана мени ғор оғзига ит ўрнида боғланг! Аҳдим шу – ит бўлиб, ғаним йўлини пойлай! Ит бўлиб, овул тинчини кўрий! Бу... йигитлар... айтаётган босқин эса керак эмас, оқсоқол!

Овул улуғлари билан тортишаётган йигитлар энди Эрманга ёпишиб кетишди:

- Нима деганинг бу?!
- Нега, босқин керак эмас, дейсан?
- Қуллар қавми, деб бир умр устимиздан қулишларини истайсанми, а?!
- Сен бизга уларнинг макон ва манзилини айт!
- Ҳа, кейин ит бўласанми – бит бўласанми, бу сенинг ишинг!
- Агар айтмасанг, ўзингдан ўпкала!..
- Биз сен эмас, қавм шаънига доғ тушириб қўядиган!
- Бешиқдаги боласигача тигдан ўтказамиз!
- Овулини ер юзидан супуриб ташлаймиз!
- Ҳақ гап, бугун индамасак, эрта бир кун яна биримизни қул қилади улар!
- Хотин-қизларимизга кўз олайтиришади!
- И-и, бу... аввалги... Эрманга умуман ўхшамай қопти!
- Чинданам, аввалгисига ўхшамайди бу!
- Демак, аввалги Эрман ўлибди-да!
- Ҳа, ўлибди!
- Энасига айтинглар, азасини очаверсин!
- Эсиз, аввалги Эрман қанчалар яхши йигит эди-я...

Овул йигитлари ҳақ – чиндан-да аввалги Эрман энди йўқ эди. Агар бурунги Эрман бўлганда борми, йигитлар назарида, йўқ ердаги гапларни қилмай, худди ўзларидек, босқинга изн беринг, оқсоқол, дея Оқбўтага тирғалган, тоғларни шовқинга тўлдириб, овул катталари билан айтишган бўларди. Бироқ қулликнинг барча аламу ситамларини керагидан ортиқ даражада тотган бу Эрман овул йигитларининг бутунлай акси – босиқ, камгап ва ўтга мулоҳазали кимсага айланган эди. Шу боис, йигитларнинг бу шовқин-сурони сайхонликда "улоқ-улоқ" ўйнаётган болалар тўполонидек туюлиб, қаттиқ гашига тегмоқда эди. Эрман "босқин" ҳақида эшитишни истамагандек, бу ибора ҳар тилга олинганида, юраги бир қалқиб тушар ва кўз ўнгида қуйидаги даҳшатли манзара гавдаланарди: ана бўридай қутуришаётган қавмдошларининг ҳужумидан ҳўл-қуруқ баравар ёнмоқда. Аёлу болалар тутаётган ўтовлар оралаб, турли томонга тўзғиб қочмоқда. Эрман эса бош қўналга – оқ ўтов эшигини тўсиб чиққан Қорақулнинг кенг кўксига пичоқ санчиб, асосий ғаними бўлмиш Итолмасни мавҳ этиш ниятида ичкарига интилади. Бироқ ичкарида ғанимига эмас, ўтов ўртасида ғазабнок туриб қолган Ойбекчага рўбарў келади.

Жувоннинг чарос кўзлари қаҳрга лиммо-лим тўла эди:

– Нималар қип қўйдинг?! – дейди унинг ўткир нигоҳи.

Қутилмаган бу учрашувдан саросимада қолган Эрман бирон сўз айтгунча бўлмай, аёл тилга кириб дейди:

– Бу овул йўлини бир умрга унут демаганмидим сенга?! Ахир, унутишга сўз бергандинг-ку, номард!

Эрман жувоннинг қўлидаги ўткир тигдан эмас, балки барча тутқунларга бирдай суюкли бўлган аёлнинг ўтли нафрати ҳамда оловли қарашларидан даҳшатга тушади. Бундан кўра, қўлидаги тигни тезроққина қоқ юрагимга санчгани минг бора дуруст эди, деган ўйга боради. У шу ҳаёлда теварагида ҳануз вағиллашаётган овулдошларига бир сира боқаркан, бу даврада Ойбекчақнинг номини тутиш ножоизлигини, агар у ҳақда оғиз очар бўлса, аёлнинг азиз номи ҳамда нурли сиймоси овулдошлари оёғи остида топталишини кўз олдига келтираркан, ўз вақтида тилини тишлайди. Ва ўзи сезмаган ҳолда, беихтиёр, қадимий муқаддас таомилни бузади, яъни тошсупага сакраб чиқади.

Оқибат, овул оқсоқоли Оқбўта унинг пойида қолади.

Бу синоатдан барча лол туриб қолади.

Аммо овул улуғларидан бири тезда ўзини қўлга олиб, қўлидаги узун қалтак билан Эрманнинг қўймичига боплаб бир туширади.

– Пастга туш-ей, нодон!

Бироқ Эрман дашном эшитадиган ёхуд бандасига итоат этадиган аҳволда эмасди. У қуйига сакраш ўрнига, қайтамга Оқбўтага янада бақамти келиб, унинг ўнг ёнига тик туриб олди-да, халойиққа юзланиб дейди:

– Агар гапнинг ростини айтар бўлсам, мен тутқунликда, бандиликда ёмон қасам ичганман! Тўғри, қасамнинг яхшиси бўлмайди! Аммо мен ичган қасамни асло тилга олиб бўлмайди! Тил қуриб тушади! Қисқаси, гапим шу, Қушқўнмасни менга беринглар! Қушқўнмасни ити бўлай! Ғаним йўлига кўндаланг бўлай! У оқ тулпорини дараклаб келади, уни кўзи қиймай келади! Шунда мен ит бўлиб чотига, бўри бўлиб бўғзига ёпиша-

ман! Гапнинг калтаси, овул томонга ғаним зотини доритмайман! Мен шунга онт ичганман! Агар онтимда турмасам, элга қўшиладиган сиёғим қолмагай менинг!

Эрмanning бу ўтли хитоби ва ёзғиришидан тоғлар сукутга толди, жилғалар оқишдан тўхтаб, кўкдаги дайди оппоқ булутлар чок-чокидан сўкилиб кетди. Аммо ўта овлоқ маконда кечаётган тургун турмуш тарзи туфайли онг ҳамда идроклари могорлаб кетган овул йигитларининг пинағи ҳам бузилмади. Қайтамга баттар бақир-чақир қилишга тушишди. Оқбўтанинг ибораси билан айтганда, табиий осойишталикни бузиш нияти ва қасдида баттар қутура бошлашди.

– Нега энди уни Қушқўнмасда кутишинг керак?!

– Ҳадеб ичган қасамингни рўкач қилаверма!

– Ҳозир қасамга қараб ўтирадиган вақт эмас!

– Ҳа, бу кўтир дунёда не бир қасамлар бузилмаган!

– Масалан, мен ҳар куни юз бора қасам ичиб, юз бора уни бузаман!

– Йўқ, бу бизни алдаяпти.

– Ҳа, қасам – бу бир баҳона!

– Тўғри айтасан.

– Унда келингллар, биз ҳам қасам ичайлик.

– Нима деб?

– Агар шу бугун ғаним овулига ўт қўймасак ва уни ағдар-тўнтар қилмасак, Донишотанинг арвоҳи урсин бизни деб!

– И-и, қасамга бало борми!

– Бизга манзилени айтса бўлармиди.

– Айтмаса, айтқизамиз!

– Ох, ёмон қўлим қичиб кетаяпти лекин!

– Ўзгалар билан қирпичоқ бўлмаганимизга минг йиллар бўлди-ёв ўзиям, а?!

– Барибир, оқсоқоллар изн беришмайди.

– Ҳа, уларга овулнинг ор-номуси керак эмас!

Овул йигитларининг бу қадар ўр, бу қадар гумроҳлигидан Эрмanning ғазаби қайнаб кетди.

– Силарга қон керакми?! – дея ҳайқирди у бор овозда, кўксини яланғочлаб. – Агар жудаям консираган бўлсаларинг, мана, аввалига менинг қонимни ичингллар! Қонхўрлар!..

Ўзини тутолмай қолган Эрман, оташ ва ҳаяжон оғушида, шундай бир ибораларни тилга олдики, шусиз ҳам қони қайнаб турган йигитларнинг ғазаби кўкка ўрлади. Уни калтаклаш ниятида бир нечаси тошсупага интилди. Йигитлар оёғи остида қолиб, кимнингдир турткисидан тошкурсидан думалаб тушган Оқбўта хушёр тортиди. Оқсоқолиги энди эсига тушгандай, қони қизиб, қаҳри қўзиди. Қўлидаги залворли ҳассаси билан муқаддас тошсупага ҳурматсизлик қилган йигитларни ёппасига савалашга тушиб кетди. Унга бошқа овул улўғлари кўмакка келди. Оқбўта йигитларни аямай савалар экдан, унинг калтаги ҳар сафар Эрманни четлаб ўтарди. Бунинг сабаби, Оқбўта ундан беҳад миннатдор эди. Негаки, Эрман минг аламзада бўлмасин, бошқалар каби жон ва қон талаб қилмаяпти, бор-йўғи, Қушқўнмасни сўраяпти. Бундан чиқди, йигитнинг онти жуда жиддий. Акс ҳолда, бу қадар зор қақшамасди у. Ва энг муҳими, Эрман ўзининг бу талаби билан юз бериши эҳтимоли бўлган қиргинбаротнинг олдини олишда овул оқсоқолига зўр важ топиб берганди. Ана энди, бопплаб сопини ўзидан чиқаради. Айтганча, Оқбўта деганлари, юқорида бирров таъкидланганидек, табиатан ўта тадбирли, қўлига тушган қилдан арқон эшишга қодир кишилар хилидан эди.

– Йигит қасами ҳали кўчада қолганми?! – дея дағдаға қилди, йигитларни тошсупадан ҳайдаб туширгач, бу сафар ўзгача бир кўтаринки руҳда. – Қачондан бери?! Муқаддас тошсупани топтаганларинг етмагандек, энди йигит кишининг онтини оёқости қилмоқчимисанлар!

– Қасам ичган у, биз эмас! – дея тўнғилади йигитлардан бири зарб еган яғринини сийпалаб.

– Азобниям тортган у, сен эмас! – дея янада авж пардасига кўтарилди Оқбўта. – Йигит одам, аввало, қасам ичмасин, қасам ичдими, тамом, онтида маҳкам турмоғи лозим! Бу – бир. Иккинчидан эса, бировнинг онтига аралашмоққа ким ҳуқуқ берди силарга, а?! Кейин у... биздан кўмак эмас, айролик сўраяпти! Силарга ўхшаб қон эмас, танҳолик сўраяпти! Агар мени шу юртнинг оқсоқоли деб билсаларинг, эндиги қарорим шу,

бугундан бошлаб Кушқунмас Эрманники! Горни ёпадим, ё туну кун унинг оғзини кўриқлаб ётадим, бу энди унинг иши! Боя, босилиб қолар, дея индамовдим. Аммо энди бирортанг ғинг деб кўр-чи, қиблага қараб шундай бир дуойи бад қилайки, етти пуштингни боши ғамдан чиқмасин!

Оқбўта пўписа билан чекланиб қолмай, қибла томонга ўгирилиб, кафтларини очди. Биладики, бу овулда қарғишдан кўркмайдиган одамнинг ўзи йўқ. Худди кутганидек, кексалардан бири овози қалтираброқ деди:

– Бир сафар кечиринг буларни, оқсоқол!

– Биз овул шаънини ўйладик-да, оқсоқол! – деди йигитлар тўпидан кимдир норози тўнгиллаб.

– Йўқ, силар хун олмоқчи бўлдиларинг! – деди Оқбўта ўша дарғазаб оҳангда. – Тирик одамнинг хуни олмоқчи бўлдиларинг! Ахир, у ўлмаган-ку, қаранглар, лоақал бирор жойи тирналмаган ҳам!

Ўша кун кутилмаганда қудратли нутқ ирод қилиш бахтига муяссар бўлган Оқбўта ҳар бир сўзини чертиб-чертиб гапирди, овул улуғлари таъбири билан айтганда, қизиққон йигитларнинг пўстагини обдан қоқди. Ва сўзи якунида Кушқунмас худудини Эрманга тантанавор йўсинда ҳады этаркан, унинг иродаси ва қатъиятига ҳамду санолар ўқиди. Бошқаларни ундан ибрат олишга қорлади. Сўнг бу қадар сўзамол бўлиб қолганидан ўзи ҳам ғоятда ажабланди. Бу борада овул кексалари ҳам ҳайратларини яшириб ўтиришмади, кундан-кунга очилиб кетаяспиз, оқсоқол, дейишди.

Эрманнинг овулдан айро тушиб, ёлғиз бошига ўтов тикиб ўтириши, барибир, бошда кўпчиликка жуда эриш туюлди. Кейин, одатдагидек, ҳамма бунга кўниқди. У гўё азалдан шу йўсинда яшаб келаётгандек, овулдошлари унинг танҳолигига ортиқ эътибор бермай кўйишди, ҳатто у бошидан кечирган машъум кунлар ҳам унутилгандек, бу ҳақда биров ортиқ эсламайдиган бўлди. Бироқ Эрман, овулдошларининг акси ўлароқ, на ўтган кунлари, на ичган онтини ёдидан мосуво этганди. Агар бошқалар каби тирикликнинг қувонч ва ташвишларига кўмилиб, кечаги кунини унутар бўлса, ўша заҳотиёқ тириклайин ўлишини, яъниким бутунлай одамлик сиеқидан чиқшини яхши билади. Негаки, тутқунликда жисмидан ташқари, шаъни, нозик ҳис-туйғулари ҳам обдан топталган ва хароб этилганди-да. Шу боис, ўтган қора кунларни унутгандан кўра, ер қаърида совуқ тупроқ кучиб ётмоқ минг чандон афзаллигини яхши билади! Ахир, қулликка қадар у ўзини осмон бағирлаб сузиб юрган бургутга қиёсларди. Қанот қоқишлари Туякўздек гўзал водий кўсига сиғмай, ўзини юксак осмону фалақда ҳис этиб юрган шуқуҳли онлардан бирида, инсон жисмидан ҳам кўра, руҳини абгор этувчи қуллик балосига гирифтор этилганди-да. Ҳолбуки, шундай экан, бу хил нохуш савдоларни бошига солган Итолмас отлик ғанимни унутиб бўларканми.

***

Эрман қоронғилик кўйнига тикилиб, бирор шубҳали шарпани илғамаган эса-да, нигоҳини теварақдан узмаган кўйи, кети билан тисарилиб ўтовга кирди-да, ҳар эҳтимолга қарши, негадир эндигина эсига тушган, оғзидан ўқланадиган оғир пилта милтигини кўтариб чиқди.

У халқда “қорамилтиқ” деб аталувчи бу яроққа ҳалигача тузукроқ кўникиб кетолмаган, ундан кўра, белидаги тигга кўпроқ ишонарди.

Эрман бу яроқни бандиликдан қочиб келган куннинг эртасиеқ кўшни Уймавут қавмининг олди полвонларидан бири бўлмиш Надим мергандан беш кўчқорга алмаштириб олган, яъни юраги тўла қасос эмасми, келиши билан тўла-тўкис қуроллана бошлаганди.

У нафақат бебаҳо тулпори изидан, балки ўзининг олтин конига боғлиқ сирасрорларидан бохабарлиги важдан водийга бош суқмоққа мажбур бўладиган Итолмасни, аниқроғи, унинг кичик чапдаст тўдасини ушбу ўтсочар қурол билан қаршилаш ниятида эди. Ўзича – ҳозир ўйласа, қанчалик нодон экан – ғанимнини бир ўқ билан ерпарчин қилиб, ичган онтига кўра, уни овул итларига едирмоқчи эди. Бироқ кейин маълум бўлдики, “қорамилтиқ” деганлари хийла инжиқ матоҳ экан – ҳали пилиги панд берса, ҳали дориси нам тортиб қоладими-ей. Бу камдек, дори ва қўроғошин питраларни меъёрида сола билмасанг ҳам, бир бало экан. Боз устига, у ишонган овул итлари бир чақага қиммат чиқиб қолди.

Бандилигида, соғинч ҳисси туфайлими, Туякўз водийси жонзоти ошиб киролмай-

диган мустаҳкам қалъа, овули итлари эса Итолмаснинг гул итлари каби ўта ёвқур, ўта йиртқич туюларди. Назарида, овул итлари хиёл сасданоқ кўмакка етиб келадиган-дек эди. Ва кейин аёнлашдики, "қалъа" дегани эшик-тешиги очиқ бир худуд, ҳаттоки отлиқни йиқишга чоғи етадиган итларнинг бор журъати эса овулда экан, муюлишдаги арчазордан берига уларнинг юраги бетламас экан.

Эрман, турган гап, кўра четига қўйилган қўриқчидай бекор ўтирмади. Орадан кунлар ўтса-да, негадир ҳалигача қорасини кўрсатмаётган Итолмасни ортиқ қутишга сабри чидамай – тузган бу режаси ичган онтининг асосий бандига сира тўғри келмаслигини билса-да – ҳам сут ичган банд эмасми, қасос ҳиссига бўйсуниб, тоғнинг овлоқ пучмоғида жойлашган ғаним овулига бамисоли қоплондай писиб бормоқни неча-неча бор ўйламади дейсиз. Бироқ унинг бу ҳаракатлари ўз жонига қасд қилмоқдан ўзга нарса эмасди. Негаки, овул итлари ўта сезгир – манзилга шарпа янглиғ писиб бормоғига ҳеч вақт изн бермайди, вовиллаб оламни бузади. Агар шундан сўнг гулда махсус сақланаётган итлар бўшатиб юборилса борми, Эрманнинг чивиндек жонига Яратгандан ўзгаси асло ора киролмайди. Бурунгилар бекорга, овул итидан қочиб, гул итидан ўлиб қутулсан, дейишмаган. Боз устига, Ойбекачга берган ваздаси-чи? Айтган сўзини беҳудага ҳавога совурмайдиган жувоннинг ўзи гул итига айланмасмикан кейин? Эрман кунлардан бирида чўнг қоялардан бирига кўтарилиб, ғаним овули жойлашган худудсиз тоғлар томонга тикилиб ўтираркан, юрагини қасос туйғуси қаторида соғинч ҳисси ҳам куйдираётганини дафъатан пайқаб қолиб, ҳайратдан думалаб тушай деган.

Наҳотки, Ойбекаччи соғинаётган бўлса?

Бўлиши мумкин эмас!

Ана шунда аёлга нисбатан соғинч ҳисси қалбидаги қасос туйғусини бутунлай супуриб ташлаши мумкинлигидан кўрққандай, кўз ўнгида бўй ростлаган Ойбекачнинг ўқтам ва гўзал сиймосини жон-жаҳди билан нари қувлашга тиришган. Аёл саркашлик қилмай, йигитга итоат этаркан – тоғлар бошига қўнган кўкиш ғубор оғушига оҳиста сингиб кета-кета, куйидаги хитобни қайта такрор этмоқни унутмаган: "Шарти шу – бу овул йулини бутунлай унутасан!"

Эрман жувонни унутолмай ғамнок юрган кунлардан бирида ўтов тикилган дўнгликка Оқбўта чиқиб келди.

У овул оқсоқоли сифатида шарқий дарвоза Эрман томонидан ихтиёрий тарзда қўриқланаётганидан ўзида йўқ мамнун эди. Нега деганда, юрт тинч – у тинч-да. Фақат оқсоқолни жиддий ташвишга солаётган бир муаммо шу эдики, келиши гумонланаётган ёвни дафъатан этмоққа ёлғиз Эрманнинг чоғи етармикан? Бундан ташқари, унинг йигитга айтадиган яна бир муҳим гапи бор эдики, бу ҳақда вақтида шипшиб қўймаса, Эрманнинг доғда қолиши аниқ эди.

Оқбўта шу дилгир ўйлар оғушида дўнгликка кўтариларкан, одатига хос тарзда, гапни хиёл узокроқдан бошлаб, сўнг кўрғонга ишора қилиб деди:

– Ўтов тикиб юрмай, манову кўрғонга эгалик қилсанг ҳам бўларди-ку, Эрманбой?

– Момо қўймади, оқсоқол, – деди Эрман шикоятмомуз оҳангда.

– Ҳа-а... у қўймайди.

– Итни ҳайдагандай, ҳайдаб чиқарди.

– Ишқилиб, момони сўкиб-нетиб юрмадингми?

– Ҳали эсимни еганимча йўқ, оқсоқол.

– Бу ишинг дуруст! – Оқбўта унинг елкаси оша ўтовга разм соларкан, деди: – Ўтовинг анча эскирибди.

– Топилгани шу-да, оқсоқол.

– Оқбошнинг ўтовими дейман?

– Оқбошингиз қишда қор сўрасангиз бермайди-ю, менга ўтов берармиди.

– Ҳа, у бермайди.

– Бировга нарса берган куни ўлади у.

– Аммо ўтовни жуда қулай ерга тикибсан, – деди Оқбўта унинг гапига ортиқ эътибор бермай.

– Етти ўлчаб, бир кесдик-да...

Оқбўта ўтов гирдини айланиб, уни кўздан кечираркан, ҳеч сабабсиз арқонларни тортқилаб кўра бошлади.

– Бу... ғаним деганинг қора бермадимиз ҳали? – деди бир муддатдан сўнг ўтов арқонидан қўли ва кўзини олмаган кўйи. – Шовур-повури йўқми?

– Агар ганим қора берар бўлса, – Эрманнинг андак гаши келди, – биринчи бўп сиз хабар топасиз-ку, оқсоқол.

– Балки... қора бермас, а, Эрманбой? – Оқбўта шундай дея ўтов ортига ўтиб кетди.

– Йўқ, қора беради у! – Эрманнинг туси ўзгариб, бармоқлари мушт бўлиб тугилди. – Кўнглим айтиб турибди, қора беради! Ганим бўрондай кутуриб келмайди, қоплондайин писибгина келади! Ахир, дуру гавҳардан зиёда бўлмиш тулпоридан осонгина кечиб кетолмайди-ку у! Иккинчидан эса...

– Дуру гавҳардан зиёда ҳисобланмиш тулпорини бош-кўзидан садақа қилиб юборган бўлса-чи? – дея унинг гапини бўлди Оқбўта, ўтов ортидан туриб.

– Унда менинг бошимни ейиш учун келади! – деди Эрман бепарво оҳангда. – Мен эса уни овул итларига едираман!

– Овул итлари одам емайди, нодон бола! – Оқбўта ўтов ортидан ошиқмай чиқиб келди. – Овул итлари одам еганини қачон кўрувдинг?

– Овул итлари емаса, унинг этини ўзим ейман! – деди Эрман бўш келмай.

– Сен отанга эмас, амакинг Эштўрага тортибсан.

– Қон бир-да, оқсоқол.

– Лекин ўтовингда ит кўринмайди, Эрманбой.

– Мен бу манзилда муваққат одамман, – деди Эрман энсасини қашлаб. – Шунинг учун ит не даркор, деган ўйдаман.

– Бу ўйинг жуда хато бўпти, Эрманбой! – Оқбўта таассуф-ла бош чайқади. – Темир яроққа инониб, итга нописанд қарадингми, ҳали жуда гўр экансан! Ё кеча-кундуз мижа қоқмасликка қасам ичганмисан? Қаватингда итинг йўқ экан, яхшиси, овулга қайтганинг маъқул! Аммо бу томондан Эштўрага тортмабсан. Эштўра одамдан кўра, итга кўпроқ ишонарди. Сен эса қайси гўрдаги овул итларига орқа қилиб ўтирибсан. Биласанми, овул итларининг бор ботирлиги овулда. Бу томонларга ўлақолса доримайди улар. Ано-ву дўнган берига ўтишмайди. Сенга эса хавф-хатардан огоҳ этадиган, керак бўлса, ганим билан тенгма-тенг олишадиган ит керак!

Бироздан сўнг Оқбўта худди чакак уришдан ҳоригандай, наридаги чоғроқ силлиқ тошга бориб чўкаркан, аввал қоя ёнбағрига, сўнг унинг пойидаги тошқулбага хаёлчан разм солди. Ўзича ниманидир ўйлаб, ниманидир чўтлади, кейин бармоғи учи билан қошлари ўртасини қашлай-қашлай, қўл сирмаб, Эрманни қаватига чорлади.

– Қани, берман кел-чи, Эштўранинг томири! – деди бу сафар оқсоқолларга хос жиддий тарзда. – Тунов куни мавруди эмасди, индамадим. Энди айтмасам бўлмас. Ўзи бу ёққа шу ниятда келувдим. Шу десанг, йигитлигимда у қавмга мениям бир ишим тушган. У пайтда уларнинг овули икки доvon наридаги Сувқайтмас дарасида эди. Кейин Қорақавм билан созлари чиқишмай қолиб, қайси гўрдаги кўчиб кетишди. Унда сен отангн белида эдинг. У қавм ҳақида билганим шу, улар жуда бадқир элат – ўзларини аҳмоқ қилган бандани икки дунёдаям кечеришмайди. Ўта сабрли, қирқ йилдан сўнг ҳам қасдини оладиган элат у. Боя тўғри айтдинг, бўрондай бостириб келишмайди, қоплондай пусиб келишади. Шунинг учун ҳам сенга бир ит керак. Тагин бир гап, бу макон энди сеники – бир кун турасанми, минг кун турасанми, ё бир умр яшайсанми, ихтиёр сенда. Бу билан демоқчманки, бу маконда ўзингни кетарман одамдай тутма, маҳкам томир от! Ҳадеб ганим йўлига кўз тикавермай, бирор юмушнинг бошини тут. Ана, ўтов орти жуда кўрабоп жой экан... Овулнинг тинчини ўйлаб, элдан айро тушдингми, бу борада Тошполвондан улгу олсанг бўларди. Қара, Тошполвон бу манзилда ҳафта яшадами-йўқми, ўзидан нима қолдириб кетди. Қўрғон! Қушқўнмасини сенгача унинг қўрғони қўриқлаб келди. Бу томонга бош суққан ёт одам борки, қўрғонда кимдир бор, деб ҳайиқиб келди. Гапнинг калтаси, бир кун турсанг-да, маҳкам томир от! Бошқа гапим йўқ сенга!

Оқбўтанинг гапи жиддий таъсир қилдими ё ҳанузгача тўла ўзига келолмаган мажруҳ руҳида жониворларга нисбатан азалдан мавжуд бўлган туғма муҳаббат ҳамда иштиёқ фавқуллодда қайта бош кўтардимми, ҳар ҳолда, Эрман ит асрашга қарор қилди. Бироқ уни ҳашаки итлар қониқтирмасди, у гул итини орзулай бошлади. Бироқ бор муаммо шунда эдики, гул ити бошқа итлар каби бирор жойдан етаклаб келинмайди, у махсус равишда тарбияланади. Гул итининг тарбияси азалдан машаққатли бўлиб, бу юмуш тарбиячидан, муҳаббат ҳамда иштиёқдан ташқари, ўта юксак сабру тоқат, ўзига хос билим ва тажриба талаб этади. Буни қарангки, буларнинг бари, андак тажриба камлигини ҳисобга олинмаса, Эрманда керагидан ортиқ даражада эди.

У беихтиёр тизгинсиз хаёлларга берилиб, Итолмасни ўзи тарбиялаб, ўзи вояга етказган гул ити чангалида тасаввур этаркан, бирдан унда гул ити боқиш иштиёқи пайдо бўлди.

Бу орада Оқбўта ўтов қошидаги айри оғочда осиглиқ турган пўстин ёнидаги оқиш чакмонга қизиқиб қолганди. Оқсоқол чакмонни тутиб, силаб-сийпалаб, ҳидлаб-ҳидлаб кўраркан, о, тўқуви тиғиз, жуни жуда тоза экан, дея ҳавасини ошкор этди. Агар боя Оқбўта, бирорта ит-пит асрагин демаганида, Эрман олиб қочилган от эгари устида келиб қолган бу чакмонни Оқбўтага совға қилиб юбориши аниқ эди. Аммо энди чакмонни ҳеч кимга бермайди, уни гулга, тарбиялажак итининг оёқлари тагига тўшайди. Бундан қутилган мақсад – ғаними Итолмаснинг жирканч иси тарбиялажак итининг димоғига михланиб қолсин. Ярамас Итолмасни ўзидан бўлак яна бир жон – ити ҳам ёмон кўрсин!

Бу фикр тунлари хушёр, кундузлари эса бекорчиликдан ўзини кўярга жой тополмай юрган Эрманга шу қадар ёқиб тушдики, аввалроқ бирор юмушнинг бошини тутишни ўйламаганидан роса ажабланди. Гулдан сўнг, ҳаял ўтмай, ўтовнинг кунботиш томонига чоғроқ кўра эгирди. Отасининг чорвасидан улуш олиб, кўрасини молга тўлдирди. Хуллас, айрим ғаразгўй овулдошларининг таъбири билан айтганда, ғаним баҳона, Қушқўнмасни бутунлай ўзиники қилиб олди. Отаси Эшбўри қарамоғидаги чорванинг маълум бир қисмини унга ҳада этган эса-да, аммо чорвага эғалик ҳуқуқи ҳануз ўзида эканини эслатиб туриш учун ўтовга тез-тез келиб туришга ҳаракат қилади. Ғаним йўлига кўз тиккан Эрман бора-бора ёлғизликка тамомила кўниқди. Итолмасни ўзи тарбиялаётган ити – Қорақуюн чангалида кўриш эса ҳаётининг асосий мазмунига айланди. Бу борада йигитнинг юраги алдамас, Итолмас қора бериши тайинлигини кўнгли айтиб турарди. Боз устига, Бибисоранинг бош-кечи йўқ башоратлари...

– Бунда отишни ўрганиб олдингми, ишқилиб? – Оқбўта чакмондан юз ўгириб, ўтов эшигига яқинроқ жойга суяб кўйилган милтиққа ишора қилди.

– Бир амаллаб ўргандим, оқсоқол, – деди Эрман, яроқни кўздан нарида сақлаш лозим экан, деган ўйда.

– Бу ишинг дуруст, – Оқбўта яроққа қизиқсиниб назар тикиларкан, деди: – Буни отиб кўриш тугул, ҳатто кўлимгаям тутиб кўрмаганман. Э, укасининг қорнига дея, бир пақиллатмайсанми буни, Эрманбой?

– Овулнинг тинчини бузади-да, оқсоқол.

– Бир сафар бузса бузар, қани бир варанглат!

– Ё ўзингиз...

– Йўқ-йўқ, буни менга яқинлаштира! – Оқбўта беихтиёр кетига тисланади. – Турқиданок кўрқиб турибман ўзи, буни отиш бизга йўл бўсин!

Эрман милтиқни тош устига ўрнатиб, ошиқмай наридаги арча новдасини нишонга олди-да, пилигига ўт туташтирди.

Милтиқ гумбурлаб, арча новдаси чирт узилиб тушди.

– Қалай, дурустми? – Эрман мамнун кулимсираб, қаватида ранг-қути ўчиб турган оқсоқолга юзланди.

– Дуруст-дуруст! – Оқбўта унинг кўлидаги оғир яроққа чўчибгина боқаркан, муюлишдаги арчазор дўнгликкача югуриб келиб, бу ёғига ўтишга ботинолмай, ақиллаб турган овул итларига ишора қилиб деди: – Айтмадимми, дўнган бу ёғига ўтмайди улар деб...

Эрман милтиқни шай тутганича, қоронгилик кўйнига синчков тикилишда давом этаркан, тунов кунги мол ўғрилари тагин бўйладимикан, деган ўйга борди. Сўнг ярим тунда ғаними Итолмас эмас, қандайдир мол ўғрилари эсига тушганидан ажабланди: “Наҳотки, Итолмасга нисбатан ғазабим сўнаётган бўлса?” Йўқ, юрагидаги ғазаб ва нафрати сўнадиган ва ўчадиган эмас – ўша-ўша алангаланиб турибди. Шу тобда Эрман қоронгилик кўйнидан мол ўғрилари эмас, Итолмас чиқиб келишини шу қадар истардики, бунинг учун жонини ҳам тикишга ҳозир эди.

У тун қоронғисида итининг безовталиги сабабини англаёлмай, боши қотиб тураркан, дафъатан ғанимидан хаёлан ўч олгиси келди. Бу истакка қитмирлик – дўнган берига ўтишга чоғи етмайдиган овул итларининг тинчини бузиш хоҳиши ҳам кўшилди. Ой булутлар орасидан кўриниш бериши билан у нарида қорайиб турган чўзиқ харсангни Итолмас дея тасаввур қилди. Қўлидаги милтиқ милини ўша томонга тўғриларкан, пилликка ўт туташтиришдан аввал чўзиқ харсанг, яъни хаёлидаги ғаним кўксини яхшилаб нишонга олди. Кейин дарров бу фикридан қайтди. Агар кўкрагидан отар бўлсам, киприк

қоқмай жон беради! Менга унинг ўлиги эмас, тириги керак, деб ўйлади. Тирик ҳолида Қорақуюнга рўпара қилиб, кел, бир хуморимдан чиқай, деди.

Эрман шу ўй, шу истакда Итолмасни – харсангни қуйи қисмини ошиқмай мўлжалга олди. Салдан сўнг милтиқ қарсиллаб, тош сиртига теккан кўрғошин парчалари чийиллаб кетди.

Ана энди, Қорақуюнни бўшатса ҳам бўлади!

Эрман шу ўйда гўл томонга интилган жойида, бирдан хушёр тортиб, қаттиқ кулиб юборди: “Тавба, менга нима бўлаяпти ўзи?”

У овул итларининг жигига тегишни ўйлаб, қавм аҳлини бутунлай хаёлидан мосуво қилганини, биров ўтиб, ўзи томон тапир-тупур югуриб келаётган йигитлар шарпасидан пайқади. Аммо уларни безовта қилганидан зиғирча хижолат тортмади. Қайтага, худди катта бир ишни тиндириб қўйгандай, йигитларни иддао билан қаршилади. Орада ўтовга бош суқиб, қорачиқни ёқиб қўйишнинг унутмади.

– Нима гап, яна мол ўғирисими? – дея сўради биринчи бўлиб етиб келган йигитлардан бири, ҳаллослаб.

– Билмадим, лекин қуйида қандайдир қораларни илғганим рост... – дея ёлғонлади Эрман ғор тарафдан кўз узмай.

– Бирортасини... қулатдингми?

– Йўқ, қочиб кетишди.

– Нима экан, одамми ё ҳайвонми?

– Тик қоматли жониворга ўхшатдим.

– Нима деганинг бу?

– Нима десам экан, – Эрман, тўқиётган ёлғони ўзига хуш ёқиб, гапни чувалатишда давом этди: – Гавдасининг тиклигига қараганда, айиққа ўхшаброқ кетади. Ким билади дейсан, балки тепа ғорларда яшайдиган ёввойи одамлардир.

– И-и, ёввойи одамларинг бобойлар тўқиган чўпчақдан ўзга нарса эмас! Шу пайтгача ким кўрибди уларни? Ҳеч ким. Демак, бу томонга айиқ ўрлаган.

– Балки чинданам ёввойи одамдир.

– Бўлса бордир...

– Бу кўҳна тоғларда нималар йўқ дейсан...

– Хай, йигитлардан қолдирайликми?

– Ҳожати йўқ.

– Унда ўзинг биласан.

Шу тун дўнгда одам кўп йиғилган эса-да, гўлда ўз майлида ўқтин-ўқтин ириллаб кўяётган Қорақуюнга эътибор берувчи бўлмади. Фақат яқин жўраси Омонтойгина қоронғида қоқилиб-суқилиб қуйига эниб бораётган овулдошларидан ортада қолиб, секингина сўрагани шу бўлди:

– Нега итни бўшатмадинг, биродар?

– Ҳожати йўқ эди... – деди Эрман сирли тарзда.

– Зерикканингдан... милтиқ отдингми дейман?

– Асло йўқ! – деди Эрман ўта жиддий оҳангда. – Ғаним деганини хаёлимда бўйлатиб, нақ оёғини мўлжаллаб отдим!

– Ие, шунақаси ҳам бўларканми?

– Мана, бўлди-ку!

***

– Одамлар шовури адоқлагач, Қорақуюн бирдан тинчланди.

У гўл оғочларини қисирлатиб-шиқирлатиб, ўнғайланиб ётишга ҳозирланаркан, гўё истагига эришолмаганидан норозилангандай, тагин бир-икки ириллаб қўйди.

Қорақуюн бу сафар, Эрман ўйлаганчалик, бирор хавф важдан эмас, балки нелигини ҳали ўзи англаб етишга қодир бўлмаган эрк истаги туфайли безовталанганди. Бу истак ярим тунда пинакка кетган жониворнинг тушига саҳро бўронидек кутилмаганда бостириб кирди-да, чек-чегарасиз дашт ҳолида намоён бўлди. Қорақуюн тушида сирли ва фусункор оқшом ёдусига чулғанган ҳамда шувокнинг ўткир бўйига тўйинган адоқсиз кенглик бағрида, дўппидек дўппайган тепалик устида энгил ва оромбахш эпкинга юзланиб ётгани ҳолида кўрди ўзини. У ўзи туғилиб ўсган тоғ муҳитига бутунлай ёт бўлган ҳидни – шувок бўйини дарров таниди. Тўғри, табиатда

шувоқларнинг икки юзга яқин хили учрайди. Ва уларнинг айримлари қуйи тоғларга хос ўсимлик тури ҳисобланади. Аммо чексиз кенгликларда бу ўсимликнинг шундай бир хиллари мавжудки, уларнинг ўткир бўйсиз дашт тароватини асло тасаввур этиб бўлмайди.

Шувоқ ҳидисиз дашт ўликдек туюлади.

Қорақуюн уйғониши ҳамон шувоқ бўйини йўқотди. Ўткинчи ел қанотига илашиб, адашиб келиб қолган бу ҳид ўрнини арча ва бошқа ўт-ўланлар иси эгаллади. Шунингдек, жонивор тушдагидек ўзини кенг даштда эмас, балки тангу тор гўлда кўргач эса, умрида илк бора, эрк истагида, яъни шувоқ бўйига тўйинган сарҳадсиз дашт бўйлаб беармон югуриш истагида, беихтиёр, ириллашга тушганди.

Бу тун Қорақуюнда – камдан-кам жониворларда юз берадиган ғаройиб бир ҳолат – ажодлар хотираси уйғонганди. Унинг жисми ҳамда шуурида юз йилнинг нарисидатўқча туташ чексиз Бўзсанг даштида яшаб ўтган, Оларит отлиғ зулукдек қоп-қора итнинг руҳи бош кўтарганди.

Оларит гўл нелигини билмаган.

У кенг даштда шамол билан баҳслашиб, қувлашиб яшаб ўтган жониворлардан бири эди. Агар Эрманда гўлда ит боқиш истаги пайдо бўлмаганида эди, Оларитнинг олис авлоди ҳисобланмиш Қорақуюн гўлга тушмаган, бошқа овул итлари каби эркинликда юрган бўларди.

Тақдир ишини қарангки, Эрман тутқунликдан қайтган қуни Қалайбекнинг Кўкиш лақабли ити болалаган эди. Бу жонивор бошқа итлар каби қиш адоғи ёхуд кўклам бошида эмас, ҳамиша баҳорнинг ўрталаридан ўтиброқ болалайди. Кўкиш ўта ҳайбатли ва келбатли бўлишига қарамай, негадир ҳар сафар, бор-йўғи, икки-учта, гоҳида эса биттадан ортиқ болаламайди.

Бу йил у учта болалаганди.

Эрман ўша қуни ўтовига ташриф буюрган Оқбўта оқсоқолни кузатиб қўйиши билан акасининг ҳовлисига уриб борган. Салом-алиқни паққос унутиб, бостирма тагида болаларини эмизиб ётган Кўкишга олисроқдан разм соларкан, сўнг ҳеч бир эътирозга ўрин қолдирмайдиган бир оҳангда деди:

– Ака, анову кучуклардан бирини менга берасиз энди!

Қалайбек ҳафта бурун бандилиқдан қайтиб, етти малақда топилмайдиган ажойиб оқ тулпорини ҳада этган укасининг раъйига қарши бораолармиди. Шунинг учун тантлиги кўзи деди:

– Бирини эмас, менга деса, барини олмайсанми, укам!

– Йўқ, менга фақат бири керак.

– Унда истаганингни танла-да, ҳозирдан эн солиб кўявер, – деди Қалайбек. – Сўнг олиб кетаверасан. Ё ўзим танлаб берайми?

– Йўқ, ўзим танлайман, – Эрман кўзлари оловланиб турган Кўкишга хавотирли боқиб деди: – Бу... қанжиқни қараши жуда ёмон-ку, а, ака?

– Не мақсадда келганингни сезиб турибди-да.

– Бунини боғламасангиз бўлмайди, ака, – деди Эрман итга хавотирли боқиб. – Тагин ташланиб қолмасин-а.

– Ташланиши тайин, ука.

– Унда тезроқ боғланг, ака!

– Ҳозир қантарамиз...

Эрман табиатан ғоятда дилкаш бўлса-да, бироқ жониворлар бобида, айниқса, от ва ит борасида анчайин хасис бўлган акасига қарши йўл-йўлакай ўзини обдан қайраб келганди. Агар Қалайбек қизганчиқлик қилар бўлса, берган тулпорини миннат қилиб бўлса-да, мақсадига етиш ниятида эди. Бахтига, Қалайбек ортиқча эътирозсиз, осонгина кўна қолди.

Кўкишни кўздан панага қантариб қайтган Қалайбек унинг оёқлари тагига деярли бир тусдаги қоп-қора кучукларни қатор қилиб қўйди.

– Мана, хоҳлаганингни энлаб кетавер.

Эрман, худди тажрибали синчилардек, ингишлаганча, турли томонга пайпасланаётган митти жониворларни синчков кузатаркан, акасининг, униси яхши-буниси яхши, деган гапларини ёқтирмай, манглайини тириштирди, кейин эса кучукларни бирин-бирин кўлига олиб, наридаги сандалсимон харсанг томон юрди. Уларни ўша тош устига қатор териб қўйди-да, ўзи ортга тисланиб, жониворлар ҳаракатини зимдан кузатишда

давом этди. Илиқ она бағридан ажратилган, ҳали тўла кўз очиб улгурмаган жониворлар бошда пича инг-синг қилиб туришди-да, сўнг тошбағирлаб чор тарафга тарқалишди. Аввалга сўл тумшугида жимитдек оқи бор кучук, сўнг ўнг қулоғи атрофи маллатоброғи тошдан пастга қулаб тушди. Тепада ёлғиз қолган кўмирдек қоп-қораси йиқилиш хавфини сезиб, изига қайтди. Унинг бу эҳтиёткорона хатти-ҳаракати бир неча бор такрорлангач, Қалайбек деди:

– Мана шунисини энла!

– Энлаб ўтирмайман, ўзим билан обкетаман! – деди Эрманнинг тунд чехраси бирдан ёришиб.

– Ҳали кўз очмаган, буни қандай боқасан? – Қалайбек ажабланади.

– Боласи қатори энасиниям берасиз-да, ака!

– Эя, энасини берадиган бўлсам, – Қалайбек тош пойида бир-бирининг пинжига суқилган кўйи, баттар ингиллашаётган кучукларга ишора қилди, – буларни нима билан боқаман, эчки сути биланми?

– Буларни боқмайсиз, йўқотасиз! – деди Эрман ўта совуққон оҳангда.

– Ўйлаб гапираяпсанми, ука? – деди Қалайбек оғриниб. – Увол-ку, ахир!

– Биламан, – деди Эрман хиёл ачинган оҳангда. – Лекин... бўлак илож йўқ.

– Нечун?

– Чунки мен ит асрамоқчи эмасман, – деди Эрман андак тоқатсизланиб. – Ғулда ит тарбияламоқчиман! Бу ишнинг биринчи шарт, эна итнинг меҳри бўлинмаслиги учун унинг бошқа болалари йўқотилади. Яна бир шарт...

Қалайбек ғулда ит тарбиялашнинг нозик сир-асрорларини баён қилаётган инисининг гап-сўзларини ҳазм қилолмай, сенга гул ити не даркор, ҳатто нотинч замонларда ҳам ота-боболаримиз ғулда ит сақлашмаган, дея унинг орзу ўйларига сув сепишга уриниб кўрди. Бироқ тутган жойини кесмай қўймайдиган иниси унинг барча гап-сўзларини қулоғи ёнидан ўтказиб юборди. Эрманнинг азалдан феъли шу – бирор нарсага қарор қилдими, тамом – ниҳояламай қўймайди. Ҳозир ҳам зарурият вазидан эмас, балки фавқулудда миясига келиб, сўнг аниқ мақсадга айланган бадкир ўйини амалга оширишдан ўзгасини ўйламасди.

Инисининг бу хил аҳмоқона феълидан жини кўзиган Қалайбек, гап билан узиб-узиб олиш қасдида, у томон кескин ўғириларкан, ўғирилган жойида даҳшатдан донг қотиб қолди. Қаршисида ўзи билган аввалги Эрман эмас, кўзлари тубида ададсиз қаҳр ва нафрат тўнғиб қолган ўта аламзада бир кимса совуқдан-совуқ нигоҳини ўқдек қадаб турарди.

Ака укадан илк бор ҳайиқди.

Бу Эрман унга бутунлай бегона эди.

У билан айтишмоқ бефойда эди.

Уни насиҳатдан йироқ тутиш лозимлигини англаган Қалайбек жониворлар жонига зомин бўлишни истамади. Қўй, кўрмайин ҳам, куймайин ҳам, дея дўнглик ортидаги энсиз дарага тушиб кетди. Бу даранинг кунботишга чўзилган қисми бирор икки чақиримлардан сўнг қўшни дара ўзанига бориб туташар, кунчиқиш қисми эса шимолий қоялар туби бўйлаб бориб, Қушқўнмас пойида тугарди. Овул оралаб юргиси келмаган кезлари Эрман акасининг уйига ушбу дара орқали келиб кетарди. Ҳозир ҳам у акаси изидан дарага энаркан, оқшомга қолмай Кўкишни ортимдан етказинг, дея икки кучукни йўл-йўлакай чуқурлардан бирига кўмиб, учинчисини ўзи билан олиб кетди.

Эрманнинг бу ишига овул аҳли эътиборсиз бўлди. У ғулда ит сақлайдими, бит сақлайдими, кимнинг неча пуллик иши бор денг. Биланлари шу – ғулда ит тарбиялаш осон иш эмас, у кишидан кунт, билим ва тажрибадан ташқари, аниқ ва жиддий бир мақсади талаб этади. Акс ҳолда, у ҳавас қиларли юмуш эмас. Эрманга келсак, унинг мақсади аниқ – ёвуз итга эга бўлиш ниятида бу ишга қўл урган. У ғулга солинган қучукни ранг-туси ҳамда келажақда ўта йиртқич махлуққа айланишини орзулаб, уни Қорақуюн деб атади. Бу ном қулликда не бир кўргиликларни бошига солган Қорақул деган кимсани эслатса-да, барибир, ушбу атамадан воз кечмади. Ният қилдики, Қорақуюн тезда улғайсин-у, ўзи кўзлари тўрт бўлиб кутаётган ғаними – Итолмасга кўшиб Қорақулниям итга едирсин!

Кўзин оғар саноқсимз хилқат

Болалик

Сувялтизга тушимни айтдим,
Соҳилларга чалиб бердим най.
Томга чиқсам шабада чорлар:
“Кел, сочингни мен ўзим тарай!”.

Кўзигуллар кулишни билар,
Чумолилар киймайди кавуш.
Қишлоқдаги кишимши шикомлар
Саноқларин аниқ билар қуш.

Ниначилар кўзлари коса,
Кўзгуларга сизмайди боши.
Сузма халта тешар ҳаққанинг
Менга ёқмас ўғри қароши.

Варрагимни бузиб кетди дўл,
Ипларини излайди каптар.
Сахро қизил қабо кийганин
Қизгалдоқлар берганда хабар.

Ялтир-юлтир тилла қўнғизлар
Кўз ўйнатиб учса тўрт томон.
Ҳайрон, улар ортидан кетдим...
Ҳамон уйга қайтишим гумон...

Бешиксоз

Кундузларни сийлаб ишлайди,
Оқ тунлардан кияди пўстин.
Ховлиларнинг тўри-тўридан
Тушида ҳам излайди дўстин.

Дарахтларнинг пўстлогин ҳидлаб,
Ёғочларнинг қаричлаб белин,
Теракзорга совчидай бориб,
Дўконига туширар “келин”.

**Ибодат
РАЖАБОВА**

1956 йилда туғилган.
Самарқанд

Давлат педагогика
институтининг
филология ҳамда
Тошкент Давлат
университетининг
журналистика
факультетларига
ўқиган. Унинг
“Осмондаги
фаришта”, “Бухорода
ғужумлар гуллади”,
“Қуш китриги” сингари
шеърый ҳамда бир
қатор насрий-тарихий
асарлари чоп этилган.
Айни пайтда, “Бухоро
оқиоми” газетасида
фаолият юритмоқда.

Гулкосалар тебранишлари
Намозидай бўлиб кетган ёд.
Қоратоллар иккинчи умрин
Бешик қилиб айлайди обод.

Кўзmunчоқдан танлаб қоровул,
Боларидан чорлаб харидор,
Богисириқ тутатиб оқишом
Тол бешикка суртади оҳор.

Сачратқигул сакраб кетади,
Жуфтин чорлаб сайрар ҳумоюн.
Лайли довча еганин кўриб,
Борар бешикбозорга Мажнун.

“Гуллайётган ўрик” сурати

Туякашдай шамол жонсарак,
Боларилар “ноҳанда” меҳмон.
Юлдуз қулай дейди осмондан,
Ой лабини тишлар ҳаяжон.

Сўзсиз кўшиқ янграр. Новдалар
Гулоб ютган каби шайдоёйи.
Ҳовуч-ҳовуч куртакчаларнинг
Кенг бағрида юракнинг жойи.

Тебранишга тушар гулчанлар,
Кўёш доя каби кўп диққат.
Ўқ илдиз бир тебраниб кетгач,
Кўзин очар саноқсиз хилқат.

Дарахт бошдан илдизигача,
Чоғиб борар яшил фароғат.
Мўъжасз боғин мушкборон қилар,
Бир оёқда турган гулсават...

Муганний

Қумсоатдай тўкилиб турар,
Манқал мисол борлиги отаи.
Ҳатто узоқ-узоқ йўл босиб,
Сухбатига келар туякаш.

Карвонсарой лутфиға маҳтал,
Шоҳдарборда жойи-дилбайроқ.
Ҳамма қамиш мисол терлагач,
У пойгакда чиқарар чарчоқ.

Қўлин чўзса сувялтиз ҳам уд,
Пуф-пуф деса, сурнай-сандувоч.
Соз пардасин атрофида тун
Ҳалқа бўлиб ухлар қайрағоч.

Лайливашилар гардинойи у,
Оҳанг бўлар кўнгил яраси.
Баъзан танбур юзига озгин
Кўйиб куйлар юрак пардаси.

“Савти ажам” авжсида кишлаб,
“Сарахбор” дан чиқиб келса шом.
Уд мизробин кафтини ҳидлаб,
Чангланшига улгурар бодом...

Онам хотираси

Учар гилам энди учмайди,
Ёрилтош ҳам ёрилмас такрор.
Онам кўзин юмгандан бери
Менга эртак айтмайди баҳор.

Сувпарилар сув билан кетди,
Қайнархумча энди чиганоқ.
Кўзиқорин қалпогин кийиб,
Токзорларда юрар шамчироқ.

Қалдирғоч ҳам илонга ошина,
Очилмасдан ётар дастурхон.
Бақатерак бақрайиб қолди.
(Хўрак излаб юрар палахмон.)

Боларилар ёввойи йўрға,
Гавҳар эмас, шамшод япроғи.
Жала уни кўприк бўлмайди
Мисқол пари қумуш тароғи.

Қураи тушмас қуюн-ла ботир,
Бешик ясаб, семирмас лайлак.
Олтин тухум қўяр товуқ ҳам,
Излаб юрар ҳовлида катак.

Турсун АЛИ

1952 йилда туғилган.
ЎзМУнинг филология
факультетини
тамомлаган. “Зангори
овога”, “Юракдаги
сўзлар”, “Ёруғ
кунлар”, “Изтироб
остонаси”, “Ёлғизим”,
“Тун товуши”,
“Уйғоқ сукунат”,
“Туйғулар ранги”,
“Сокин ҳайқириқ”,
“Ой япроғи”, “Қор
шуъласи”, “Сайланма”
каби шеърӣй китоблари
нашр этилган.

Сени излар соғини пўла кўзларим

***

Оқшом сокин қанот ёймоқда,
Борлиқ тун сиёҳига чўкаяпти.
Шуқур, осмон бағридан
Нур ёғилмоқда
Олтин каби сап-сарик.

***

Овозинг нақадар сулув,
Баҳорга бағишлар тароват.
Ҳаттоки,
Малаклар қошингда
Товуш чиқаролмас,
Ҳей, какку.

***

Шивалаган ёмғир остида йўловчи,
Дарахт мисол ивиб қайга кетмоқда?!
Ёмғирдай ичимга ёғилар ўқрик,
Яхшиямки,
Дарахт эмас у...

***

Ташқарида юракдек дукиллар оёқ товуши,
Қарасам,
Қайгадир шошиб
Кетиб бормоқдадир бир жуфт этигим.

Ёмғир

Шаҳарни қиличдай кесган анҳор кўприги,
Темир панжара – бармоқларга суяниб,
Ёмғир остида сувга чўмаётган одам каби
Шамол қўйнидаги дарахтдек тебрана-тебрана
Тикиламан шовқинзор сувга – ўзимни ёлғиз ҳис эта.

Ёмғир ёғаетир, руҳимда аланга,
Қандайдир исмсиз куй ўртар бағримни.

Шояд, эсон-омон етолсам тонгга,
Зийрат этгайман онам қабрини.
Ёмғир ёгаётир, руҳимда аланга.

Шовиллаб ёгаятган ёмғир оралаб,
Бормоқдаман ёмғир симларига илиниб-илинмай.
Уфқдаги камалак янглиғ нур тараб,
Ёмғирзор сўнгида
Жунжикар руҳимда оху мисол фаришта.

Оқшом. Ёмғир қорга айланар шаксиз,
Ҳали манзил сомон йўлидай узоқ.
Йўл юраяпман ортимдан қолдириб из,
Жилдираган сувга боқиб тинка тинмоқда, бироқ
Бу ҳолат мусаввир сувратидан йироқ...

***

Гулга қўнган капалакдек
Нигоҳимиз тўқнашиди.
Қўлдинг ой шуғласидек майин,
Жаранги юрак чиннисига урилди бўрондай.
Мен сукунат уммонида
Қўлочим кенг ёйолмай,
Тўлқинлар қағрида қалқидим, суздим узоқ,
Эй, нотаниш соҳибжамол!

***

Мени тушунмадинг, билмадинг, сен,
Вужудимда гуриллар олов.
Совқотган қўлларинг иситиб ол, гулим!

Мен жимгина ёнингдан кетдим,
Юрагимда йиглади ўкинч.
Мен сени йўқотдим, қайдасан, энди?

Сен кеча бормидинг, бугун йўқсан-ку,
Наҳотки, қишидаги дарахтдек қарахтман?
Мен ўзимни тергайман, ўзим!
Бир сўз айтдинг, ўзинг эшитмай,
Менинг қўлогимда гулдуради момақалдироқ,
Оппоқ дунёимни қоплади чипор булутлар!..

***

Зах тортган хонада ўлтирдим руҳсиз,
Осмон кўз ёшларин тўкди шашиқатор.
Сен ҳам сўз очмадинг ҳатто бир огиз,
Гарчанд атрофингда кезса-да, баҳор,
Мен эса дардлашдим қиш билан ёлғиз.

***

Ёмғир ҳам тинмади узун кун...
Рауф Парфи.

Кўни билан тинмади ёмғир,
Эзилган очундек эзилди бағрим.
Ғамгин садо таралди ўтган кунлар қаъридан.
Кўнгил бўлса куйлаб,
Куйлай олмади.

***

Куппа-кундуз ўзимни адаштирдим, мен,
Йўлим чалкаш.
Олдинда ҳадикли қўча.
Кипригимга қўнмоқда юлдузсиз кеча.
Ҳайқираман овозсиз: "Ким бор?
Ким бор?.."
Чирмашаман
Ўз товушимга ўзим.

***

Тилимни тишлайман, сўз йўқ, сўз.
Кўзимни юмаман, кўз йўқ, кўз.
Қайда қолдим, ўзим йўқ, ўз.

***

Воажаб, ичимда изиллар шамол.

***

Ёлғизлик уйида ёлғизман тагин.

Ой... соғларимни кумушга бўяр

***

Мусофир –
илдизлари чуқур,
шоҳлари ҳаволарда
адашган дарахт...

***

Ярим тун.
Қитирлаган овоздан чўчидим.
Қулоқ тутдим:
тирикчилигим
сичқоннинг тилида куйларди...

***

Қоронги ҳовли.
Сиз билан кечган
ҳаётдан
бир овоз келди:
калтакесак нағмаси экан.

***

Ойнада
кўзёшим рақсга тушарди.
Деразамни
кўкламнинг
ваҳимаси босди.

***

У кунлар ҳам ўтди.
Хотирада
шоҳдаги гилосдек
дона-дона ёдлар қолди.
Кўзларда
намозшомгулларнинг
тонги чарчогидек
фарёдлар қолди.
У кунлар ҳам ўтди...
Худога шукр.

**Олима
НАБИЗОДА**

1974 йилда туғилган.
ЎзМУнинг филология
факултетини
тамомлаган.
Шоиранинг “Нисоҳ
садоси” номли тўплами
нашр қилинган.
Шунингдек, шеърлари
инглиз, француз ва
олмон тилларида ҳам
чоп этилган.

Юртдан узоқда

Бу шаҳарнинг
балки
деворлари тош,
йўллари шағал.
Бу шаҳарда
балки
чинорлар талош,
одамлар дағал.
Бу шаҳарнинг
балки
тунлари сирли,
қўллари қирли.
Эҳтимол,
кўзлари ёшли,
кўнгли талошлидир...
Ҳа,
бир эҳтимол яна бор:
бу шаҳарда
бир шаҳарни
соғиниб ўлмоқ
мумкин.

* * *

Йилларки,
ой эринмай
сочларимни кумушга бўяр,
доғларин эса аллалар
юрагимда тунлаган қуёш.
Офтобишувоқ ҳовлига
ой нурларин
сувдек сепмоқ,
деворларга
қуёшли юракларни
чизмоқ истайман...
Аслида...
Аслида,
давримдан қочмоқ истайман.

* * *

Сен менга замондош,
даврдош,
давradoшсан, балки.
Шукрки,
тупроқдош эмассан...

* * *

Юзи заъфарон,
гулқулоқлари қирмизи
қишқи атиргул –
менга
нозик ватандош.

* * *

Яна қор ёғди.
Қайларгадир кетгим келди.
Қорни гижирлатиб,
қайлардадир юргим келди...
Бўлди. Етар. Бас.
Кетаман.
Хаёлимда гужгон қор – сўзлар.
Пальто
жимгина илинди елкамга.
Шляпа
ювош қушчадек беозор
қўнди бошга.

Қўлқопларнинг
қўлларда ажинлари
билимай кетди.

Остонада этигим ётарди:
асабий.
Кимдир ё нимадир шивирлади:
кетгиси йўқ
этикнинг.

* * *

Онам булоқ бўлгин, дерди,
Денгиздек тошаман, дердим.
Болам, бир сомеъ қулоқ бўл, дерди,
Ҳайқириб тоғлар ошаман, дердим.
Денгизларнинг кўз кўрмас
наҳанглари бор экан.
Пўртаналар ичинда адашдим.
Ҳайқириқнинг ҳеч тинмас
оҳанглари кўп экан,
чин (жин) қириқлар ила талашдим.
Энди,
булоқ бўлгим,
бир сомеъ қулоқ бўлгим
келади, она!..
Сен йўқсан, йўқ!

Наср

ҚУДУҚ

Қисса

Кўклам қурғоқ келган. Савр чиқиб улгурмаган бўлса-да, атрофда ястаниб ётган қир-адирларнинг майсаси қовжираб, борлиқ сарғиш тусга кириб улгурган. Тиккага келган офтоб қовжироқ хас-хашакни ёндиришга қасд қилгандек дала-дашга тинимсиз олов пуркайди. Адоқ тарафдаги тепалиқда кўзга ташланиб турган чўпон кулбаси ва каттагина кўтонни ҳисобга олмганда, кўз илғамас кенгликларда тирик жон асари сезилмайди.

Янги қазилган қудуқнинг теварагида куруқ тупроқ тоғдай уюлиб кетган. Бир маромда гувуллаб эсаётган қайноқ гармсел унинг чангини учирайиб ўйнайди. Қудуқнинг ёнида Қобил чўпон билан икки ўғли ҳорғин қиёфада чўнкайиб ўтиришибди.

Калта соғли кетмонини белбоғига қистириб олган Лаллай қудуқдан чиқиб келди. Унинг жомакор кийимлари тупроққа беланиб, юз-кўзи чанг ва тер қоришмасидан кўнғир тусга кирган эди.

Қобил чўпон Лаллайга савол назари билан қаради.

– Сув йўқ, амаки, – деди Лаллай гўё бунга ўзи айбдордек ўнғайсизланиб.

Бўз йигитлар хомуш тортиб қолишди.

– Шунча меҳнатимиз бекор кетадими? – деди Қобил чўпон атрофдаги тупроқ уюмига алам билан тикилиб. Лаллай унинг саволига жавоб бермай, атрофга синчиклаб разм солди. Бир қарорга келиб, қудуқнинг қуйи тарафига энди.

Лаллай кўклам ёмғирлари ҳосил қилган торгина ўзан бўйлаб йўқотган нарсасини излагандек ер сингилаб ўнгу сўлга юрди. Ниҳоят якка ўсган янтоқнинг ёнида тўхтаб, метиндек қотиб кетган ерга кетмон урди.

– Чиғириқни бузинглар! – деди Қобил чўпон ўғилларига. Бўз йигитлар сувсиз қудуқнинг чиғириғини бузишга тушишди. Қобил чўпон арқон боғланган челақни олиб Лаллай томон юрди.

***

Тепадан тушаётган заифгина нур қудуқнинг тубини ғирашира ёритган. Лаллай кетмон билан қудуқ қовлаяпти. Эғнидаги жомакор кийими тупроқ ва терга қоришган. Пешонасидан қуйилаётган терни энги билан артиб кўяди.

Қудуқ анча чуқур қовланган, чамаси ўн беш қулочча келади. Қаламтарош билан йўнилгандек сип-силлиқ деворининг икки тарафида бошдан-охир сидирғасига пиллапоярлар ўйиб чиқилган. Пастдан қараганда кенг-мўл саҳнли қудуқнинг девори қуйидан юқорига томон торайиб бориб, охирида тангадеккина туйнукка айланиб қолгандек туюлади. Ана шу туйнук ёпиб қўйилса бас, қудуқ тубини ҳаёт билан боғлаб турган ожизгина ришта ҳам узилиб, ҳаммаси зулматга, йўқликка юз тутадигандек. Умрида биринчи бор қудуққа тушган одам бундай ваҳимали ҳиссиётларни бошдан кечириши,

**ГАФУР
ШЕРМУҲАММАД**

1973 йилда туғилган.

ТошДУнинг журналистика факультетини тамомлаган. “Қудуқ тубидаги фарёд”,

“Париқишлоқ афсонаси” пьесалари сахналаштирилган.

Унинг адабий сценарийлари асосида “Чавандоз”, “Аросат”, “Таъзиядаги тўй”, “Алданган аёл” бадиий фильмлари, қатор мультипликацион ва ҳужжатли фильмлар суратга олинган. “Саман той” китоби чоп этилган. Айни пайтда “Ўзбекино” Миллий агентлигида бош муҳаррир бўлиб ишлайди.

қудуқ тубидаги аллақандай сирли, нотаниш мухитга дош беролмай тезда юқорига қочиб чиқиши тайин. Аммо Лаллайнинг ярим умри қудуқда кечган, шу боис бунақа ҳиссиётлар унга бегона...

Лаллай зўриқиб ишляпти. Бот-бот ер қовлашдан тўхтаб, ўпкасини тўлдириб нафас олади – қудуқ анча чуқур бўлгани боис ҳаво сийраклашиб қолган.

Юқорида чиғириқ чириллаб айланиб, қалин резинадан тикилиб, бақувват арқонга боғланган қовға лопиллаб пастга тушиб келди. Лаллай уни тупроққа тўлдириб, арқонни силкитди:

– Қовға!

Арқон таранглашиб, зил-замбилдай қовға ердан зўрға узилди. Чиғириқ аянчли гижирлади.

Лаллай қаддини ростлаб, чайқала-чайқала юқорилаб бораётган қовгани кузатиб қолди. Қовға чиғириққа бориб тақалгач, Қобил чўпон уни зарб билан тортиб олди. Қовгадан тўкилган тупроқ Лаллайнинг уст-бошига келиб тушди.

***

Эски ўзан бўйида қовланган қудуқдан сув чиққан. Чиғириқнинг теварагида аввалгисидан ҳам мўлроқ тупроқ ва лой чиқариб ташланган. Қобил чўпоннинг ўғиллари янги қудуқдан челақлаб сув тортиб, сурув сугоришляпти. Қўй-қўзилар тунукадан ясалган қўлбола новга тўкилаётган лойқа сувни талашиб-тортишиб ичади.

Чеккароқда ерга гилам-кўрпачалар тўшалиб, дастурхон ёзилган. Тўкин дастурхон атрофида Эрат, Қобил чўпон ва Лаллай овқатланиб ўтиришарди.

– Лаллайи кўргур бизниям роса овора қилди, – деди Қобил чўпон Эратга чой узатиб. – Бунисидан ҳам сув чиқаролмайдими деб кўрқувдим.

Каттагина қорсон товоқдаги овқатга нон бўктириб еяётган Лаллай хижолатомуз илжайди. Зимдан уни синовчан кузатиб ўтирган Эратдан садо чиқмади.

– Шунча заҳмат чекканимизга яраша, қудугингиз баракали чиқди, – деди Лаллай Қобил чўпонга. – Сувини ичиб адо қилолмайсиз, амаки.

– Сувиям чучук экан, – деди Эрат ҳам тилга кириб. – Одатда, даштнинг қудуқлари тахирроқ келарди.

– Шу чоққача Лаллай қовлаган қудуқ ёмон чиқмаган дейишади, – деди бу гап мойдай ёқиб тушган Қобил чўпон илжайиб. – Орқаваротдан Лаллайнинг доврўгини эшитиб юрардим. Сувсизлик жондан ўтгандан кейин азза-базза суриштириб, топдим.

– Ҳа, йил қуруқ келиб, чорвага жабр бўлди, – деди Эрат новнинг атрофида ўймалашаётган қўйларга ўйчан тикилиб. – Саратон кирмасдан қудуқлар тортилиб, чашмалар қуриб қоляпти. Емишини-ку, амалласа бўлар, лекин сув бўлмаса ёмон.

– Сизнинг сувлогингиз баракали эди-ку? – деди Қобил чўпон ажабланиб.

– Чашмадан жилдираб чиқаётган сув ҳовузга етмай қуриб қоляпти.

– “Сув берган савоб бўлар, сув бермаган каюб бўлар” дейишган, – деди Қобил чўпон муғомбирона илжайиб. – Сиз ҳам отарингизни бизнинг қудуқдан сугориб кетаверинг, Эрат ака. Бизнинг бировларга ўхшаб қўлмақдаги сувни қизғонадиган одатимиз йўқ!

Негадир бу гап Эратга оғир ботди, чехраси тундлашиб, Қобил чўпонга олақараш қилди. Аммо Қобил чўпон ҳеч нарса бўлмагандек бамайлихотир ўрнидан туриб, Лаллайнинг елкасига беқасам тўн ёпди.

– Сенга атаганимиз бор эди, Лаллай.

– Шарт эмас эди, амаки, – деди Лаллай хижолатли илжайиб.

– Хизматингга рози бўл.

– Розиман, амаки, розиман, – деди Лаллай ундан кўзларини олиб қочиб.

– Сарпо муборак бўлсин, Лаллай! – деди Эрат қулиб.

– Қуллуқ, амаки...

Лаллай елкасидаги янги тўн уриниброқ қолган кийимларига ярашмаганини сезгандай ўнғайсиз ҳолга тушган эди.

– Бу дейман, ҳар бир қазган қудуқнинг ҳақиға биттадан тўн қияверсанг, уйинг чопонга тўлиб кетган бўлса керак? – деди Эрат илмоқли оҳангда. – Бозорга чиқариб сотсанг пул бўлади!

Лаллай қулиб қўя қолди. Бу гап Эратнинг ўқи нишонга теккан эди. Лекин шу топда Қобил чўпоннинг кайфияти чоғ эди, шу боис унинг пичингига эътибор беришни ўзига эп кўрмади. “Ишим битди, эшагим сувдан ўтди. Оғзига кучи етмаганлар гапираверсин!”

***

Дашт оралаб ўтган ёлғизоёқ сўқмоқда Эрат отлиқ, Лаллай пиёда кетишарди. Лаллай жомакор кийимлари жойланган халтани калта сопли кетмонининг сопиға илдириб, елкасига ташлаб олган.

– Отар ташналиқдан қирилиб кетсам Қобилга ялинмайман! – деди Эрат тунд қиёфада. Лаллай зимдан унга ажабланиб қаради. – Қайси куни ўғиллари сурувини бизнинг сувлоққа ҳайдаб борганида қайтариб юборувдим. Боя шуни юзимга солди, бетикора!

– Қудуқ қазишдан қочмайман, амаки, – деди Лаллай. – Лекин яқин орада қўлим тегмайди. Бир жойга бориб келишим керак...

– Билиб қўй, мен Қобилга ўхшаб сени битта жулдур чопон билан алдаб юбормайман, – деди Эрат Лаллайга зингил солиб тикилиб. – Ишни битиришинг билан пулингни санаб бераман. Нима, сенга пул керак эмасми?

– Гап пулда эмас, амаки...

– Узингни тарозига солмай қўя қол, Лаллай! – деди Эрат энсаси қотганини яширмай. – Ёки менга қудуқ қазиб бергинг келмаяптими? Кўнглингдагини очиқ айтавер.

– Ундай хаёлга борманг, амаки... – Лаллай нима дейишни билмай бироз иккиланди. Ниҳоят бир қарорга келиб, Эратга юзланди. – Бориб уйдагилардан хабар олай, уч-тўрт кунда қайтарман.

Эрат бу гапдан сўнг хотиржам тортиб, отининг жиловини тортиди.

– Демак, келаси душанба куни кутаман. Унгача бир-иккита бўз йигитларни ҳашарга айтиб, жонлиқ сўйдириб қўяман. Ишни битиргунингча еганинг қуйруқ-ёғ бўлади. Хўв, анави кўргон – бизники. – Эрат қўлидаги қамчи билан кун ботишдаги қирда кўзга ташланиб турган якка уйга ишора қилди. – Тагин мени уялтириб қўймагин, Лаллай. Мен лафзсиз одамларни ёқтирмайман!

Эрат отининг жиловини якка уй томонга бурди. Лаллай бир муддат унинг ортидан қараб туради-да, йўлида давом этди.

***

Кун намозгарга оғиб, офтобнинг шашти пасайган маҳалда Лаллай дашт тарафдаги тупроқ йўлдан қишлоққа кириб келиб, йўл чеккасидаги одмигина почтахонага бурилди. Шу пайт олтимиш ёшлар атрофидаги Қувват амаки оқсоқланган қўйи ичкаридан чиқиб келди.

– Ассалому алайкум, амаки, – деди Лаллай елкасидаги тугун осиглиқ кетмонини қўлига ола туриб.

– Ие, бормисан, Лаллай? Ваалайкум ассалом. Қани, ичкарига.

Қувват амаки Лаллайни газета-журналлар қалашиб ётган чоғроқ хонага бошлаб кирди.

– Нимага шунча пайт йўқ бўлиб кетдинг? – сўради Қувват амаки эски столнинг тортмасини титкилашга тутиниб.

– Даштбодда қудуқ қаздим.

– Боя аёлинг келиб кетувди. Бояқиш ҳар куни қанда қилмай келади. – Қувват амаки тортмадаги қоғозлар орасидан конверт олди. – Мана. Бир ҳафтадан бери яшириб ўтирибман.

Лаллай Қувват амаки узатган хатнинг жилдини авайлаб очди. Конвертнинг ичидан чиққан бир варақ қоғознинг ўнгу сўлини айлантириб кўрди-да, яна Қувват амакига қайтариб берди.

– Сизнинг кўзойнагингиз бор, амаки...

Қувват амаки столнинг устида турган йўғон гардишли кўзойнагини қаншарига кўндириб, хатни ўқишга тушди:

“Ассалому алайкум, Элмурод ака. Мен яна Шодмоннинг номидан хат ёзаяпман. Бугун сизлардан хат келди. Уни Шодмонга ўқиб бердим. Сизнинг яқин орада Тошкентга келишингизни эшитиб, жудаям хурсанд бўлди. “Отам келгунича тузалиб, юриб кетишим керак, кейин ўзим уларга шаҳарни томоша қилдираман”, дейди. Элмурод ака! Ўғлингиз мендан “Шодмон анча тузалиб қолди” деб ёзишимни илтимос қилган эди. Шу аҳволидаям сизларни ўйлаяпти. Лекин сизларни алдашга виждоним йўл қўймаяпти. Очигини айтсам, аҳволи унчалик яхши эмас. Ҳалигача оёқ босишга қийналади. У сизларни қаттиқ соғинган. Кечалари яширинча йиғлаб чиқади. Иложи бўлса, тезроқ келсангиз яхши бўларди. Хайр, омон бўлинг. Тез-тез хат ёзиб туринг. Шифохона ҳамшираси Давлатова Маҳфуза”.

Қувват амаки хатни ўқиб бўлиб, Лаллайга қаради. Лаллай муштумини иягига тираганча ўйга чўмиб ўтирарди.

– Ишқилиб, ўғлингнинг олдига бормасанг бўлмайди, Лаллай.

– Даштда яна беш-олти кунлик ишим бор... Шуни тугатишим билан йўлга тушаман.

– Иш бўлса қочиб кетмас! – деди Қувват амакининг энсаси қотиб.

– Лафз қилиб қўювдим, амаки. Бормасам бўлмайди.

Қувват амаки маъноли бош чайқади.

- Қаюм амаки ҳам “шу кунларда ишларим кўп” деяпти, – деди Лаллай ўзига-ўзи гапирётгандек. – Ўзим йўлни билмасам...
- Сен Қаюм шўрога кўпам ишонаверма. У бир тутуриқсиз одам.
- Лаллай индамади.
- Бу... Хатни нима қилмоқчисан?
- Келинингиз бу гапни кўтаролмайди.
- Эрта-бир кун билиб қолса нима қиласан?
- Худо хоҳласа, Шодмонжон тузалиб кетади! – деди Лаллай алланечук ишонч билан.
- Сиз ўйланмай ёзаверинг, амаки.
- Яна ўзинг биласан.
- Кувват амаки ноилж қўлига қоғоз-қалам олиб, хат ёзишга тушди.

***

Лаллайнинг ҳовлиси.

Оила аъзолари супадаги дастурхон атрофида жам бўлишган. Бўйи етиб қолган Зулфия супанинг чеккасида омонатгина ўтириб, “акасидан келган хат”ни ўқияпти. Тўрда чордана қуриб, болишни буклаб бағрига босган Лаллай муҳкам кайфиятда кўзларини юмиб олган, елкасига оғир юк ортилгандек чакка томирлари бўртиб чиқиб, пешонасини реза тер қоплаган эди. Қўшалоқ қувончдан ҳалигача ўзига келолмаган Тошбуви анчадан бери орзиқиб қутилган номанинг ҳар бир сатрини қулоғига жойлаб олмоқчидек қизининг оғзига термилиб ўтирарди.

“... Мендан сўрасангизлар, соғ-саломат юрибман. Бу ернинг дўхтирлари жуда яхши экан. Ҳозир анча тузалиб қолдим. Ҳамма нарса бор. Ҳар куни уч маҳал иссиқ овқат беради. Онам ҳам мени кўп ўйлаб ётмасин. Насиб этса, ҳадемай уйга ўз оёғим билан кириб бораман. Тез-тез хат ёзиб туринглар. Салом билан, ўлгингиз Шодмон”.

Лаллай ўтирган жойида безовта қимирлаб олиб, кўзларини очди. Зулфия хатни онасига узатиб, зимдан отасига савол назари билан қаради. Лаллай унинг нигоҳига дош беролмай, нигоҳини ерга тикди.

– Хат ёзган кўлларингдан айланай, болам! – Тошбуви кўзларида ёш билан мактубни ҳидлади. – Шодмонжонимнинг иси келиб турибди.

Зулфия аста ўрнидан туриб, уйга кириб кетди. Лаллай аста томоқ кирди.

– Акам “онам йиғламасин” деб ёзсаям сиз, барибир, йиғлайверасиз, – деди кенжа ўғил Дилмурод ўпқаланган оҳангда. – Акам билса, хафа бўлади.

– Йиғласам, қувонганимдан йиғлайман-да, болам, – деди Тошбуви кўзларида ёш билан жилмайиб. – Ўзи, отангнинг бир шарофати бор. Доим бир жойдан қайтса, ўзи билан акангнинг хатиниям олиб келади. Мен бўлсам, ҳар куни почтахонага қатнайвериб, Кувват амакини ҳам безор қилиб юбордим. Мени кўрди дегунча, қовғини осилтириб олади. Бормай дейман-у, сабрим чидамайди. – Тошбуви эрига қараб, дафъатан безовталанди. – Сал хафароқ кўринади? Тинчликми?

Лаллай ҳушёр тортиб, ёстикдан ўмганини кўтарди.

– Тинчлик, хотин. Бироз чарчабман...

– Чарчаган бўлса, ётиб даммини олсин.

– Ота, елкангизни уқалаб кўяйми? – деди Дилмурод ғамхўрлик билан.

– Майли, ўғлим, – деди Лаллай ҳам жилмайиб.

Дилмурод чаққон ўрнидан туриб, отасининг елкасини уқалашга тушди.

– Энди бу ишни йиғиштирсаям бўларди, – деди Тошбуви эрига ачиниб билан қараб. – Шу ёшида қудуқ қовлаш осонми?

– Шодмон тузалиб келсин, уйимизнинг ёнидан унга атаб битта қудуқ қазаман, – деди кенжа ўғлининг меҳрибонлигидан кўнгли ёришиб, ҳузурланиб ўтирган Лаллай орзумандлик билан. – Шу билан бу касбни йиғиштираман. Кейин сен ҳам беланги бўлиб бировларнинг қудуғидан сув ташиб юрмайсан.

– Қудуғимиз бўлмаса ҳам майли, фақат Шодмоним тузалиб кетсин! – деди Тошбуви кўнгли бузилиб. – Болаларим билан бу киши соғ-омон юришса, менга шунинг ўзи катта давлат.

– Худо хоҳласа, албатта тузалади! – деди Лаллай вазмин оҳангда. – Яхши ният қил, хотин. “Яхши ният – ёрти давлат” деб бекорга айтишганми эскилар.

– Илойим, илойим...

Эр-хотин жимиб қолишди. Отасининг елкасини уқалаётган Дилмурод ҳам шу топда катта одамлардек ўйчан тортиб қолган эди.

***

Эртаси куни Лаллай барвақт туриб, Қаюм шўроникига йўл олди. Хўп деса, Эратнинг кудуғини қазиб бўлиши билан иккаласи шаҳарга, Шодмоннинг олдига жўнамоқчи эди. Бироқ ҳашамдор ҳовлига қадам қўйиши билан Қаюм шўро уни таъна-маломат билан қарши олди.

– Қаёқларда санғиб юрибсан, Лаллай? – деди у бароқ қошларини чимириб. – Оғилхонанинг деворини суваб бераман, деб ваъда қилганинг қачон эди! Бўл тез, шу ишни тугатмагунча ҳеч қаёққа кетмайсан.

Лаллай ноилжо оғилхона олдидаги тунука хандақда лой қоришга тушди. Бироздан сўнг Қаюм шўро хандақ ёнига курси келтириб ўтирди-да, терлаб-пишиб чой ича бошлади. У ёши элликларни чамалаган гирдиғум битишли, тепакал киши эди.

Лаллай юрак ютиб, ўғли ҳақида гап очди, бироқ Қаюм шўро бепарво қиёфада қўл силтади.

– Яна бирон ой сабр қилиб турсанг, менам ишларимни бирёқли қилиб оламан, – деди у елкасига ташлаб олган рўмол билан пешонасининг терини арта туриб. – Кейин икковимиз қайдасан Тошкент, деб йўлга тушамиз... Сомондан яна қўш. Лойнинг ҳали пишмади.

– Шу кунларда кўнглим ғаш, амаки, – деди Лаллай қолдаги сомонни лойнинг устига соча туриб. – Иложи бўлса, тезроқ борсак дегандим.

– Мен давлатнинг одамиман, эрким қўлимда эмас. Билсанг, катталардан берухсат хатто, ҳожатгаям боролмайман!

Лаллай тасодифан қўлидаги кетмонни тунука хандақнинг тубига уриб олди.

– Кўзингга қара, Лаллай, хандақнинг тагини тешасан! – дея дашном берди Қаюм шўро афтини буриштириб. Сўнг бўшаб қолган пиёласига чойнақдан чой куйди. – Тошкент деганлар – жуда катта шаҳар. У ерга бориб-келишининг ўзи бўлмайди. Белни бақувват қилишинг керак!

– Сиз пулини ўйламанг, амаки, – деди Лаллай юзига сачраган лойни қўли билан си-дириб. – Шодмон тузалиб келса, шукронасига элга чоғроқ тўй берарман деган ниятда уч-тўрт танга жамғариб қўйган эдим...

– Уч-тўрт танга деганинг қанча? – Қаюм шўро Лаллайга синовчан тикилди.

– Ҳа, энди...

– Яширмай айтавер!

– Шу... икки юз сўмча чиқиб қолар.

– Икки юз сўм?! – Қаюм шўро истехзоли илжайди. – Содда бўлмай кет, Лаллай!

Лаллай лой қоришдан тўхтаб, Қаюм шўрога савол назари билан қаради.

– Икковимизнинг Тошкентга бориб-келишимиз учун кам деганда минг сўм даркор, бил-дингми!

Лаллай Қаюм шўрога нимадир дейишга чоғланди-ю, лекин фикридан қайтиб, тайёр бўлган лойни кетмон билан челака сола бошлади.

– Бу замонда мушук ҳам текинга офтобга чиқмайди, Лаллай! – деди Қаюм шўро жид-дий тортиб. – Биринчидан, у ердаги дўхтирларнинг оғзини мойлашимиз керак. Шунда улар ўғлингни яхшироқ даволайди. Анави хотин ҳам бекорга “тезроқ келинг” деб хат ёзма-ган. Дарди пул уларнинг!

– Ўйлашимча, у аёл ёмон одам эмас, – ўзича эътироз билдирди Лаллай. – Барака топсин, дам-бадам ўғлимнинг номидан хат ёзиб турибди.

– Дўхтир зотининг бари – бир гўр! – дея қўл силтади Қаюм шўро. – Қолаверса, озиб-ёзиб Тошкентга борганимизга яраша, ўзимиз ҳам яйраб келишимиз керакми-йўқми? Тош-кентга боргач, “Москва” гастинчасининг нақ йигирманчи қаватидаги люкс номерга жойла-шамиз! У ердан бутун шаҳар кафтдагидек кўриниб туради. Пастда шикарний ресторан! Кечқурун оппоқ қуйруқдеккина жононлар... Ҳай, жонидан!

Қаюм шўро пихиллаб кулди. Лаллай унинг гапларига эътибор бермай, оғилхона дево-рига лой чаппаб, андава тортишга тушди.

– Бўпти, мен ишга боришим керак, – деб Қаюм шўро ўрнидан турди. – Сен бир-икки кунда шу ишни тугатиб қўй. Кўнглинг тўқ бўлсин, Тошкентга борамиз!

– Душанба куни Даштободга бормоқчи эдим, амаки. Ўша ерлик бир чўпонга кудук қазиб беришим керак...

– Аввал бизнинг ишни битир, ўша чўпоннинг кудуғи қочиб кетмас! – дея Қаюм шўро аччиқланган қиёфада унинг гапини кесди. – Бир ғайрат қилсанг, икки-уч кунда тугатасан.

– У кишига лафз қилиб келувдим, – деди Лаллай ялинчоқлик билан. – Вақтида борма-сам уят бўлади.

– Гапни кўпайтирма, Лаллай! – деди Қаюм шўро пешонасини тириштириб. – Тезроқ қимирла, лой қотиб қолади.

Қаюм шўро уйига томон юрди. Лаллай оғилхона ёнида нима қилишини билмай, гарангсиган қиёфада туриб қолди.

***

Лаллай ўлиб-тирилиб ишлаб, Қаюм шўронинг оғилхонасини уч кун деганда зўрга сувоқдан чиқарди. Бу орада Эрат билан ваъдалашилган кун ҳам ўтиб кетди. Лаллай шу чоққача бирон марта лафзига хилоф иш тутмаган эди. Шу боис кечга яқин ишни тугатиб уйига қайтгач, эрталабгача кўзига уйку келмади.

Тонг бўзарар-бўзармас ўрнидан туриб, калта сопли кетмони билан жомакор кийимларини олди-да, йўлга отланди.

– Мен беш-олти кунларда қайтаман, – деди хотинига. – Унгача Қаюм амакининг ҳам кўли ишдан бўшаб қолар. Келишим билан Тошкентга жўнайман.

Лаллай дашта элтувчи тупроқ йўлга чиқиб олиб, шошилинч йўлга тушди. Бу орада тонг ҳам ёришиб қолди. Қишлоқ тарафдан чиқиб келган сариқ тусли “Москвич” машинаси унинг ёнида тўхтади.

– Йўл бўлсин, Лаллай ака? – деди ҳамқишлоғи Чори машинадан бошини чиқариб.

– Даштободга, амаки...

– Даштободга пиёда кетяпсизми? Авлиёга икки дунё бир қадам экан-да, – кулди Чори. – Чиқинг мошинга. Наймансаройнинг чорраҳасига ташлаб ўтаман.

Лаллай кетмонини авайлаб ушлаган кўйи машинага ўтирди. Орқа ўриндиқда куюқ соқоли қордек оқарган, нуруний қиёфали Дониёр бува ўтирарди. Салом-алиқдан сўнг улар бир муддат жим кетишди.

– Отам замонидан бери қудуқ қазасиз, Лаллай ака, – деди Чори қаршисидаги кўзгу оша Лаллайга қараб кўйиб. – Ҳаммасини кўшиб ҳисобласа, бирон мингталардан ошиб кетгандир-ов?

– Билмасам, амаки. Санамаган эканман.

– Лаллайнинг кетмонига дуо кетган, – деди Дониёр бува. – Шу пайтгача у қовлаган қудуқларнинг биронтаси қуримаган. Бизнинг қудуқни қирчиллама йигит вақтида қазиб берувди. Шундан бери сувини ҳузур қилиб ичиб ётибмиз.

– Лаллай ака қазган қудуқларнинг суви ширин чиқади, – деди Чори Дониёр буванинг гапини қувватлаб.

Жомакор халтаси билан кетмонини бағрига босиб ўтирган Лаллай бу мақтовлардан ўнгайсизланди. Машина бир-бирига уланиб кетган кимсасиз, яланғоч адирлар оралаб борарди.

– Бир пайтлар отам раҳматли Каттақир тарафдаги томорқамиздан қирқ қулочлик қудуқ қовлаган эди, – деди Дониёр бува ўйчан қиёфада. – Ана унинг суви бошқача эди. Ичиб тўймасди одам. Бир йилча бутун қишлоқ шу қудуқдан сув ичди. Одамлар унга “ширинқудуқ” деб ном беришди. Бир куни Сарман чўпоннинг бўй қизи қовға тортаётиб, қудуққа тушиб кетибди...

Дониёр бува дафъатан жимиб қолди.

– Қиз тирик қолдими, ишқилиб? – сўради Чори бетоқатланиб.

– Бечоранинг жасадини топишолмади, – деди Дониёр бува ҳикоясини давом эттириб.

– Ўша қудуқ ер ости дарёсининг устидан тушган экан. Айтишларича, ернинг тубидаги сувлар ҳам киши билмас дарё бўлиб оқиб ётармиш... Қизни оқим олиб кетган экан.

– Вой, бечора! – Чори надомат билан бош чайқаб кўйди.

Лаллай ҳам маъюс тортиб қолди.

– Отам раҳматли, “бехосият чиқди” деб ширинқудуқни кўмиб ташлади. Кейинги йили биз бошқа жойдан уй қуриб, кўчдик. Сарман чўпон қудуқнинг ўрнида қизига мазор тиклаб, атрофини девор билан ўради.

– Бу гапдан кейин қудуққа яқинлашишга кўрқиб қолади одам, – деди Чори чуқур тин олиб. – Ўлмаган Лаллайнинг жони!

– Шу ёшга кириб ширинқудуқнинг сувидай сувни бошқа ичмадим, – деди Дониёр бува. – Кўнгил қургур ҳалигача унинг таъмини тусайди.

– Вақти келиб Лаллай ака ўша сувни топса, ажаб эмас, – деди Чори Лаллайга юзланиб. – Нима дедингиз, Лаллай ака?

– Билмасам, амаки, – деди ўйга толиб ўтирган Лаллай.

***

Қуёш тиккага келиб, даштни тандирдек қиздира бошлаган вақтда Лаллай Эратнинг уйига етиб борди. Қуйроқдаги оғилхона атрофида сандироқлаб юрган иккита баҳайбат кўппак важоҳат билан унга ташланди. Эсанкираб қолган Лаллай кўлидаги калта сопли кетмонини ўнгу сўлга сермаб ўзини ҳимоя қилар, итлар эса баттар қутурарди. Бу аҳволда Лаллайнинг қаршилиги узоққа бормаслиги аниқ эди.

Уй олдидаги сада қайроғоч соясида тўшалган кўрпачада ёнбошлаб ётган Эрат бу манзарани жимгина кузатарди.

Шу пайт Эратнинг хотини шошиб ошхонадан чиқди.

– Ҳа, ер юткурлар! Тур, кет!

Аёл итларни бир амаллаб Лаллайдан ажратиб олиб, нари ҳайдади. Чопонининг этаги йиртилиб, бошидан теппаги учиб кетган Лаллай кўрқув ва ҳаяжондан қалтираб ерга ўтириб қолди.

Эрат норози қиёфада ўрнидан туриб ўша томонга юрди.

– Бор, сув олиб кел! – деди у ҳамон атрофда ириллаб айланиб юрган кўппакларни ҳайдаётган хотинига ўқрайиб.

Аёл ошхонага кириб кетди. Эрат абгор қиёфада чўнқайиб ўтирган Лаллайга зингил солиб тикилди.

– Кечикдинг-ку, Лаллай?!

Аммо Лаллай унинг саволига жавоб берадиган аҳволда эмас эди. Шу пайт Эратнинг хотини косада сув келтирди. Лаллай аёл узатган сувни тўкиб-сочиб ичди.

Бироздан сўнг Лаллай сада қайрағочдан қуйроқда ерни синчиклаб кўздан кечири бошлади. Эрат бир чеккада гўддайиб турар, ҳозиргина даштдан қўй ҳайдаб қайтган ўн икки ёшлар чамасидаги ўспирин – Жонибек қийиқ кўзларини баттар қисганча Лаллайнинг ҳаракатларини қизиқиш билан кузатарди. Ниҳоят, Лаллай юришдан тўхтаб, Эратга юзланди.

– Шу ердан қовласак бўлар, амаки?

– Бошла! – деди Эрат дағал овозда.

Лаллай кетмони билан чоғроқ айлана чизиб олди-да, ер қовлашга тушди.

– Ота, мен қишлоққа бориб, ҳашарчиларни айтиб келайми? – сўради Жонибек.

– Шарт эмас, – деди Эрат ўғлига қарамай. – Ўзимиз эплаймиз!

***

Шу куни Лаллай ғайрат билан ишлаб, кечгача чамаси беш-олти газ чуқурликда қудук қовлади. Эрат қудуққа чигириқ ўрнатди, Жонибек эшақда қовга торта бошлади.

Офтоб аллақачон адирлар ортига ботиб, поёнсиз даштга аста тун чўка бошлаган бўлса-да, Эрат ишни тугатишни хаёлига келтирмасди. Қудуқ туби баттар қоронгилашиб, Лаллай қудуқнинг девори билан саҳнини ажратолмай қолди.

Лаллай қаддини ростлаб, юқорига қаради. Қудуқнинг оғзига ўрнатилган чигириқ шом гира-ширасида қорайиб турарди.

– Амаки! – дея овоз берди у. Юқорида Эратнинг кўланкаси пайдо бўлди.

– Нима дейсан?

– Кеч тушиб қолди. Бугунча етар?

Эрат дарров жавоб бермади.

– Қудуқдан сув чиқмагунча ташқарига чиқмайсан! – деди у бироздан сўнг эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда.

– Ҳазиллашманг-ей, амаки, – деди Лаллай кулиб. – Қудуқдаям ётиб бўларканми?

Лаллай қудуқнинг икки четигадаги пиллапояларга тусмоллаб оёқ қўйиб юқорилай бошлади. Қутилмаганда қудуқнинг оғзи ёпилиб, тепадан тушаётган гира-шира ёруғлик ҳам ғойиб бўлди. Лаллай буткул зулмат қоплаган қудуқда гўё муаллақ осилиб қолди.

***

Кунботарда боягина ёлқинланиб турган шом шафаги ҳам буткул сўнган, тунги осмонда сон-саноқсиз юлдузлар жилва қиларди. Шомдан сўнг кўриниш берган ой борлиқни хирагина ёрита бошлади.

Уйдан тугун кўтариб чиққан Эрат қоронгида тусмоллаб қадам ташлаганча қудуққа яқинлашди. Чигириқнинг ёнида кўлидаги тугунни ерга қўйиб, қудуқнинг қопқоғини очди-да, чигириққа суянган қўйи зим-зиё чоғга мўралади. Қудуқ ичига теран сукунат чўккан, "тиқ" этган овоз эшитилмасди.

– Лаллай! – дея чақирди Эрат, аммо жавоб бўлмади. Эрат овозини бир парда кўтарди. – Лаллай дейман!

Ниҳоят, ичкаридан Лаллайнинг сокин овози эшитилди:

– Нима дейсиз, амаки?

– Улиб-негиб қолганинг йўқми, ишқилиб? Нимага сасинг чиқмайди?

Зим-зиё қудуқ тубида ўтирган Лаллай юқорига қаради. Эратнинг элас-элас кўзга ташланаётган кўланкаси узра осмонда юлдузлар чарақлаб турарди.

– Ма, манавини еб ол!

Эрат тугунни қовғага жойлаб, қудуққа туширди. Чиғириқ чириллаб айланиб, қовға қоронгилик қаърига сингиб кетди.

***

Эрат эрталаб қудуқнинг қопқоғини очди.

– Яхши ётиб турдингми, Лаллай? – деди илжайиб. Лаллайдан жавоб бўлмагач, ёнида турган Жонибекка имо қилди, ўспирин шу заҳоти арқонга боғланган қовгани қудуққа туширди. – Идиш-товуқларни узатиб, ўзинг ҳам юқорига чиқ. Нонушта қилиб, ишни бошлаймиз.

Жонибек арқонни юқорига тортди. Бироздан сўнг тугун солинган қовға қудуқдан чиқиб келди. Бироқ унга кўл ҳам урилмаган эди. Жонибек тугунни кўлига олиб, отасига савол назари билан қаради. Эратнинг қағир кўзлари ғазабдан қисилиб кетди.

– Ҳали шунақами? – деди у тишларини гижирлатиб. – Менга деса, очингдан ўлиб кет! Кечаги гапим-гап. Қудуқ битмагунча ташқарига чиқмайсан. Жонибек, эшақни олиб кел!

Жонибек отасига кўрқа-писа қараб қўйиб, оғилхона томонга кетди.

***

Тиккага келган куёш борлиққа беаёв олов пуркайди. Чор атрофда ястаниб ётган бепояён даштда тирик жон асари сезилмайди. Боягина кўкда муаллақ осилиб нағма қилаётган якка бўзтўрғай ҳам жазираманинг забтига дош беролмай, янтоқзор орасидаги уясига ўзини урган. Фақатгина унда-бунда жазировуқларнинг бир маромдаги мунгли овози эшитилади. Жайдари итлар оғилхонанинг соясида тилини осилтирганча ҳансираб ётибди. Сим тўр билан ўралган кўрага қамалган кўйлар бир-бирининг пинжига суқилиб олган.

Чиғириқ бир маромда чириллаб айланади. Жонибек терлаб-пишиб эшақда қовға тортаяпти. Юз-кўзи чанг ва терга қоришган Эрат қудуқдан чиқиб келган қовғадаги тупроқни бир чеккага олиб бориб тўқади.

Тобора забтига олаётган гармсел қудуқнинг теварағида уйилиб ётган қуруқ чангни учириб ўйнайди.

Эрат қовғадаги тупроқни бўшатиб, қудуққа энгашди:

– Лаллай!

– Нима дейсиз, амаки?

– Қачон сувга етамиз?

– Оз қолди.

– Оз қолганмиш! Ўн беш қулоч қазидик-ку, тупроқ нам тортгани йўқ!

Шу пайт кажавали мотоцикл тупроқ йўлни чангитиб, Эратнинг уйига шитоб билан яқинлашиб кела бошлади. Оғилхона соясида мудраётган жайдари итлар ваҳимали воқиллаганча ўша томонга отилди. Мотоциклнинг орқа ўриндиғида ўтирган одам кўлидаги таёқни ўнгу сўлга сермаб итларни ҳайдашга уринарди. Эрат қағир кўзларини қисган кўйи нотаниш кишиларга диққат билан тикилди.

Кажавали мотоцикл Эратнинг кўрғонига яқинлашгач, қудуқ томонга бурилди. Мотоциклда милиция либосидаги нотаниш киши ва Ўлжабой ўтиришарди.

– Бор, итларни қайтар! – деди Эрат ўзига хавотир билан қараб турган ўғлига. Жонибек шу заҳоти эшақдан тушиб, ўша томонга югурди. Эрат иккиланган киёфада чиғириққа суяниб турарди.

Мотоцикл қудуқдан беш-ўн қадам нарида тўхтади. Жонибек итларни қувиб солгач, милиция ходими билан Ўлжабой чўпон мотоциклдан тушишди. Нотаниш лейтенант норози тўнғиллаганча уст-бошининг чангини қоқди. Ўлжабой чўпон кўлидаги калтакни мотоциклга суяб қўйиб, қудуққа қараб юрди.

– Ассалому алайкум, Эрат ака.

– Ваалайкум ассалом, – дея алик олди Эрат унга зимдан синчков тикилиб. – Келинг, Ўлжабой.

- Эрат билан қўл олиб саломлашишди.
- Қудуқ қазаяписизми? – деди Ўлжабой атрофда уйилиб ётган тупроқни кўздан кечириб.
  - Шундай.
  - Сув чиқай деб қолдимиз?
  - Чиқиб қолар, – деди Эрат лейтенантдан кўз узмай.
- Ўлжабой билан лейтенант бирин-кетин чиғириққа суяниб, эҳтиёткорлик билан қудуққа энгашишди.
- Ҳорманг, уста, – дея овоз берди Ўлжабой.
  - Саломат бўлинг, амаки, – қудуқдан Лаллайнинг бўғиқ овози эшитилди.
  - Чарчамаяписизми?
  - Йўғ-ей, амаки. Ҳамишаги қилиб юрган ишимиз-да.
  - Гайрат қилинг, уста! – деди лейтенант негадир жилмайиб.
  - Раҳмат, амаки.
- Лейтенант қудуқдан четланиб, бош чайқади.
- Қудуқ ҳам шунақа чуқур бўладими? Қараб туриб бошим айланиб кетди-я.
  - Ҳа, “даштнинг қудуғи қирқ қулоч” деб бекорга айтишмаган, – деди Ўлжабой. – Бу ерлардан сув чиқариш осон эмас.
- Шундан сўнг улар қудуқдан узоқлашишди.
- Тинчликми, чўпон? – деди бироз хотиржам тортган Эрат Ўлжабойдан.
  - Тинчлик бўлса, шундай сарсон бўлиб юрармидик, Эрат ака? – Ўлжабой чуқур тин олди.
  - Кеча тунда Ўлжабой аканинг отаридан ўн бештача кўй йўқолган, – дея изоҳ берди лейтенант пешонасининг терини артиб. – Ўғрилари излаб юрибмиз.
  - Чатоқ бўпти-ку, – деди Эрат таассуф билан бош чайқаб.
  - Оқшом бу атрофда бегона одамларга кўзингиз тушмадими? – сўради лейтенант Эратдан.
  - Йўқ, кўзим тушмади. Кеча кун бўйи қудуқ қазиб, чарчаган эдик. Шунга эртароқ ётувдик.
  - Салим буванинг айтишича, ярим оқшом икки отлик шу томонга бир гала кўй ҳайдаб ўтган эмиш, – деди Ўлжабой.
  - Бегона ўтса, итлар пайқаган бўларди... – Ўлжабой чўпоннинг ўзига синовчан тикилиб турганини кўриб, Эратнинг авзойи ўзгарди. – Мабодо, мендан гумон қилаётган бўлсанг, кўрани бориб кўр.
  - Йўғ-ей... Ўлибмизми сиздан гумон қилиб, – деди Ўлжабой чўпон ўнғайсизланиб.
  - Кун ҳам роса қиздирди-ку, – мингирлади лейтенант кепкаси билан юзини елпиб. – Гуллоланинг иссиғи шунақа бўлса, саратонники қанақа бўларкин.
  - Бўлмаса, биз борайлик, Эрат ака.
  - Ўлжабой чўпон ортига бурилди.
  - Уйга кириб, чой-пой ичиб кетинглар. Ҳашар оши пишиб турибди.
  - Лейтенант Ўлжабойга умидвор қаради.
  - Шу топда томоқдан овқат ўтармиди, Эрат ака? – дея Ўлжабой чўпон мотоцикл томон юрди. – Қўйларни топмасам, раис уйимни куйдиради.
  - Лейтенант ҳам ноилж унинг ортидан эргашди.
  - Кажавали мотоцикл тупроқ йўлдан дашт ичкарасига қараб кетгач, Эрат қудуққа энгашди.
  - Лаллай!
  - Нима дейсиз, амаки?
  - Кўрдик, жўмард экансан, – деди Эрат ноаён кайфиятда. – Лекин мен ҳам туфлаган тупугимни қайтариб оғзимга олмайман. Қудуқдан чиққинг келса, тезроқ ишни тугат!
  - Эрат қаддини ростлаб, уйига томон кетди.
  - Бир муддатдан сўнг Жонибек қўлида дастурхон билан чумагидан буг чиқиб турган қумғон кўтариб, қудуқ томон эниб келди.
  - Лаллай амаки! – дея овоз берди у қудуққа мўралаб.
  - Нима дейсиз, амаки?
  - Овқат ейсизми?
  - Сиз берсангиз, ейман.
  - Жонибек хурсанд қиёфада дастурхон билан қумғонни қовғага солиб, қудуққа туширди.
  - Шундан сўнг Лаллай нимқоронғи қудуқ тубида олдига дастурхон ёзиб, овқат ейишга тушди. Жонибек қудуқ лабида чиғириққа суянган кўйи Лаллай билан гаплашиб ўтирарди.
  - Боя мелиса амаки келганда кўрқиб кетдим, – деди Жонибек соддадиллик билан.

- Нега кўрқасиз, амаки?
- Унга отам сизни қудуққа қамаб қўйганини айтиб берасиз деб ўйловдим.
- Чақимчилик эркак кишига ярашмайди, амаки, – деди Лаллай сокин овозда.
- Қудуқ лабида ўтирган Жонибек бу гапдан сўнг бир муддат жимиб қолди.
- Нимага ҳамма сизни Лаллай деб қақиради?
- Лаллайган одам бўлганим учун бўлса керак-да, амаки, – деди Лаллай кулиб.
- Бу исми ким қўйган?
- Ёдимда йўқ. Эсимни таниганимдан бери ҳамма мени Лаллай деб қақиради.
- Бошқа исмингиз йўқми?
- Бор, амаки. Хужжатларда отим Элмурод деб ёзилган. Чақалоқлигимда раҳматли мулла Қодир бува шу исм билан қулогимга азон қақирган экан.

– Унда менам сизни Элмурод амаки деб қақираман.

– Нега?

– Чунки сиз Лаллай эмассиз! Ёмон одамлар сизни Лаллай деб қақиради.

– Қўяверинг, амаки, – деди Лаллай кулиб. – Эл берган исм... Бизга шуниси дуруст.

– Нимага сиз ҳаммани "амаки" дейсиз? – сўради Жонибек бироздан сўнг.

– Чунки ҳамма одамлар менга амаки бўлади-да.

– Мен ҳамми?

– Сиз ҳам.

– Лекин мен сиздан кичкинаман-ку?

– Кичкина бўлсангиз нима қипти?

Жонибек қудуқ тубида гира-шира кўзга ташланиб турган Лаллайнинг қўланкасига ажабланиб тикилди.

Лаллай олдидаги дастурхонни йиғиштириб, қумғондан пиёлага чой қуйди.

– Айтгандай, ёшингиз нечада, амаки? – дея сўради у тепага юзланиб.

– Ўн тўртда.

– Дилмуроджондан икки ёш катта экансиз, – деди Лаллай чой хўплаб.

– Дилмуроджон ким?

– Кенжа ўғлим.

– Ҳа...

– Катта ўғлим ҳозир Тошкентда, – деди Лаллай ўзига ўзи гапираётгандек сокин овозда.

– Кетганигаям уч ойдан ошди. Эрта-ю кеч шуни ўйлайман, амаки. Бу ёқда онаси қаттиқ соғинган...

– Тошкентда дейсизми? – ажабланиб Жонибек. – Ўғлингиз у ерда ўқийдими?

– Йўқ, Шодмонжоннинг сал мазаси йўқ эди. Ҳозир Тошкентда даволанаяпти. Насиб этса, яқин орада кўргани бораман. Унгача Шодмонжон ҳам тузалиб қолса керак. Кейин ота-бола уйга бирга қайтамиз-да, амаки.

Лаллай дастурхон билан қумғонни қовғага жойлаб, юқорига қаради.

– Қовгани тортинг, амаки.

Жонибек қовгани қудуқдан тортиб олди. Шу пайт Эрат ҳам қудуқ бўйига эниб келиб, енг шимарди.

Тушдан сўнг уқубатга тўла, зерикарли юмуш бир маромда давом этди. Лаллай ер қаърига янада чуқурроқ кириб боргани сайин қудуқ теварагидаги тупроқ хирмони юксалиб борар, лекин интиқиб қутилган сувдан дарак йўқ эди.

Эрат қовғадаги тупроқни чангаллаб кўрди. Қуруқ, майин тупроқ қафтлари орасидан шувиллаб ерга тўкилди. Эрат қудуқ бўйида чўнқайиб ўтирганча жазирама офтоб тигида хансираб ётган кимсасиз даштга ноумид тикилиб қолди. Қорамағиз чехраси иссиқда баттар қорайиб, кўзлари киртайиб қолган Жонибек эринчоқлик билан қовға тортаётган эшакни тўхтатиб, отасига қаради.

Қутилмаганда Эрат шахт билан ўрнидан туриб, тупроқ тўла қовгани жон-жаҳди билан бир чеккага улоқтирди. Бироқ қовганинг арқони оёқларига ўралашиб қолиб, ўзи ҳам тупроқ уюми устига йиқилди. Бошдан-оёқ оппоқ чангга беланди.

– Йўқ сув! Ер ютиб кетган сувни! Бу нима кўргилик!

Эрат телбавор қиёфада ер муштлаб, бошидан тупроқ сочиб йиғлашга тушди.

***

Ярим тун. Тўлин ой нурларига фарқ бўлиб ётган сокин дашт алланечук сирли ва улуғвор тус олган. Қунчиқар тарафда қорайиб кўринаётган адирлиқлар этагида сон-саноксиз

чироқлар милтиллайди. Қақроқ яйловнинг олис пучмоғида заиф бир шуъла гоҳ ёниб, гоҳ ўчиб турибди.

Одатда, эрталабгача бетоқат ҳуриб чиқадиған жайдари итларнинг ҳам уни ўчған. Борлиққа теран сукунат чўккан. Гўё жазирама аташида силласи куриған замин салқин оқшом кўйнида ором олмоқда.

Жонибек шарпасиз қудуққа яқинлашиб, эҳтиёткорлик билан унинг қопқоғини очди.

– Лаллай амаки!

– Ким у? – зим-зиё қудуқдан Лаллайнинг овози эшитилди.

– Мен, Жонибекман.

– Нима гап, амаки?

– Отам ухляпти. Тезроқ қудуқдан чиқиб, уйингизга кетин! Онам итларни оғилхонага қамаб турибди.

Қудуқ тубидан Лаллайнинг оғир хўрсинған овози эшитилди.

– Кўяверинг, амаки, – деди у бироздан сўнг. – Ишимни чала ташлаб кетолмайман.

– Барибир, бу қудуқдан сув чиқмайди! – деди Жонибек алам билан.

– Чиқади, амаки, кўнглим сезиб турибди, – деди Лаллай хотиржам оҳангда. – Сиз бориб, дамингизни олаверинг. Эртага ишимиз янаям оғирлашади.

Жонибек қудуқнинг қопқоғини очиқ қолдириб, истар-истмас уй томон юрди.

Лаллай шундоққина қудуқнинг устида балқиб турған тўлин ойга тикилиб қолди.

***

Қудуқнинг чуқурлиги қарийб йигирма қулочни чамалаб қолған. Лаллай ҳамон терлаб-пишиб ер қовлапти. Чиғириқ бир маромда гижирлаб айланади. Чармдан тикилған қовга гоҳ тепага, гоҳ пастга қараб ҳаракат қилади.

Лаллай юқоридан туриб келған қовғани бир четга кўйиб, кўлидаги кетмонни куч билан ерга ботирди. Кутилмаганда кетмонга қуруқ тупроқ аралаш бир парча лой илашиб чиқди. Лаллай кўзларига ишонмагандек, титроқ кўллари билан лойни сиқимлаб кўрди. Нима ҳодиса юз бераётганини англолмай, бир муддат серрайиб туриб қолди. Эс-хушини йиғиб олиб, жонҳолатда кўллари билан тупроқ қовлашга тушди. Қудуқнинг ўртасида ҳосил бўлған чуқурчадан ғайритабиий тарзда сув сизиб чиқа бошлади. Лойқа сув шиддат билан юқорига кўтарилиб, кўз очиб-юмгунча қудуқ саҳнини бир текисда қоплаб олди.

– Ё, қудратингдан, Эгам! – дея шивирлади Лаллай ҳовучида эритилған симобдек ялтйраб турған сувга тикилиб.

Чиғириққа суяниб турған Эрат қовга кечикиб қолганидан бетоқатланиб, қудуққа энгашди.

– Ухлаб қолдингми дейман, Лаллай? Нега қовғани узатмаяпсан?

– Қудуғингиздан сув чиқди, амаки!

– Нима?.. Тентак-пентак бўлганин йўқми, мабодо! – деди Эратнинг энсаси қотиб. – Ҳали тупроқ нам тортгани йўқ-ку, сувга бало борми?

Нарироқда эшакни ушлаб турған Жонибек югуриб келиб, қудуқ тубига тикилди.

– Қаранг, ота! Сув! – дея чинқирди у ҳаяжон билан.

Эрат қағир кўзларини қисиб, қудуққа қаттиқроқ тикилди.

Ғира-шира қудуқ тубида қорамтир тусли суюқлик жимирлаб турарди.

***

Саратон жазирамаси борлиққа ҳукми ўтказа бошлаган, дашт узра қайноқ гармсел эсяпти.

Қирнинг устидаги яқка уйдан Эрат билан Лаллай чиқиб келишди.

Лаллай сада қайрағоч тагидан кетмони билан жомакор кийимлари солинған халтани олди. Эрат бефайз дашта ўйчан тикилди. Қирнинг этагида Жонибек билан онаси янги қудуқдан кўйларни суғормоқда эди.

– Манавини олиб кўй, Лаллай, – Эрат унга қоғозга ўралған пулни узатди.

– Шарт эмас эди, амаки, – деди Лаллай ўнғайсиз жилмайиб.

– Ол, ол! – Эрат пулни Лаллайнинг халтасига солиб кўйди.

Шундан сўнг иккаласи куйига томон энишди.

– Мендан хафа бўлма, Лаллай, – деди Эрат ўзига-ўзи гапираётгандек паст овозда.

– Ундай деманг, амаки... Хафа эмасман.

Эрат илкис юришдан тўхтаб, Лаллайга ажабланиб тикилди: “шунча таҳқиру зуғумларни жимгина ичига ютиб кетаверса... ўзини хасдек ҳақир тутса... бу қандай одам ўзи?”

Кўнглидан кечган саволларга жавоб топмоқчидек Лаллайнинг кўзларига қаттиқ тикилди. Лаллай унинг ўзига наштардек қадалиб турган нигоҳига дош беролмай, кўзларини олиб қочди. Дафъатан Эратнинг кўнгли равшан тортиб, мийиғида жилмайди.

– Бора қол, Лаллай, – деди Эрат унинг елкасига беозор қоқиб қўйиб. – Болаларинг йўлингга кўз тикиб ўтиргандир.

Лаллай қудуқ тепасида ўзига тикилиб турган Жонибекка илжайиб қараб қўйиб, йўлга тушди.

Ўспирин дашт оралаб кетган тупроқ йўлда тобора узоқлашиб бораётган Лаллайни кўзатиб қолди.

***

Тонг отиб, уфқда қуёш бош кўтараётган маҳал. Ҳовли этагидаги йўл бўйида Лаллай ҳамқишлоғи Турдикул билан гаплашиб турарди. Турдикул деганлари – эллик ёшлардан ошган, зиёлинамо кийинган, бақалоқ битишли бир кимса. У қўлларини силтаганча зўр бериб нималарнидир уқтирар, Лаллай ерга кўз тиккан қўйи сукут сақлаб турарди.

– Бошқа пайт бўлганида йўқ демасдим, амаки, – деди ниҳоят Лаллай ҳам тилга кириб. – Лекин шу кунларда иложим йўқ...

– Ўзингни тарозига солма энди, Лаллай! – деди Турдикул жиғибийрон бўлиб. – Сен пахсанинг лойини тайёрлаб бериб турсанг, усталар иморатни бир ҳафтада битиради!

– Шу ишни сал кейинроқ қилсак бўлмасмикин?

– Иложи йўқ! – деди Турдикул афтини буриштириб. – Мен Амир билан шу ҳафтага келишиб қўйганман.

Лаллай кўрада боғланган ола кўзига емиш бераётган хотинига қараб қўйиб, овозини пасайтирди:

– Тўғриси айтсам, ўғлимнинг аҳволи унча яхши эмас эмиш...

– Бир ҳафтада осмон узилиб ерга тушмас! – деди Турдикул унинг гапига эътибор бермай. – Ҳақингням олдиндан бериб қўяман. Мана!

Турдикул чўнтагидан бир даста пул олиб, Лаллайнинг қўйнига тикди.

– Нима қилаяпсиз, амаки? – шошиб қолган Лаллай унинг қўлини қайтаришга уринди. – Керак эмас...

– Бу сенинг ҳақинг, – деди Турдикул бўш келмай. – Барибир, қайтариб олмайман. Буёғи ўзинга ҳавола.

Турдикул хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, тупроқ йўлдан шитоб билан жўнаб қолди. Лаллай гарангсиган қиёфада уйга томон юрди.

***

Шу кунни Амир бошлиқ ҳашарчилар Турдикулнинг қишлоқ чеккасидаги янги иморатини бошлаб юборишди. Амир ёшгина йигит узатаётган лойдан пахса урар, икки нафар бўз йигит ғайрат билан лой пишיתיшарди. Лаллай чуқурлиги одам бўйи келадиған хандақдан ташқарига тупроқ отиш билан банд.

– Бўшашманглар, йигитлар, – Амир лой пишитаётган йигитларга далда берди. – Ғайрат қилсак, кечгача учинчи пахсани ҳам битирамиз.

– Уддалаймиз, Амир ака! – деди лой пишитаётган Санжар ишонч билан.

– Лойни яхшироқ пишитинглар, – деди Анвар шерикларига. – Белга ёпишиб қолаяпти.

– Пишитаёпмиз-ку! – эътироз билдирди Бахтиёр. – Нима, сен бу лойдан сувала ясаб, нон ёпмоқчимисан?

Шу пайт Лаллай хандақдан бошини чиқарди.

– Буёққа қараб юборинг, амаки.

Йигитларга нимадир демоққа чоғланган Амирнинг хаёли бўлиниб, Лаллайга юзланди. Лаллай бесаранжом қиёфада унга мўлтираб қараб турарди.

– Нима гап, Лаллай ака?

– Тезроқ келинг.

Амир девордан тушиб, хандақ томон юрди. Йигитлар ҳам унинг ортидан эргашишди.

– Тинчликми? – сўради Амир Лаллайга синовчан тикилиб.

– Манавинга қаранг...

Лаллай кўз қири билан пастга имо қилди. Хандақнинг бир чеккасида сарғайиб кетган бош чаноғи тупроққа қоришиб ётар, қуйироқда болдир суяклари ҳам кўзга ташланиб турарди.

– Одамнинг калла суяги-ку! – деди Анвар ваҳима билан. Шериклари ҳам бесаранжом қиёфада бош чаноғига анграйиб қараб қолишди.

– Худо урди! – Амир кутилмаганда дами чиққан пуфақдек бўлашиб, хандақнинг бўйида чўнқайиб ўтириб қолди. Ногаҳоний воқеадан ҳамон ўзига келолмаган ҳашарчилар унга юзланишди. – Палакат босиб, эски кўйиндига дуч келдик. Кўз тегди бизга! Ишимиз чаппасига кетади энди.

– Нимага ундай деяпсиз, Амир ака? – деди Бахтиёр ажабланиб.

– Ақли бор одам яккамозорнинг устида яшамайди... Турдикул ака деворни буздириб, хандақни кўмдириб ташлайди!

– Шунча меҳнатимизга куйиб қоламизми?

Санжар чала тикланган иморатга алам билан кўз югуртирди.

– Сен тез бориб, Турдикул акани чақириб кел! – деди Амир ёнида серрайиб турган Бахтиёрга.

Бахтиёр истар-истамас қишлоқ томон йўл олди...

Бироздан сўнг Турдикул ҳам шошилишч келиб қолди.

– Нима бўлди? Қани суяк? – деди Турдикул бесаранжом қиёфада хандаққа эгилиб. – Йўқ-ку ҳеч нарса!

Турдикул хандақнинг бир бурчида тупроққа қоришиб ётган бош чаноғини кўриб, дафъатан сесканиб тушди. Кўрқувдан ранги бўздай оқариб, беихтиёр бир-икки қадам ортга тисарилди.

– Тезроқ кўзимдан йўқотинглар буни! – деди у суяклардан ҳазар қилгандек бурнини жийриб. – Кўрмайин ҳам, куймайин ҳам.

– Қаёққа йўқотамиз? – деди Амирнинг энсаси қотиб.

– Бирор холироқ жойга олиб бориб, кўмиб ташланглари! Бу гап орамизда қолсин.

Санжар Амирга умидвор тикилди. Амир эса “сиз нима дейсиз?” дегандек Лаллайга юзланди.

– Ундай деманг, амаки, – деди Лаллай вазмин оҳангда. – Буям бир пайтлар сиз билан менга ўхшаган одам бўлган...

– Нима, шу чирик суякларнинг тинчини ўйлаб, бошлаган уйимни буздириб ташлайми? – деди Турдикул Лаллайга ўқрайиб. – Ёки шу яккамозорнинг устида яшашим керакми? Бу гап элга овоза бўлиб кетса, мен нима деган одам бўламан?

– Бу одам қиёматда даъво қилса, нима деб жавоб берасиз, амаки?

– Отам замонида ўлиб кетган одам ҳам қайта тирилармишми? – деди Турдикулнинг энсаси қотиб. – Шу гапга ишонганнинг ўзи аҳмоқ!

Лаллай Турдикулга озорланиб қараб кўйиб, хандаққа тушди. Белбоғини ерга ёзиб, тупроқ орасидаги суякларни унинг устига тахлай бошлади.

– Нима қилмоқчисан? – сўради Турдикул ажабланиб.

– Қабристонга олиб борамиз.

– Эсингни еб кўйибсан, Лаллай! – деди Турдикул истеҳзо билан кулиб. – Бир каминг гўрковлик қилиш қолувди.

– Сиз аралашманг! – Амир Турдикулни жеркиб бериб, Лаллайга кўмаклашиш учун хандаққа тушди.

***

Куюқ ўсган хас-хашаклари сарғайган қабристон.

Бир-бири билан туташиб кетган саноксиз қабрлар ёнида гўдакнидек мўъжазгина турбат пайдо бўлган. Лаллай билан Амир қабр бошида чўнқайиб ўтиришибди. Лаллай пичирлаб дуо ўқийди. Уларнинг ёнида қаққайиб турган Турдикул ҳам алланечук ўйчан тортиб қолган эди.

Лаллай билан Амир юзига фотиҳа тортишди. Турдикул ҳам беихтиёр кўлларини юзига сийпаб кўйди. Шундан сўнг Амир ерда ётган белкуракни олиб, қаддини ростлади.

– Туринг энди, Лаллай ака. Тезроқ бормасак, лой қотиб қолади.

Бироқ Лаллайдан садо чиқмади.

– Суякларни кўмдинг, яна нима каминг қолди? – деди Турдикул пешанасини тириштириб. Амир унга “Лаллайни ўз ҳолига қўйинг” дегандек имо қилиб, қабристон дарвозаси томон юрди. Турдикул ҳам ноилож унга эргашди. Лаллай бир муддат сукут сақлаб ўтирди.

– Шундай қилиб, сизни тупроқдан олиб яна тупроққа топширдик, амаки, – дея тилга кирди у қаршисидаги ихчам қабрга тикилиб. – Ҳар бандани бу дунёдаям, у дунёдаям

кўпдан айирмасин... Одам ўлганидан кейин қиёматгача қабри унинг уйи бўлади дейишади. Уй бўлганидан кейин томиям бўлгани яхши-да, тириклар билиб-билмай босиб ўтмайди. – Лаллай ўзича қабрнинг чимларини текислаган бўлди. – Анчадан бери кўнглим гаш, амаки. Ўйласам, кечалари уйқум қочади. Айтай десам, эшитадиган одам йўқ. Ўзидан ортиб, сенинг дардингга қулоқ соладиган мард топилмайди.

Эсимни таниганимдан бери элнинг кудуғини қазаман. Илгари кудуқларнинг суви мўл бўларди. Беш-ўн қулоч қовлашим билан ернинг тагидан чашмадай қайнаб чиқаверарди. Суви тошиб чиққудай қалқиб турган кудуқларга қараган одамнинг ваҳми келарди. Суви новвот солиб эритилгандай тотли эди, ичган одамнинг тани роҳат қиларди.

Ҳозир негадир ернинг авзойи ўзгарган. Кун сайин суви тортилиб, кудуқлардан барака кўтарилаяпти. Отам замонидан бери тупроқнинг тагида тиним билмай оқиб ётган дарёлар ҳам қуриб бораётганга ўхшайди. Кудуқдан сув чиқариш ҳам маҳол бўлиб қолди. Шўр кудуқлар кўпайган. Одамлар бунинг сабабини осмондан қидиради. Кудуғидан сув чиқмаса, булутлардан домангир бўлади.

Шу чоққача ҳам қурғоқчиликнинг кўпини кўрдим. Осмоннинг суви ўзини азиз қилиб, ҳамал чиқмай ўт-ўланлар қовжираб қолган пайтлар бўлди. Лекин ўша вақтларда ҳам кудуқлар бунчалик тортилиб кетмаган эди. Ишқилиб, ерга нимадир бўлаяпти. Эрта-бир кун кудуқлар буткул қуриб қолса нима бўлади? Одамларнинг холи нима кечади? Ҳаёт деганлари остин-устун бўлиб кетмайдими? Ўйласам, ваҳминг келади...

Дардларимни дастурхон қилиб, сизниям музтар қилдим, амаки. Сизни ўзимга яқин олиб, юрагимнинг чигилини ёғим келди. Шуям кўнгилга таскин-да. Сиз гапларимни ўзингизга олиб, кўп ўйлаб ётманг.

Энди мен қайтсам... Лекин сиз “шу билан Лаллайнинг ҳам дараги ўчди” деган хаёлга борманг. Оқибатсизлик бизга ярашмайди. Ҳали яна олдингизга келаман. Икковимиз яна тўйиб-тўйиб гурунглашамиз. Ушанда фақат яхши гаплардан гаплашамиз. Лаллайдан рози бўлинг, амаки!

Лаллай оғир қадамлар билан қабристондан чиқди. Пастаккина турбатни бағрига олган қўхна қабристон сукутга толди.

***

...Зимистон тун эмиш. Лаллай ноаён бир манзилда адашиб юрганмиш. У сўқир каби кўлларини олдинга чўзганча тусмоллаб қадам ташлайди. Дам-бадам тўхтаб, зулмат қаърига тикилади. Ногаҳон узоқда ялт-юлт алангаланаётган гулханга кўзи тушди. Йиқилиб-суришиб ўша томонга интилди.

Лаллай бир-бирига тўш бериб ётган қабрларни оралаб ўтиб, гулханга яқинлашди. Яқинда ўзи қазилган мўъжаз қабр ёнида икки киши олов ёқиб ўтирарди. Бири кенг елкали, барваста қоматли киши, иккинчиси ёш, озгин бир йигит. Иккаласи ҳам жимгина оловга тикилиб ўтиришибди.

Йигит гулхандан кўз узиб, Лаллайга қаради.

– Шодмонжон? – деди Лаллай хайрон бўлиб. – Бу ерда нима қиляпсан, ўғлим?

Шодмон унинг саволига жавоб бермай, яна оловга юзланди.

Лаллай ўглидан кўз узиб, қаватида ўтирган одамга қаради. Олтмиш ёшлардан ошган, мош-гуруч соқоли ўзига ярашган, мўмин қиёфали бир киши. Чехраси жудаям таниш. Келбати Лаллайга ўхшаброқ кетади. Ажабо, ким бўлдикин бу одам?

Шу пайт қабристоннинг аллақайси бурчидан аёл кишининг ғуссали ноласи эшитилди. Лаллай жонсарак қиёфада теваракка аланглади. Шу заҳоти кўз ўнгидаги манзара изсиз ғойиб бўлиб, атрофни яна қуюқ зулмат қоплади.

Лаллай чўчиб уйғонди. У туш кўраётган эди...

Лаллай калима қайтариб, аста ўрnidан турди-да, ташқарига чиқди.

Ҳали тонг ёришмаган, борлиққа қуюқ зулмат чўккан эди.

Лаллай ҳовли ўртасидаги супага бориб ўтирди. Кўнглида алланечук алағдалик пайдо бўлган эди. Ўзича кўрган тушининг магзини чақишга уринди. Бироқ шуури қотиб қолгандек, хаёли ўзига бўйсунмасди.

Шу пайт хотини ҳам уйдан чиқди.

– Алламаҳалда ташқарида нима қилиб ўтирибди? – деди Тошбуви унга хавотир билан тикилиб.

– Уйқум қочди. Сен боравер...

– Бу кишига нима бўлаяпти? – деди Тошбуви зорланиб. – Шу кунларда хаёли ўзида эмас. Аҳволини кўриб юрагим эзилади. Дардини менга айтмаса, кимга айтади?

- Лаллай хотинига нима дейишни билмай иккиланди.
- Кўнглим нотинч, хотин, – деди ниҳоят оғир тин олиб. – Юрсам ҳам, турсам ҳам шу воқеа кўз олдимдан кетмаяпти. Руҳи озорланганми, оқшом тушимга кирибди.
  - Тушга ҳар нарса кираверади, – деди Тошбуви унга таскин беришга уриниб. – Кўнглига олмасин. Ундан кўра, ола кўзини сўйиб, худойи қилиб юборсин. Ўзигаям, Шодмонжонгаям энгиллик бўлади.
  - Уни ўғлимизнинг келишига сўямиз деб ният қилиб қўйган эдим, – деди Лаллай иккиланиб.
  - Жонлиқ бўлса топилади. Бахтимизга бу киши омон бўлсин.
- Лаллай ўйланиб қолди.
- Ўйлаб қарасам, умрим қудуқда кечган экан, – деди у паст овозда. – Тупроқ қовлаш билан андармон бўлиб, дунёнинг ўзгарганини сезмай қолибман. Одамлар ҳам аввалгидай эмас. Уларнинг кўксидоғи қудуқ қурий бошлагандай. Мен шу қудуқлардан сув чиқараман деб бехуда уринаётганга ўхшайман... Кейинги вақтларда қудуқдан чиққим ҳам келмай қолди.
- Тошбуви бир бурдагина бўлиб ўтирган эрига маънос тикилди...

***

Шу кунди Лаллай хотинининг маслаҳати билан худойи тадоригини бошлаб юборди. Эрталаб Тўлан қассобни айтиб келиб, бисотидаги биттаю битта ола кўзини сўйдирди.

Тошбуви ўчоққа қозон осиб, шўрва қайнатишга тушди. Дилмурод одамларни худойига айтиб келиш учун жунатилди.

- Бу ишингни эшитса, одамлар устингдан кулади, – деди сўрида шўрвага сабзи арчиётган Тўлан қассоб. – “Лаллай бир уюм суякларга аза очибди” деган маломатга қолиб кетишинг мумкин.

- Элнинг оғзига элак тутиб бўлармиди, амаки, – деди Лаллай пинагини бузмай. – Ким нима деса деяверсин.

- Қараб туриб сенга раҳмим келади, Лаллай. Бола десам бола эмассан, катта десам катта эмассан...

- Бандага банданинг раҳми келса, худонинг қаҳри келармиш, – деди Лаллай ўйланиб.
- Нима қилай, менинг бўлганим шу, амаки.

Шу пайт Турдикул вазоҳатли қиёфада келиб қолди. Лаллай ўрнидан туриб, унга пешвоз юрди.

- Келинг, амаки.
- Нега ҳашарга бормадинг? – дея ўшқирди у Лаллайга вазоҳатли тикилиб. – Усталарга лойни катта холанг тайёрлаб берадимиз?
- Шаштингиздан тушинг, амаки. Аввал бундоқ гапни эшитинг...
- Пулингни олдиндан қуртдай санаб олган бўлсанг, яна нима каминг қолди? – деди Турдикул баттар авжланиб.
- Ўзингни бос, Турдикул, – деди Тўлан қассоб оғринган қиёфада. – Бояқишни ҳеч бўлмаса бугунча тинч қўй.

- Бу нима деганингиз? – Турдикул унга ҳайрон бўлиб қаради.
- Лаллай сенинг уйингдан чиққан марҳумга бағишлаб худойи қилаяпти.
- Нима?! – ногаҳон Турдикул чаён чаққандек сапчиб тушди. Ғазабдан ранги гезариб, кўзларига қон тепчиди. – Бу гапни дарров элга овоза қилдингми, бетиқора?
- Сиз ундай хаёлга борманг, амаки...
- Ўлдираман сени!

Турдикул Лаллайга ташланиб, унинг юзига шапалоқ туширди. Тўлан қассоб Турдикулни бир амаллаб Лаллайдан ажратиб олди-да, четга судради.

- Сен бола қутурганинг йўқми, мабодо! Бу нима қилганинг?
- Лаллай ўчоқбошида ҳайкалдек қотиб қолган хотинига қараб аянчли илжайди.
- Қўйиб юборинг мени! – дея бақирди Турдикул Тўлан қассобнинг кучоғидан чиқишга уриниб. – Бу овсарни ўша чирик суякларнинг қаватига жойлаб келаман!
- Ўзингни бос! – деди Тўлан қассоб уни маҳкам кучоқлаб. – Бировнинг маъракасида жанжал кўтаришга уялмайсанми?

- Қанақа маърака?..
- Турдикул дафъатан ҳовуридан тушиб, ҳовлига олазарақ аланглади. Ўчоққа тезак қалаётган Тошбувиға кўзи тушиб, бир муддат унга тикилиб қолди. Сўнг Турдикулнинг

кучоғидан юлқиниб чиқиб, ўчоқбошига югурди. Тошбувини итариб юбориб, эски тоғорадаги тезакни қайнаб турган дошқозонга ағдарди.

Тошбуви жон аччиғида чинқириб юборди.

– Мана сенларга маърака! – дея Турдикул телбавор қиёфада чўмич билан дошқозондаги шўрвани шопира бошлади. – Ўзим сенларга тезак шўрва пишириб берман! Тезроқ косаларингни олиб келинглр!

– Уйинг куйгур Турдикул! Кўзинг кўр бўлгур Турдикул! – дея Тошбуви ер муштлаб қарғашга тушди. – Илойим, сени шу таомнинг уволи тутсин.

– Овозингни ўчир, сассиқ кампир! – дея ўшқирди Турдикул унга. – Йўқса, сениям тезак шўрвага қўшиб қайнатаман.

Лаллай хотинига яқинлашиб, уни суяб ўрнидан тургазди. Сўнг дошқозоннинг бошида чўмич тутганча тиржайиб турган Турдикул томонга юрди.

– Ўзимни беҳурмат қилдинг, индамадим, – деди у ғазабга келиб. – Лекин бир бегуноҳ ўлиқнинг руҳини таҳқирлашга қандай ҳаддинг сиғди, нокас?

– Тилинг чиқиб қолибдими, энағар?

Турдикул чўмич ўқталганча Лаллайга ташланди. Бироқ Лаллай унинг кўлидан чўмични тортиб олиб, бир чеккага улоқтирди.

– Сен ҳали менинг уйимда одамларга тезак шўрва ичирадиган бўлдингми? – дея Лаллай Турдикулнинг ёқасидан бўғиб, дошқозон томонга судроқлашга тушди. – Аввал ўзинг ичасан!

– Ёқамни қўйиб юбор деяпман! – деди Лаллайнинг важоҳатидан кўрқиб кетган Турдикул кўзларини олайтириб.

Эс-хушини йиғиб олган Тўлан қассоб ҳай-ҳайлаб орага тушди.

– Ўзингни бос, Лаллай. Бу ит билан тенг бўлма!

Лаллай шу топда гап ўқадиган аҳволда эмас эди. У Тўлан қассобни четга суриб, Турдикулни биқирлаб қайнаётган дошқозонга боса бошлади. Нафаси қайтиб, юзи бўғриқиб кетган Турдикул аянчли ғингшиганча зўр бериб Лаллайнинг чанғалидан халос бўлишга уринарди.

Тошбуви ҳам келиб Лаллайнинг қўлига ёпишди.

– Ундай қилмасин! – деди у зорланиб. – Бу шўртумшукни ўлдириб қўйса балаго қоламыз.

Бироқ шу топда Лаллайнинг кўзига ҳеч нарса кўринмас, у гап ўқадиган аҳволда эмас эди.

Турдикул кўлларини ўчоқнинг қиррасига тираганча жон-жаҳди билан қозондан бошини олиб қочишга уринарди. Қайноқ шўрванинг ҳовури юз-кўзларини куйдира бошлагач, у ғайритабиий овозда ўкириб юборди.

Шу пайт Қувват амаки ҳаллослаб келиб қолди.

– Тошкентдан хабар келди, Лаллай! – деди у кўлидаги бир парча қоғозни силкитиб шоша-пиша. – Ўғлинг оғирлашиб қопти. Тез етиб боришинг керак экан!

Лаллайнинг теварағида гиргиттон бўлиб юрган Тошбуви бу хабарни эшитгач оғир ўх тортиб, ерга ўтириб қолди. Лаллай Турдикулни қўйиб юбориб, бу гапнинг маъносини тушунолмагандек Қувват амакига анграйиб тикилди. Муқаррар фалокатдан қутулиб қолган Турдикул қоқиниб-суриниб дарвоза томон қочди.

***

РАФ русумли эскигина машина тоғ-тошлар оралаб ўтган асфальт йўлдан олиб борарди. Ҳайдовчининг қаватидан жой олган Қувват амаки теварақдаги манзараларга ўйчан тикилади.

Машина салоида сариқ тусли чойшаб билан ўралиб, устидан чопон ташлаб қўйилган жасадни бағрига босиб ўтирган Лаллайнинг хаёлидан ўғли билан боғлиқ хотиралар бирин-кетин липиллаб ўтарди.

Кунлардан бирида Лаллайнинг уйи ёнига трактор келиб тўхтади. Рўзгор лаш-лушлари уйиб ортилган прицепда юзига рўмол ёпилган аёл билан беш ёшлар чамасидаги гўдак ўтиришарди. Уй олдида пойлаб турган хотинлар шу заҳоти аёлни трактордан тушириб, ичкарига етаклаб кетишди. Тракторчи гўдакни азот кўтариб, уйнинг панасида хижолатли илжайиб турган Лаллай томон юрди.

– Энди мана бу одам сенга ота бўлади, – деди у болакайни Лаллайнинг ёнида ерга қўйиб. – Бора қол, Шодмонбой.

Гўдак оқсоқланган кўйи итоаткорлик билан Лаллай томон юрди. Лаллай ҳам жилмайиб унинг бошини силади...

Ховлида ўрмак қуриб, гилам тўқиётган Тошбуви ёнида ўтирган Лаллайга мақтанарди:

– Шодмоннинг сарполарини тахт қилиб қўйганман. Худо хоҳласа, келиши билан уйлантирамиз. Ўғлимга қишлоқнинг энг сулув қизини келин қиламан!..

Шодмоннинг жасадини бағрига босиб ўтирган Лаллай оғир тин олиб, ҳасратли овозда шивирлади:

– Онанг сенга қизлар сайлаб юрган эди-ку, ўғлим! Энди унинг кўзига қандай қарайман...

***

Тез орада қабристондаги гўдак турбатини эслатувчи таниш мазор ёнида янги қабр пайдо бўлди. Лаллай титроқ кўллари билан ўғлининг мазорини силаб-сийпалаб, мўъжаз қабрга юзланди.

– Шодмоннинг сизга омонат, амаки. Ўғлим бу дунёда рўшнолик кўрмади. Энди у ёқларда кўнгли ўксимасин.

***

Орадан бир ойча вақт ўтди.

Чошгоҳ маҳали Лаллай сўрида чой ичиб ўтирарди. Азадорлик белгиси сифатида бошига оқ рўмол ўраган Тошбуви ошхонадан қўшалоқ челақ кўтариб чиқиб, пастга эниб кетди.

Лаллай қишлоқ оралаб ўтган тупроқ йўлда кетиб бораётган хотинини кузатиб ўтирди. Тошбуви мулоқишда бурилиб, кўздан ғойиб бўлгач, аста ўрнидан турди.

Сада қайрағоч шохига осилган калта сопли кетмонини кўлига олиб, қуйига томон юрди.

Уйининг рўпарасидан ўтган тупроқ йўл бўйидаги сайхонликни диққат билан кўздан кечирди. Бир қарорга келиб, шахт билан ерга кетмон урди. Бўз ер метиндек қаттиқ эди, кетмон гўё тошга урилгандек салчиб кетиб, Лаллайнинг суякларини зирқиратиб юборди. Лаллай эғнидаги камзулини ечиб, енгларини тирсагигача шимарди-да, жаҳд билан ишга киришди. У ҳар гал кетмон урганида ердан танкиллаган овоз чиқар, зўрга уваланган кесак парчалари юз-кўзига сачрарди. Лаллай гўё қасдлашгандек ерга янаям қаттиқроқ кетмон урарди.

Лаллай терга ботиб, жон-жаҳди билан ишларди. Қудуқнинг чуқурлиги тиззага етгач, метин қатлам тугаб, тупроқ анча юмшаб қолди.

Катта йўл бўйидаги қудуқ одатдагидан анча кенгроқ олинган, унча-мунча одамнинг қулочи етмасди.

Даладан бир қучоқ ўт кўтариб қайтган Дилмурод отасига кўзи тушиб, унинг олдига югурди.

– Нима қилаяпсиз, ота? – сўради у қизиқиш билан.

– Қудуқ қазаяпман, ўғлим.

– Ўзимизгами? – деди Дилмурод кувониб.

Лаллай ўғлига илжайиб қараб қўйиб, ишини давом эттирди.

– Нега қудуқни йўлнинг бўйидан қовлаяпсиз?

– Чунки бу қудуқдан бошқалар ҳам сув ичиши керак-да.

Кўшнилларнинг қудуғидан сув олиб қайтган Тошбуви супа лабига омонтагина чўкиб, йўл бўйидаги манзарага бир муддат ўйчан тикилиб қолди.

Қудуқ аста-секин чуқурлаб, гўё Лаллай ер қаърига сингиб бораётгандек эди. Ниҳоят, Лаллай қудуқ ичида кўздан ғойиб бўлди. Қудуқдан отилаётган лахта-лахта тупроқ чеккароқдаги уюмнинг устига бориб тушарди. Дилмурод қудуқ бўйида чўнқайиб ўтирарди.

***

Кун пешинга чамалаб, жазирама забтига олган паллада Лаллай хотини ва болалари билан бирга қудуқ қовларди. Дилмурод эшақда қовга тортар, Тошбуви билан Зулфия қудуқдан пайдар-пай чиқиб келаётган тупроқ тўла қовгани чиғириқдан олиб, бир чеккага олиб бориб тўкишарди. Қудуқ анчагина чуқурлаб, тупроқ уюми катталашиб қолган эди.

Шу пайт Қувват амаки билан Амир уч-тўрт нафар йигитларни эргаштириб келиб қолишди.

– Ҳорманглар-ов! – деди Қувват амаки қудуққа яқинлашиб.

– Саломат бўлинг, келинг, Қувват амаки...

Тошбуви бошидаги рўмолини тўгрилаб, ўзини четга олди.

Ҳашарчилар бирин-кетин қудуққа мўралашди.

– Қудуқнинг суви тотли бўлсин, Лаллай ака! – деди Амир жилмайиб.

– Айтганингиз келсин, амаки, – деди қудуқ қовлаётган Лаллай тепага юзланиб.

– Қудуқ бошлаб қўйганингизни эшитиб, айтмасангиз ҳам ҳашарга келавердик.

– Раҳмат, амаки.

Тупроқ йўлда эшак минган Дониёр бува, улардан орқароқда кетмон-белкурак кўтарган беш-олти йигит кўзга ташланди.

– “Лаллай ўзига атаб қудуқ қовлаётган эмиш” деган гапни эшитиб одамларнинг тинчи бузилган, – деди Қувват амаки кулиб. – Ҳашарга бораман деганнинг саноғи йўқ. Ўзиям бутун қишлоқ кўчиб келадиганга ўхшайди.

– Қудуқдан чиқинг, Лаллай ака, – деди Амир эгнидаги камзулини еча туриб.

– Шарт эмас, амаки...

– Бўлинг энди! – деб Амир Тошбувига юзланди. – Сиз бораверинг, янга.

Тошбуви билан Зулфия уйга томон кетишди.

Бироздан сўнг Лаллай ҳам кетмонини белига қистириб, қудуқдан чиқди.

Кўз очиб-юмгунча қудуқнинг бўйи анча гавжумлашиб қолди. Ёш-яланг гангир-гунгир сўхбатлашиб галма-гал қовға тортишар, даврада бот-бот кулги янгради.

Бу орада Тошбуви билан Зулфия бир чеккага кўрпача-гилам ёзиб, жой ҳозирлашди. Қувват амаки билан Дониёр бува ўша ерга ўтишди.

– Сен ҳам ўтир, – деди Дониёр бува қудуқ ёнида нима қилишни билмай иккиланиб турган Лаллайга. – Буёғини ёшларнинг ўзлари эплайди.

Лаллай ҳам ноилож уларнинг ёнидан жой олди.

***

Кўпдан қуён қочиб қутулмас, деб бекорга айтишмаган экан. Ҳашарчилар эртадан-кечгача тинимсиз ишлаб, ниҳоят учинчи кун кечга яқин қудуқдан сув чиқаришди...

Дониёр бува билан Қувват амаки чиғириққа суяниб қудуққа мўралашди. Кенг-мўл, чуқур қудуқ тубидаги сув гира-шира ёруғда симобдай ялтираб турарди.

– Астағирулло! – деди Дониёр бува ўзини четга олиб. – Қудуқ ҳам шунақа ваҳимали бўладими? Қараган одамнинг ваҳми келади.

– Девқудуқ бу, Дониёр ака, – дея қулди Қувват амаки.

– Чинданам девқудуқ бўпти.

Бир чеккада калта соғли кетмоннинг лойини тозалаётган Лаллай ўзича илжайди.

Йигитлардан бири челақда тиндириб қўйилган сувни олиб келди.

– Девқудуқнинг сувидан татиб кўринг, Дониёр бува.

Дониёр бува шошилмасдан ерга чордона қуриб ўтирди-да:

– Бисмиллоҳир роҳманир роҳим! – дея челақдаги сувни ҳўплади. Мазасини билмоқчидек кўзларини юмиб, тамшанди. Ҳашарчилар унинг ҳаракатларини қизиқиш билан кузатиб туришарди. Лаллай ҳам кетмон тозалашни йиғиштириб, Дониёр бувага термилиб қолган эди.

Ниҳоят, Дониёр бува кўзларини очиб, Лаллайга юзланди.

– Бу ўша сув, – деди у алланечук шикаста товушда. – Охири топдинг-а, Лаллай!

Дафъатан Лаллайнинг ҳам кўнгли бузилди. Томоғига нимадир қадалгандек ютиниб қўйиб, ёш ҳалқаланган кўзларини ерга тикди.

***

Лаллай қабристон оралаб келиб, Шодмоннинг қабри тепасида чўккалади.

– Қудуғингнинг суви ширин чиқди, ўғлим, – деди у жилмайиб. – Қишлоқда ҳамма сенинг қудуғингдан сув ичяпти. У ҳеч қачон қуримайди. Чунки тубидаги чашмаларнинг ҳисоби йўқ. Мен умр бўйи шу сувни ахтариб яшаган эдим. Ниҳоят, уни топдим. Энди буёғига кўнглим хотиржам...

Шу пайт енгил шабада туриб, қабр устидаги қовжираган ўтлар оҳиста чайқала бошлади.

Драматургия

СЕН УЧУН ЯШАЙМАН

Икки пардали пьеса

Иштирокчилар

Рауф – ота, 30-35 ёшларда.

Раҳима – она, 30 ёшларда.

Умида – қизи, 7-8 ёшларда.

Рустам – меҳмон, оиланинг дўсти, 30-35 ёшларда.

БИРИНЧИ ПАРДА

(Оддийгина жиҳозланган, мўъжаз хона. Раҳима уй ишлари билан банд. Умида кўғирчоғини ҳафсала билан йўргакламоқда. Эшик кўнғироғи кетма-кет жиринглайди. Умида кўғирчоғини дарҳол бир четга қўйиб, эшик томон ошиқади).

УМИДА: Отам келди! Отам келди! Отам! Отам!

РАҲИМА: Ошиқма, ўзим очаман! Намунча эшикка осила-сан, нари тур, ҳозир, ҳозир!

(Раҳима эшик тирқишидан ташқарига бир зум тикилиб тургач, эшикни очади. Остонада новча, хушрўй йигит – Рауф кўринади. У ичкарига кириб улгурмай қизалоқ бўйнига осилади. Ота-бола шу қўйи бир муддат туриб қолишади. Кейин ота қизини ўпиб-эркалайди, сочларини силайди. Бу манзарани хомуш кузатиб турган она хўрсиниб, нигоҳини четга ўгиради. Беихтиёр елкалари титрайди. Ниҳоят, кўзларини артиб, уларга яқинлашади).

РАҲИМА: Умида, бўлди энди қизим, пастга туш. Отанг кийимларини ечиб олсин.

УМИДА: Йўқ, йўқ! Отам яна кетиб қолади!

(Ота-она нигоҳлари беихтиёр тўқнашади. Рауф қизини оҳишта пастга туширади).

РАУФ: Ў-ҳў-ў-ў, кап-катта қиз бўп қолибсан-ку! Сочларинг ҳам узун бўлиб кетибди. Ўзимни асал қизим, шакар қизим! Қани яна битта ўпиб қўяй-чи, энди бу томонидан ҳам...

УМИДА: Энди мен ўпаман.

РАҲИМА: Бўлди, қизим, тушақол энди. Отанг йўлдан толиқиб келган. Қани энди, ичкарига кирамиз.

УМИДА: Йўқ, йўқ! Отам яна кетиб қолади!

РАУФ: Кетмайман, қизим, кетмайман. Тушақол энди.

УМИДА: Йўқ! Йўқ! Йўқ!

РАУФ: Аканг кўринмаяпти, қизим?

УМИДА: Азиз тоғамларнинг ҳовлисига кетган. Улар қишки таътилга чиқишди.

РАУФ: Сен бормадингми?

УМИДА: Мен кетсам, ойим ёлғиз қолади-ку!

РАУФ: Баракалло, қизим! Эсли қизим! Ойингни ёлғиз қолдирмаганинг яхши бўпти.

Шодмон ОТАБЕК

1946 йилда туғилган.

Тошкент Давлат
университетида
таҳсил олган.

Ёзувчининг турли
йилларда “Мирзакалон
Исмоилий”, “Япроқдаги
нур”, “Одамийлик
синовлари”, “Энг бахтли
кун”, “Қорбўрон”,
“Шахмат абадийдир”,

“Ширмонбулоқ
оқиомлари”,

“Тўқилмаган
латифалар ёхудо

Дўрмон ҳангомалари”,

“Мирзакалон Исмоилий
сабоқлари” каби

китеблари, “Яхши
қулларда кўришайлик”,

“Биркам дунё” қиссалари
нашр этилган.

(Ота қизидан кўз узмай, кийимларини еча бошлайди. Она унинг кийимларига кўл узатади).

РАУФ: Қўявер, мен ўзим...

(Ота кийимларини илиб қўйгач, диван четига омонатгина ўтиради. Бир четда бошини қуй солинтириб, хомуш турган Умидага қарайди).

РАУФ: Ие, ие, аразлаяпсанми, она қизим? Энди сен кичкина эмассан. Эсли, ақлли қизсан! Қани энди, ёнимга ўтир-чи!

УМИДА: Сиз... ёлғончисиз!

РАУФ: Э, нега энди... ёлғончи бўларканман?

УМИДА: Алифбо байрамга келаман, деб келмадингиз. Азизнинг синф мажлисига ҳам келмадингиз. Азиз роса йиғлади, энди таътилдан кейин мактабга бормайман деяпти. Ўша ёқда тоғамларга ўғил бўлиб қоларкан.

РАУФ: Ҳмм... Ҳалиги... мажлисга оинг бормадимми?

УМИДА: Ойим касал бўлиб қолдилар. "Тез ёрдам" чақирдик. Дўхтир укол қилиб кетди. Мен дори ичириб турдим. Сиз... сиз... яна келмадингиз.

РАУФ: Иложим бўлмади-да, қизим. Ишим кўпайиб кетди... Келаси сафар албатта бораман.

УМИДА: Ҳар доим ваъда бериб, бажармайсиз. Синфимиздаги болалар айтишдики, сиз бизни...

РАҲИМА: (жаҳл билан) Умида! Қани, тезда ошхонадан конфетларни олиб кел-чи!

УМИДА: Хўп бўлади, ойижон.

(Умида ошхонага чиқиб кетади. Она диван ёнидаги мўъжазгина журнал столига дас-турхон ёза бошлайди).

РАУФ: Овора бўлма! Қорним тўқ!

РАҲИМА: (қўлини белига қўйиб) Э-э, шундайми? Мен сизни очмикинсиз, деб ўйлабман.

РАУФ: Рост айтяпман, келаётиб...

РАҲИМА: Ҳа, сиз энди эркин қушсиз! Хоҳлаган жойингизда, хоҳлаган одамингиз билан овқатланасиз. Атрофингизда онаси ўпмаган фаришталар парвона! Бу ёққа ҳам ўшалар тўйгазиб юборишгандир...

(Умида қўлида конфетлар тўла ваза, хона ўртасида гоҳ отасига, гоҳ онасига мўлтираб қараганча туриб қолади. Онаси қўлидан вазани олади ва қулоғига бир нималар дея шивирлайди. Қизалоқ кетгиси келмай, ноилж, оҳиста чиқиб кетади).

РАУФ: Сен... нималар деяпсан ўзи?

РАҲИМА: Ҳо-о!.. Мени ҳеч нима билмайди деб ўйлаяпсизми? Сиз шохида юрсангиз, мен баргида юраман. Ўз кўзим билан кўрдим.

РАУФ: Хўш, нимани кўрдинг?

РАҲИМА: Кўрдим. Эски ишхонангиз олдида ўйнашнгиз билан қаймоқлашиб ўтирганингизни ўз кўзим билан кўрдим.

РАУФ: Тентак, у билан бирга ишлаймиз-ку. Ҳамкасбим. Иш юзасидан...

РАҲИМА: Ҳмм! Иш баҳона, дийдор ғанимат! Бунақа чўпчагингизни бошқага айтинг!

РАУФ: (жаҳл билан) Ҳой, менга қара, нима сенга ҳисоб беришим керакми? Ажрашиб ҳам қутуллолмайманми сендан? Кимсан ўзи? А? Кимсан?

РАҲИМА: (хўрсинади) Ҳа, тўғри айтасиз. Мен... кимман энди? Эри икки боласи билан ташлаб кетган бир бечора, муштипар... (йиғламсирайди)

РАУФ: (шошиб қолади) Қўйсанг-чи энди. Ахир... ахир, мендан нима истайсан яна?

РАҲИМА: (бирдан ўзгариб, ўзини қўлга олади) Ҳеч нима! Ҳеч нима истамайман. Ҳеч нима керак эмас менга! Рашқ қиляпти, демак, яна бир илинжи бор экан деб ўйламанг! Лекин битта нарсани унутманг – сиз, барибир, отасиз! Умидага отасиз! Ёмон йўлга кириб кетсангиз, биронта суюқоёққа илакишиб қолсангиз, касофатингиз болага урмасин дейман, холос.

РАУФ: Ўзинг яхши биласан, мен бу ерга фақат Умидани деб келаман. Уни қанчалар яхши кўришимни, қанчалар соғинишимни билсанг эди. Тушларимда кўриб, уйғониб кетаман. Жинни бўлиб қолмасам эди деб кўрқаман. Ҳафтада бир марта насиб этадиган мана шу кунни орзиқиб кутаман. Сен бўлсанг... Ҳеч бўлмасан... (қўл силтайди) Тушунаман, сени қизимнинг, суюмли қизимнинг онаси сифатида хурмат қилишим керак. Сен бўлсанг, ҳар гал бир ишқал чиқарсан, асабимни эгловлайсан.

РАҲИМА: Ҳа, ҳаммасига яна мен айбдорман! Мен!..

- РАУФ: Сени айблаётганим йўқ, тушунгин. (пауза) Биласанми, статистика маълумот-ларига қараганда, бизда ўрта ҳисобда ҳар ўнта оиладан биттаси кўйди-чиқди бўларкан.
- РАҲИМА: Хўш, ўрта ҳисобда бунга ким айбдор экан?
- РАУФ: (пичингга эътибор бермай) Энди бу ёғини эшит. Ана ўша ажрашганлар-нинг тўқсон фоизи кейинчалик болалари туфайли бир-бири билан ўзаро борди-келди қиларкан. Қолган ўн фоизи юз кўрмас бўлиб кетаркан.
- РАҲИМА: Демак, биз ана шу... кейинги тоифага кирарканмиз-да!
- РАУФ: Мен, ҳарқалай, буни хоҳламасдим. Бизнинг ҳаётимиз нима бўлса бўлди. Энди... болаларни ўйлашимиз керак. Сен бўлсанг, шуни ҳам тушунгинг келмайди.
- РАҲИМА: Тушунмай нима қилдим?
- РАУФ: Арзимаган нарсадан жанжал чиқарасан, киноя-пичинг қиласан.
- РАҲИМА: Олдингизга лоақал дастурхон ёзишим ҳам малол келса!.. Овора бўлма деб кесатсангиз...
- РАУФ: Уфф!.. Ростдан ҳам сени овора қилгим келмади. Нега тушунмайсан? Нега?
- РАҲИМА: Кўрқманг, дастурхон ёзиб, сизни иситма-совутма қилмоқчи эмасман. Биз энди собиқ эр-хотинлармиз, холос!.. Собиқ!.. Аммо болаларга собиқ ота-она эмасмиз! Шуну тушунасизми?
- РАУФ: Қизиқ, нега энди бу ҳақда менга сен гапиряпсан? Сен? Бу билан нима демоқчисан? Бурчимни эслатмоқчимисан? Буни ўзим ҳам яхши биламан. Лекин сен шуни билиб кўйки, болалар олдида ҳар иккимиз баб-баробар жавобгармиз! Йўқ-йўқ, баб-баробар... гуноҳқормиз! Болаларда гуноҳ йўқлиги учун ҳам гуноҳқормиз!
- (Хонага Умида чоғиб киради ва отасига эркаланиб, суйкалади).
- УМИДА: Отажон! Нега сизни узоққа ишга юборворишди? Айб иш қилиб кўювдингизми?
- РАУФ: Қанақа ишга? Нималар деяпсан? (Онага саволомуз қарайди).
- РАҲИМА: Кҳм... Мен... вақтинча бошқа ёққа ишга кетганингизни айтувдим.
- УМИДА: Ҳамма болаларнинг отаси ҳар куни ишдан кейин уйига келади. Сиз нега келмайсиз, отажон? Мактабда болалар айтадики, сиз бизни...
- РАҲИМА: Бас қил! Сенга минг марта айтганман — отанг вақтинча узоққа ишга кетган! Тўтиқушга ўхшаб ҳадеб бижиллайверма!
- УМИДА: (отасининг кўзларига жавдираб тикилади) Отажон! Сиз бир кунга ишингиздан жавоб сўраб кела оласизми? Атиги бир кунга?..
- РАУФ: Ҳаракат қиламан, қизим. Хўш, келдим ҳам дейлик. Нима қилишим керак?
- УМИДА: Синфимиздаги Жаҳонгир айтадики, сиз бизни...
- РАҲИМА: (қизининг кўлидан ушлаб, қаттиқ силқийди) Овозингни ўчир, тентак! Маҳмадона!
- (Умида баралла йиғлаб юборади).
- РАУФ: Нега болага бақирасан? Нега... дилини оғритасан?
- РАҲИМА: Э-э, дили оғриб бўлган! Бундан баттар бўлмайди!
- РАУФ: Кўй, ундай дема! Боланинг олдида-я. (Қизининг бошини силаб, юпатади). Кўй, қизим, йиғлама. Мен ўзим бориб ўша Жаҳонгир билан яхшилаб гаплашиб кўяман.
- УМИДА: Ростдан ҳам борасизми?
- РАУФ: Бораман, қизим, бораман.
- УМИДА: Қачон борасиз?
- РАУФ: Ҳмм... хўш... ҳалиги...
- РАҲИМА: (секин шипшйди) Бунга энди... аниқ борсангиз ваъда беринг. Бўлмаса ҳар куни "Отам қачон келади?" деб минғирлаб еб кўяди.
- РАУФ: Худо хоҳласа, кейинги шанба куни албатта бораман, қизим.
- УМИДА: Тезроқ бора қолин! Менинг ҳам отам бор, десам болалар ишонишмаяпти. Агар сиз борсангиз...
- РАУФ: Бўпти, она қизим, албатта бораман.
- УМИДА: Вой, қандай яхши! Урре! (Суюниб, отасини кучоқлайди).
- РАҲИМА: Бўлди, ҳадеб отангнинг бўйнига осилаверма, чарчао келганлар. Энди бориб ухлагин, қизим. Вақт ҳам кеч бўлди.
- УМИДА: Йўқ, йўқ! Ухласам отам кетиб қолади.
- РАУФ: Кетмайман, қизим. Майли, бориб ухлайқол.
- (Умида норози қиёфада чиқиб кетади).

РАҲИМА: Ҳар куни отам қачон келади, нега биз билан турмайди, деб безор қилади. Бола экан-да, ҳозирча алдаганга кўнади. Назаримда, сизни мендан кўра кўпроқ яхши кўради. Мана шунисига чидалмайман. Яна алам қилгани – “она” деб эмас, “ота” деб тил чиқарганди. Тўғрисини айтсам, сиздан кўнглини совутиш учун баъзан сизни ёмонлайман! Шунда у баттар ўчакишади. Ҳатто ишонсангиз, “Агар отамни ёмонлайверсангиз, сизни ташлаб, отам билан кетиб қоламан” дейишгача борди-да. Ўтирволиб роса йиғладим.

РАУФ: “Хотин кишининг хатти-ҳаракатида ҳамиша мантиққа, соғлом ақлга тўғри келмайдиган нарсалар бўлади” деган экан биттаси. Ҳақ гап. Бунинг исботи – сен!.. Ишқилиб, Оллоҳ инсоф берсин!..

РАҲИМА: Уфф... Яна мен... мен айбдорман!

РАУФ: Ахир, ўзинг ўйлаб кўр, бола отасини яхши кўрса, бундан онанинг гаши келса... (иккиланиб, тўхтаб қолади).

РАҲИМА: Айтиверинг давомини, тортинманг. “Бундай онанинг боридан йўғи яхши!” демокчисиз-да! Донолар шундай демаган эканми?

РАУФ: (уф тортиб) Мен бу ерга сен билан ади-бади айтишиш учун эмас, Умидани кўриш учун келаман. Биз сен билан тортишиб, уришиб бўлганмиз. Энди... нима ҳам дердим, яна ўша гап – ҳар кимнинг ўзига инсоф берсин!

(Орага жимлик чўқади. Раҳима деворга осиглиқ отасининг суратига яқинлашиб, узоқ тикилиб қолади).

РАҲИМА: Раҳматли отам тирик бўлганида бу кўргиликлар йўқ эди.

РАУФ: Ҳа, раҳматли отанг яхши одам эди. Агар сен отанга тортганингда ҳаётимиз бутунлай бошқача бўлармиди...

РАҲИМА: (жаҳл билан) Мен кимга тортибман?

РАУФ: Онангга тортгансан, шунинг учун...

РАҲИМА: Онамга тил теккирманг, сизга оғирлиги тушаётгани йўқ.

РАУФ: Худога минг қатла шукурки, энди оғирлиги тушмайди.

РАҲИМА: Намунча ўлиб кетган онамининг гўрига тош отасиз? Сизга нима ёмонлик қилувди?

РАУФ: Онангга хусуматим йўқ, у ҳам бир хом сут эмган банда эди! Фақат узоқ вақтгача унинг ким эканлигини, асл қиёфасини билмаган эдим. Онангнинг бир гал жанжалимиз устидан чиқиб қолиб айтган гапи эсингдами...

ҚАЙНОНА: (овози) “Сиз, куёвбола, кечагина битта жомадон билан шу табаррук хонадонга сизинди бўлиб келган, ялангоёқ бир бола эдингиз. Сиз Шожалиловлар хонадони билан ўйнашманг. Қадамингизни билиб босинг! Акс ҳолда, ўша осилиб келган поездингизда қишлоғингизга бадарға қилворамиз!”

РАУФ: Онангнинг оғзидан бемалол чиқиб кетган бу сўзларни эшитиб, ҳанг-манг бўлиб қолганман. Мен бўлсам, отангнинг қазосидан кейин ўзгариб қолганингни, хурмача қилиқлар чиқарганингни оингга айтиб, насиҳат қилиб қўйишини илтимос қилмоқчи бўлиб юрувдим. Онангнинг ҳалиги гапидан кейин билдимки, чучварани хом санаб юрган эканман. Агар билсанг, онанг ўша гапи билан отангнинг хотирасига ҳам ҳурматсизлик қилганди. Чунки отангнинг менга муносабатини, менга ихлоси баландлигини, келажимга ишонишини яхши биларди. Аммо била туриб унинг фикри билан ҳисоблашмади, мени камситди. Мен ўша можарода ҳатто ноҳақ бўлган тақдиримда ҳам онанг сенинг олдингда бундай демаслиги керак эди. Чунки... чунки мен ёмон бўлсам ҳам, сенга эр эдим! Онанг эрни хотини олдида қаро ер қилди. Менинг оиладаги ўрнимни-даражамни кўрсатиб қўймоқчи бўлди. Ҳа, мен ўшанда ҳамма нарсани бирдан яққол тушуниб қолдим. Сен биринчи галда онангнинг қизи эдинг!

РАҲИМА: Мен онамининг қизи эканлигимдан фахрланаман, онам яхши аёл эди. Сизга ҳам ёмонлик қилмаган, сиз уни тушунмагансиз...

РАУФ: Ҳеч бир инсон, айниқса, аёл киши онасини ёмон деёлмайди. Шу боис сен онангга холис баҳо беролмайсан, сен унинг қизи эдинг. Халқимизда: “Отаси ёмон – биттаси ёмон, онаси ёмон – ҳаммаси ёмон!”, “Онасини кўриб қизини ол!” деган мақоллар бор. Афсуски, сен бу ҳикматларнинг маъносини тушунмайсан. Чунки сен, аввало, онангнинг таъсирида эдинг. Онанг эса сени катта ҳаётга, рўзғорга, оилага тайёрлай олмаган. Ҳамма бало ана шунда!..

РАҲИМА: Тухмат қилман! Бизнинг оилага ҳамма ҳавас қиларди. Онам маҳалланинг кайвониси, кўни-қўшнилар ўртасида обрў-эътибори баланд эди.

РАУФ: Одамнинг олasi ичида бўлади. Онангнинг ким эканлиги, ҳақиқий башараси, кейинчалик, сен билан яшаб, совунингга кир ювиб кўрганимда маълум бўлди.

РАҲИМА: Демак, ҳамма мижозларга фақат онам сабабчи экан-да.

РАУФ: Афсуски, гап фақат онангда эмас, гап... (қўл силтайди) э-э, кўйсанг-чи энди, фойдаси йўқ. Тўй ўтган...

РАҲИМА: Хўш, сизнингча, онамнинг асосий камчилиги нимада эди?

РАУФ: Асосий камчилиги... Эсингдами, мен уйда китоб, газета ўқисам, гашинг келарди. "Ўқиган одамга кўп пул берарканми?" деб кесатардинг. Мен ўша китоблардан ўзимни қийнаётган саволларга жавоб қидирардим. Гоҳо жўяли жавобни топардим ҳам ва мавриди келганда бу ибратли ўғитларни кулогингга қуйиб туриш учун ён дафтаримга кўчириб ёзиб кўярдим. Ҳалиям ўша дафтарни ёнимда олиб юраман. Ишонмасанг мана, кўрсатишим мумкин. Истасанг, айримларини ўқиб бераман.

РАҲИМА: (истар-истамас) Қани, эшитайлик-чи.

РАУФ: Майли, ҳечдан кўра кеч бўлса ҳам эшитиб қўй. (дафтардан ўқийди) "Фарзанднинг туп қўйиб, палак ёзадиган замини – она. Бола жисман, маънан оладиганининг тўқсон фоизини онасидан олади. Демак, зотнинг сифат унсурларини, асосан, оналар ташийдилар. Биз – тарбиячиларнинг энг зарур ишмииз ва ҳар кунги юмушимиз қиз бола тарбиясидир". (Ўқишдан бир зум тўхтаб, Раҳимага қараб қўяди). "Оналар қизларига ёруғ дунёдан қандай фойдаланишни ўргатишдан аввал дунёнинг баҳосини, унинг қадрини, энг буюк неъмат – инсон эканлигини, инсонни тушуниш ва унга ёқиш илмини ўргатиши ҳам фарз, ҳам қарзидир".

РАҲИМА: (бир нўтага тикилганча) "...инсонни тушуниш ва унга ёқиш илми"... Тавба, дунёда шунақа илм ҳам бўларкан-да!

РАУФ: Ҳа, бу энг муҳим илм! Хўш, яна... ўқийверайми?

РАҲИМА: (энсаси қотиб) Ўқинг, ўқийверинг.

РАУФ: "Қизимиз қошида ота-оналикнинг энг ширин, ибратли муносабатларини кўрсатайлик. Токи ундан иймони бой, нозик таъб сулолалар тарқалсин".

РАҲИМА: Бас, етади. Мен ҳазм қилолмайдиган, жуда... ақлли гаплар экан. Қизиқ, шу гапларни ёзган одам ўзи шунга амал қилармикин?

РАУФ: Гап бунда эмас. Бу ҳикматларни битган донишманд, аввало, онангга ўхшаган, сенга ўхшаганларга фойдаси тегармикин деб, куйиниб ёзган. Менимча, жуда муҳим, керакли гаплар. Қанийди! Ҳамма унга амал қилса... Нима, сен бу гапларга... қўшилмайсанми? (Раҳима индамайди).

РАУФ: Онанг, янглишмасам, умрининг сўнги йилларида тақвога берилганди. Аммо у сенга "Хотин учун ибодатларнинг энг афзали эрига хизмат қилишдир" деган муқаддас ҳадисни айтганмиди-йўқми, билмайман.

РАҲИМА: Нима, мен хизматингизни қилмадимми?

РАУФ: Қандай хизмат қилганингни яхши биласан. Хотин киши эрни писанд қилмадимми – тамом. Бунақа оила омонат бўлади! Эсингдами, ўртамиздаги... англашилмовчилик деймизми... хуллас, ўртамиздаги кўнгилсизлик тўйнинг эртасигаёқ бошланган эди. Ўшанда эрталаб эрингга нонушта тайёрлаш сенга малол келганди. Ҳа, ҳа, малол келганди. Сенга ётиғи билан танбеҳ берганимда айтган гапинг ҳам эсимда. "Мен сизнинг чўрингиз эмасман!" деворгансан таптормай. Мен машъум, тузатишмас хатога йўл қўйганимни англаб, тилимни тишлаб қолганман. Аммо буниси ҳали ҳолва эди. Кейинчалик антиқа, хурмача қилиқларинг бирин-кетин ошкор бўлаверди. Чунки энди... ниқобга ҳожат қолмаганди. Ниқоб йиртилганди...

РАҲИМА: Ниқоб деганингиз яна нимаси?

РАУФ: Тўйгача қиз ҳам, йигит ҳам беихтиёр ўзининг асл қиёфасини яшириб, фақат яхши томонини кўрсатишга ҳаракат қилади, демак, ниқобда юришади. Тўйдан кейин эса ниқобга ҳожат қолмайди, асл қиёфа қанчалик хаспўшланмасин, охири, барибир, ошкор бўлади.

РАҲИМА: Демак, сизнингча, мен ҳам...

РАУФ: Ҳа, шундай. Асл қиёфангни яширгансан. Акс ҳолда...

РАҲИМА: Акс ҳолда, сенга уйланмаган бўлардим демоқчисиз-да!

РАУФ: Худди шундай – уйланмаган бўлардим!

РАҲИМА: Аввал ўзинга боқ – кейин ногора қоқ! Нима, сиз ўзингизни фаришта деб ҳисоблайсизми?

РАУФ: Мен фаришта эмасман, одамзод фаришта бўлолмайди. Ҳаммамиз хом сут эмган бандамиз.

РАҲИМА: Бўпти-да! Унда нега фақат мени ёмонлаясиз?

РАУФ: Ёмонлаётганим йўқ, тушунсанг-чи! Мен... оиламизнинг нима учун барбод бўлгани ҳақида... ўз фикримни айтяпман, холос. Ҳаёт мураккаб нарса. У ҳаммани, ҳар лаҳза синовдан ўтказиб туради. Мундоқ қараганда, инсоннинг бутун умри синовлардан иборат.

РАҲИМА: Нима учун биз бу синовдан ўтолмадик? Нега оиламизни сақлаб қололмадик?

РАУФ: Мен бу ҳақда жуда кўп ўйлаганман. Биз асрлар давомида шаклланган миллий урф-одатларимиздан, миллий қадриятларимиздан узоқлашдик. Айниқса, аёллар қуюшқондан чиқиб кетди. Оилашунос олимлар шундай бир суровнома ўтказган экан. "Аёлларнинг жамиятдаги мавқеини янада ошириш керакми?" деган саволга жавоб берган эркакларнинг тўқсон етти фоизи "Аёлнинг жамиятдаги ўрнини ошириш шарт эмас! Аёл уйга, оилага, эрга эътиборини кучайтирсин!" дебди. Менимча, бу гапда жон бор. Ота-боболаримизнинг қандай умр кечиргани, қандай рўзгор тутгани бизга ибрат бўлиши керак эди. Афсуски, биз ўзимизни улардан кўра ақллироқ, билагонроқ ҳисоблаймиз. Мен болалик йилларимни яхши эслайман. Мабодо, отамнинг жаҳли чиқса, онам меҳри билан уни шаштидан туширган, тарозининг палласини тўғрилаб турган. Отам ишдан қайтишига онам овқатни тайёрлаб, дастурхонни чиройли ясаиб, йўлига кўз тикиб, кўчага термилиб ўтирарди. Бу чиройли манзара ҳеч қачон кўз олдимдан кетмайди. Мен шундай муҳитда ўсганман. Истасам-истамасам сени раҳматли онамга қиёслардим. Мен ишдан чарчаб келардим, сен кўпинча уйда бўлмасдинг, кўни-қўшниларикида гап сотиб ўтирардинг. Сени қақиртиришга мажбур бўлардим. Бу эса сенга ёқмасди, норози бўлиб, тўнғиллаб чиқиб, ноилж овқатга уринардинг. Пала-партиш қилинган, маза-матрасиз овқатинг томоғимдан ўтмасди. Сен умуман овқат қилишга эринардинг. Шу боис овқатни кўпроқ, биратўла уч-тўрт кунга етадиган қилиб тайёрлардинг. Эсингдами, бир куни Умида ўша эски овқатингдан заҳарланиб, касалхонага тушиб қолган эди.

РАҲИМА: Хўш, яна нималарим сизга ёқмасди? Айтаверинг, дардингиз ичингизда қилиб кетмасин.

РАУФ: Ҳа, айтаверсам ичимда дардим кўп. Ўзинг тилимни қичитиб қўйдинг. Энди эшитасан. Уйга меҳмон келса, юрагим безиллаб турарди. Чунки сен меҳмонни ёқтирмасдинг. Айниқса, менинг қариндош-уруғимни кўрсанг, энсанг қотарди. Уларнинг иззат-ҳурматини жойига қўймасдинг. "Хў-ўв инсон, меҳмон отангдан улуғ, бағрингни сал кенгроқ қил!" десам писанд қилмасдинг. "Бунақа пайпоғи сассиқ меҳмонлар менга керак эмас!" деб қишлоқдан келган қариндошларимни камситардинг. Сенинг авзойингни, қовоқ-тумшугингни кўрган меҳмон шўрлик уйда кўп ўтирмасди. У кетгандан кейин уй тозаланмас, идиш-товоқлар бир неча кунгача ювилмас эди. Покизалик, саранжом-саранталлик сенга ёт эди.

РАҲИМА: Ахир, булар ҳаммаси майда гаплар-ку!

РАУФ: Йўқ, булар майда гап эмас! Агар билсанг...

РАҲИМА: Тавба, шунақа камчиликларим бор экан, нега мен билан шунча йил чидаб яшадингиз? Нега? Сизни ким мажбурлади?

РАУФ: Фарзанд кутаётганимиздан кейин сен билан ажрашишга журъат қилолмадим. Она бўлганингдан кейин, зора, инсофга келиб, феълинг яхши томонга ўзгарса керак деб... умид қилувдим. Кейин, отангнинг ҳурмати...

РАҲИМА: Отаннинг нима дахли бор эди бизнинг можаромизга?

РАУФ: Раҳматли отанг мени ўғлидай кўрарди. Сиқилиброқ юрганимни сезган шекилли, бир куни мен билан очиқроқ гаплашди. "Биламан, ўғлим, қизим сал эрқароқ ўсган, сизни бироз қийнаб қўйган бўлиши мумкин. Мен унга яхшилаб насиҳат қиламан, мана яқинда фарзанд кўрасизлар, ҳаммаси изга тушиб кетади" деган эди. Ростдан ҳам отангнинг таъсиридами, сал инсофга келиб қолгандай бўлувдинг. Афсуски, бу кўп давом этмади. Отангнинг қазосидан кейин яна асл қиёфанга қайтдинг.

РАҲИМА: Наҳотки, мен отамнинг қазосидан кейин ўзгариб қолган бўлсам? Йўқ, йўқ, бу гапингиз ёлгон!

РАУФ: Далиллар ўжар бўлади! Майли, энди исботи билан гапираман. Хўш, қани айтчи, қўшнингнинг эри бозорда оддий паттачи бўлса-да, мендақа ландавур. номи улуг, супраси қуруқ илмий ходимдан кўпроқ пул топишини юз марта юзимга солганинг ҳам ёлгонми? Мени тап тортмай "ландавур" дер эдинг! Ҳатто бир куни мени ҳеч ким танимаслигини, машҳур одам эмаслигини айтиб, таъна қилдинг. Бу ҳам ёлгонми? Шунақа қуюшқондан чиқиб кетганингда баъзан калтак ҳам еб турардинг.

РАҲИМА: Кучингиз хотин кишига етарди-да...

РАУФ: Вей, мен ахир, эрман, эркакман! Ўзимга яраша ор-номусим бор, ҳамиятим бор! Ўшанда сени уриб ўлдириб қўймаганимга шукур қилгин!

РАҲИМА: Ўшанда устингиздан шижоят қилиб, қаматвормаганимга шукур қилинг.

РАУФ: Қаматолмасдинг! Чунки сенга... номига бўлса ҳам эр керак эди. Чунки иккинчи марта турмуши бузилган аёлни ҳеч ким яхши демайди. Сен бунга яхши билардинг. Азиз ўғай бўлса ҳам уни ўз ўғлимдек яхши кўрардим. Бир куни жанжал пайтида унга ўзинг "Бу сенинг отанг эмас!" деб оиламизнинг сирини очиб қўйдинг. Азиз эс тортиб қолганди. Боёқшига раҳм қилиб ўтирмадинг. Ахир, мен ўғай бўлсам, сен ўз онаси эдинг-ку!

Ўшанда бу заҳарли сўзларингнинг оқибатини ўйламадинг. Мен болаларимиз ўксимаслиги учун ҳам ҳаммасига чидаб келдим. Узоқ чидадим. Ўша – савдогарлик қилиб, ҳаддингдан ошган, ишончли йўқотган пайтинггача чидадим. Аммо ҳамма нарсанинг чеки-чегараси бўлганидек, сабр-тоқатнинг ҳам чегараси бўларкан. Отангнинг вафотидан кейин масала ойдинлашиб қолувди. Сен ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан тап тортмай қўйдинг. Сен, ҳарқалай, отангдан ҳайиқардинг-у, аммо, барибир, онангнинг кучли таъсирида эдинг.

РАҲИМА: Энди бу гапларнинг фойдаси йўқ. Тўй ўтди. Мен уйланинг деб бўйингизга осилиб олманман. Ўзингиз... ёқтириб уйлангансиз.

РАУФ: Ҳа, мен ўшанда кўр эдим. Муҳаббатдан кўру кар эдим. Сени бир кўришдаёқ... севиб қолгандим. Мени оиланг ҳам, ўтмишинг ҳам мутлақо қизиқтирмаган. Мен учун фақат сен бор эдинг, холос. Ҳа, тонмайман, сени ўшанда... чин юракдан... севганман. Шоир айтганидек,

Алданган эдимми сенга, билмайман,

Ё мени масҳара қилгансан, чоғи.

Аммо онт ичаман, ўзим севганман,

Қолди менда ўша муҳаббат доғи.

РАҲИМА: Муҳаббат доғи... Наҳотки, муҳаббат туганг жойдан нафрат бошланса?! Наҳотки, муҳаббат қайтадан аланга олмаса? Қани, менга тўғрисини айтинг-чи, сиз ўшанда мени ростдан ҳам... севганмидингиз? Фақат... тўғрисини айтинг!

РАУФ: Тонмайман – ўшанда сени қаттиқ севганман. Хаёлан ўтган кунларни эсласам, менинг ўшандаги ҳиссиётимни бундан бўлакча сўз билан ифодалаш қийин. Ҳа, мен сени жуда қаттиқ севгандим. Сени кўрган заҳотимоқ ҳаётимни сенсиз тасаввур этолманман. Ажабо, ўша аёл ростдан ҳам сенмидинг? У қани? У қаяққа гойиб бўлди?

РАҲИМА: (ажабланиб) Мана мен – ёнингиздаман. Мен... ўша-ўшаман.

РАУФ: Йўқ, йўқ, сен – у эмасан, у – сен эмас. У – бутунлай бошқа, у бошқа одам, бошқа олам эди... У энди йўқ... Йўқ...

РАҲИМА: Хўш, сиз-чи, сиз? Ҳойнаҳой, сиз ҳам ўзингизни ўша-ўшаман деб ўйларсиз?

РАУФ: Мен... ҳарқалай, кўзинга илгаригидай ўт-олов бўлиб кўринмасам-да, ўша-ўшаман!

РАҲИМА: О-о!.. Ўт-олов ҳам гапми?! Сиз менинг ҳаётим, қувончим, суянган тоғим эдингиз. Учрашувларда айтган гапларингиз, суйиб-эркалашларингиз ҳали-ҳамон қулоқларим остида жаранглайди. Суратингизни тумор қилиб бўйнимга осиб олгандим. Менинг суянчигим – бахтим бўлган ўша йигит қани? Қани? (унсиз йиғлайди)

РАУФ: (ҳайратда бир зум лол қолади) Демак, сен ҳам, демак...

(Раҳима сўзсиз бош ирғаб, кўзёшларини артади).

РАУФ: Демак, ҳаммаси сароб, ҳаммаси бир туш экан-да...

РАҲИМА: Ҳа, ширин бир туш...

РАУФ: Ажабо, инсон бир умр илоҳий муҳаббатга талпиниб, топиниб яшайди. Бир умр... Аммо энди унга етдим деганда, ҳаммаси сароб бўлиб чиқади. Нега шундай бўлади? Нега?.. Нега ҳаёт бу қадар шафқатсиз?..

(Хонага Умида кўғирчоғини кўтариб киради).

УМИДА: Бобоси, бобоси, кўғирчоғим ухламаяпти. Жуда бебош бўлиб кетяпти. Ўзингиз бир насиҳат қилиб кўйинг. Ёки эртақ айтиб беринг, бобоси!

РАУФ: (ҳайрат ва завқ билан) Қизиқ, бобоси... дедингми?

УМИДА: Ахир, сиз менинг отаммисиз?

РАУФ: Ҳа, отангман.

УМИДА: Кўғирчоқ менинг қизимми?

РАУФ: (кулиб) Ҳа, шундай.

УМИДА: Унда кўғирчоқ сизнинг неварангиз, сиз унга бобосиз!

РАУФ: Бобоман! Бо-бо! Ҳо-ҳо-ҳо! Оббо қизим-ей! (қизини кўтариб, ўпиб-эркалайди).

(Умида қиқирлаб кулади, сўнг отаси билан стол атрофида кувлашмачоқ ўйнайди. Бу машғулот анча давом этади. Ота-бола ўйинга андармон бўлиб, бир четда уларни хомуш кузатиб турган онани унутишади).

РАҲИМА: Бўлди, қизим, бас қил. Отанг ишдан чарчаб келган, дам олиши керак.

РАУФ: (бирдан сергак тортади) Э, дарвоқе, мен... кетишим керак эди. (шошиб ўрнидан туради)

РАҲИМА: Мени нотўғри тушундингиз. Сизни... ҳайдаётганим йўқ.

РАУФ: Йўқ, йўқ, тушунаман, тушунаман. Мен... ростдан ҳам кетишим керак, вақтим зик. Зарур ишларим бор.

УМИДА: (отасига йиғлаб ёпишади) Отажон, кетманг! Кетманг! Ойижон, сиз айтинг – отам кетмасин!

РАУФ: (қизининг бошини силаб, столга беҳол ўтиради) Хўп, қизим, хўп...

УМИДА: (бирдан яна жонланиб) Отажон! Кетмасиз-а? Кетмасиз-а?

РАУФ: (оғир хўрсинади) Хўп дедим-ку! Кетмайман, кетмайман...

УМИДА: (кўғирчоғига) Ана! Эшитдингми? Бобоси кетмас экан! Бобоси бизни яхши кўради.

РАҲИМА: Отанг кетмайди, борақол, энди кўғирчоғингни ухлат.

УМИДА: Ана, эшитдингми? Энди ухлашинг керак. Биз кетдик, бобоси!

(Умида хонадан чиқади).

РАУФ: (хаёлчан) Бобоси деди-я! Бобоси!.. Ҳа, ҳа, ростдан ҳам бобо бўладиган вақт ҳам узок эмас. Умр эса ўтиб боряпти, бесамар, беиз, бенишон... Аммо биз ҳеч қачон ўлмайдигандек, худди дунёга устун бўладигандек яшаймиз. Умр эса ўтмоқда... Икир-чикирлар, майда манфаатлар билан заҳарланган файзсиз умр ўтиб бормоқда. Балки инсоннинг энг катта фожиаси ҳам ана шунда – майда манфаатларнинг кули бўлиб қолганидир. Энг ажойиб, бетакрор давр – ёшлик, навқиронлик ҳам кўз очиб юмгунча ўтиб кетди. Қарабсанки, бобо бўладиган ёшга кириб қолибсан

РАҲИМА: Ташвиш чекмасангиз ҳам бўлади. Сиз ҳали-бери бобо бўлмайсиз. Сиз ҳали гунчасиз. Очилмаган, очилиш арафасида турган гунча!

РАУФ: Яна бошляпанми? Илгари майли, тушунарли эди. Аммо энди...

РАҲИМА: Тўғри, энди ҳаққим йўқ бундай дейишга. Энди... бегонаман. Энди номахрамман...

РАУФ: Гап бунда эмас. Сен ҳалиям мени озодликка эришиб, ўзинг айтганингдек, гунча бўлиб, яна биронтасига уйланиш учунгина ажралишди деб ўйлайсан, шекилли. Янглишасан!..

РАҲИМА: Ҳарқалай, дунёдан сўппайиб ўтмассиз. Барибир, бир кунмас бир кун уйланасиз... Эркакка танмахрам керак, барибир. Уйланмай иложингиз йўқ. Албатта, менга ўхшаган содда, лақма аёлга эмас.

РАУФ: Кўрқма, энди... уйланмайман.

РАҲИМА: Вой-вой, мен нега энди кўрқарканман? Қизиқ гапирдингиз-ку!

РАУФ: Бўлмаса, нега ҳадеб гунча-пунча деб бошимни қотирясан?

РАҲИМА: Э, менга деса, мингтасига уйланиб, мингтасидан ажрашмайсизми?! Подумаешь!..

РАУФ: Раҳмат! Ташаккур! Сен кўзимни мошдек очгансан! Агар хотин зоти шунақа бўладиган бўлса, бир умр уйланмайман! Ғунчалигимча қолавераман. Сира-сира очилмайман. Билдингми?

РАҲИМА: (кесатиб) Чакки қиласиз. Ўзингизга қийин бўлади. Ёлғизлик – ёмон!..

РАУФ: Ҳа, тўғри айтасан – ёлғизлик ёмон! Аммо энг даҳшатли ёлғизлик нима – биласанми? Бу – ёнингда сени тушунмайдиган одам билан яшаб, ўзингни ёлғиз ҳис қилиш! Бу ҳаммасидан оғир! Тушундингми? Шунинг учун сен мен ҳақимда ортиқча ташвишланмасанг ҳам бўлади. Сен энди кўпроқ ўзингни ўйла. Ҳозир айна эрга тегадиган пайтинг. Кейинроқ... кеч бўлиши мумкин.

РАҲИМА: Тўғри айтасиз. Иккита боласи билан икки марта эрдан чиққан, ёши ўттиздан ошган хотинга кўзи учиб турганлар кўп бўлса керак.

РАУФ: Жа-а унчалик эмас. Ўша икковимизни таништирган дугонанга айтсанг, яна биронтасини топар.

РАҲИМА: Э минг раҳмат! Мен ҳам худди ўзларига ўхшаб (бармоқларини томоғига тирайди) роса тўйганман! Эр шунақа бўладиган бўлса – бир елкамга водород, иккинчисига атом бомбасини қўйиб, турмуш қурмасанг портлатвораман дейишса ҳам эр қилмайман!

РАУФ: Наҳотки, шунчалик... жонингдан тўйдирган бўлсам?!

РАҲИМА: Сиз нима деб ўйловдингиз? Қарс икки қўлдан! Эр-хотин – қўш ҳўкиз!

РАУФ: Эскиларнинг гапини ҳам ўзингнинг жайдари фалсафанга мослаб айтяпсан. Аслида, "Қўш ҳўкиз" дегани нима – биласанми?

РАҲИМА: Сиз билсангиз бўлди, биз – билмаймиз! Биз – тушунмаймиз!

РАУФ: (кинояга эътибор бермай) Қўш ҳўкиз дегани, нима десам экан, бу... бир умр бир-бирини тушуниш, ўла-ўлгунча бир-бирига ҳамдам, ҳамдари, суянчиқ бўла олиш дегани! Ахир, ота-боболаримизда қўйди-чиқди деган нарсаси мутлақо бўлмаган. Ваҳоланки, улар бир-бирини илк марта чимилдикда кўришган, бизга ўхшаб севишиб, аҳду паймон ҳам қилишмаган. Мана, ўзингнинг ота-онанг қандай топишиб, қандай яшашганини биласанми?

РАҲИМА: Дадам катта раҳбар бўлган, катта ишларда ишлаган. Уруш-жанжалга вақти бўлмаган.

РАУФ: Яхшиям вақти бўлмаган! Агар вақти бўлганда борми, уруш-жанжал қўйди-чиқдига айланиб, сен туғилмаган ва биз... кўришмаган бўлардик. Аммо-лекин онанг... ўша суюкли онанг... сенинг туғилмаслигинг учун қаттиқ ҳаракат қилган. Ҳа, ҳа! Ажабланма! Онангнинг турфа хил, хурмача қилиқларига фақат отангга ўхшаган мўмин-қобил, ювощ одамгина чидаши мумкин эди. Лекин раҳматли... узоқ чидай олмади. Онангдан ўлиб қутулди!..

РАҲИМА: (жаҳл билан) Оғзингизга қараб гапиринг!

РАУФ: (хотиннинг жазавасига парво қилмай) Мен отангни ҳам, онангни ҳам айбламоқчи эмасман. Ҳаммамиз тасодиф фарзанди ва тасодиф қурбонимиз! Мундоқ қараганда туғилишимиз ҳам, севги ва нафратимиз ҳам тасодиф!

РАҲИМА: Тасодиф фарзанди!.. Қизиқ...

РАУФ: Ҳа, тасодиф! Ахир, биз туғилмаслигимиз ҳам мумкин эди-ку! Демак, мана шу ёруғ дунёга келганимизнинг ўзиёқ катта бахт. Ҳа, бизга берилган ҳаётни ҳаёда деб тушунсагина у мазмун касб этади. Лекин биз буни жуда кеч англаймиз ёки ҳеч қачон англамаймиз. Энг катта фожиамиз – бизга ҳаёда этилган ана шу олий бахтни ўзимиз, ўз кўлимиз билан барбод қиламиз! Ўзимиз!

(Улар хонага кириб, бир четда ҳайрон туриб қолган Умидани сезишмайди).

РАҲИМА: Анча ақлли, доно бўлиб қолибсиз. Илгари бунақа эмас эдингиз.

РАУФ: Одам оддий, маълум ҳақиқатларни ўзи учун қидириб топиши, ўзи учун кашф этиши керак экан. Лекин кўзнинг очилиши учун пешона деворга урилиб ёрилиши шарт эмас. Чунки умр жуда қисқа нарсаси. Яшашга улгуриш керак.

УМИДА: Отажон! Ойижон! Нега сизлар артистларга ўхшаб гапиряпсизлар? Ёки... репе-ти-ция қилаяпсизларми?

РАУФ: Қанақа артистлар? Қанақа репетиция? Нималар деяпсан?

РАҲИМА: Бу гапни қаердан олдинг?

УМИДА: Синфдошим Мунирнинг отаси билан онаси артист-ку! Кечалари мана шунақа биз тушунмайдиган гапларни айтиб, репетиция қилишаркан. Баъзан уришиб ҳам қолишаркан. Сизлар... уришмайсизлар-а?

РАҲИМА: Биз... уришиб бўлганмиз, қизим.

РАУФ: (Раҳимага ўқрайди) Биз... уришмаймиз, қизим. Бунақа гапларни қўй...

УМИДА: Отажон, арча байрамида келадиган қорбобони артистлар ўйнайдими?

РАУФ: Ҳмм... ҳалиги... сенга нима десам экан...

УМИДА: Арча байрамида мактабимизга келган қорбобо менга ёқмади.

РАУФ: Нега энди... ёқмади?

УМИДА: У артист экан. Биз уни чинакам қорбобо деб ўйловдик.

РАУФ: Артистлигини қаердан билдинг?

УМИДА: Билдим-да. Бошқа болалар ҳам билиб қолишди.

РАУФ: Қорбобо сизларга совға бердимми?

УМИДА: Берди. Олдин ўғил болаларга берди. Қиз болаларни яхши кўрмас экан.

РАУФ: Қорбобо ҳаммани яхши кўради.

УМИДА: Қизиқчилик қиламан деб баланд-баланд сакраб юборди.

РАУФ: Шуниси сенга ёқмадимми?

УМИДА: Кулмаган болаларни уришиб берди. Кейин... сакраганда соқоли тушиб кетди. Шунда уни таниб қолдик. У қорбобо эмас, мактабимизнинг қоровули Сувонкул тоға экан. Сиз мени бошқа – чинакам қорбобого олиб боринг.

РАУФ: (оғир хўрсинади) Албатта олиб бораман.

УМИДА: (қувониб) Ҳайвонот боғига ҳам борамизми?

РАУФ: Борамиз, қизим, у ерга ҳам борамиз.

УМИДА: Қўғирчоқ театрига-чи?

РАУФ: Қўғирчоқ театрига ҳам борамиз.

УМИДА: Уре! Синфимиздаги болалар мактанганда мен ҳам қаёққа борганимизни айтиб бераман. Отажоним олиб борди, менинг ҳам отам бор дейман!

(Девордаги соат жиринглайди. Рауф ўрnidан сапчиб туради-ю, ўзига меҳр ва илинж билан тикилиб турган қизига қараб, туриб қолади).

РАУФ: Мен... кетишим керак. Қизим, сенинг ҳам энди ухлайдиган вақтинг бўлди, бориб дамнингни ол!

УМИДА: (жон-жаҳди билан отанинг кучоғига ташланади) Йўқ, йўқ! Кетмайсиз! Кетмайсиз!

РАҲИМА: Отанг яна... келади.

УМИДА: Айтгандек, отажон, уй вазифамни текширмасдан кетиб қоласизми?

РАУФ: Уй вазифангни ойингга кўрсатмадингми?

УМИДА: Ойим кўрдилар. Сиз ҳам кўришингиз керак. Чунки... чунки мен сиз ҳақингизда ёзувдим.

РАУФ: Мен ҳақимда? Қизиқ... Нималарни ёздинг мен ҳақимда?

УМИДА: Ўқитувчимиз ҳар ким ўз отаси ҳақида билганини ёзиб келсин деб топшириқ берувди. Мен ҳам ёзувдим, жуда қисқа бўлиб қолди. Бошқа сўз тополмай қолдим.

РАУФ: Қисқа бўлса ҳам... мазмуни яхши бўлса кифоя, қизим.

УМИДА: Майлими, ёзганларимни ўқиб берсам?..

РАУФ: Майли, ўқийқол.

(Раҳима секин бошқа хонага чиқиб кетади. Умида сумкасидан дафтарини олиб, ўқий бошлайди).

УМИДА: "Мен отамни жуда яхши кўраман. Отам узоқ жойда ишлайдилар. Шунинг учун ҳозир биз билан яшамайдилар. Мен отамни доимо соғинаман. Соғинганимда отам тушимга киради. Уйга узоқ келмай қолсалар, соғиниб йиғлайман. Ойим мени юпатмоқчи бўлиб, ўзлари ҳам қўшилиб йиғлайдилар. Мен отамнинг доимо биз билан яшашларини истайман".

(Рауф бир нуқтага тикилганча чуқур ўйга толади. Рўмолчасини олиб, юз-кўзларини артади).

УМИДА: Отажон! Сизга ёқдими ёзганларим? Нега индамаяпсиз?

РАУФ: Яхши ёзибсан, қизим. Фақат... фақат... "ҳозир биз билан яшамайдилар" деган гапни ёзишинг шарт эмас эди.

УМИДА: Нега шарт эмас, отажон? Тўғри гапни ёзиш... мумкин эмасми?

РАУФ: Мумкин, қизим, мумкин. Майли, истасанг шундай қолаверсин.

УМИДА: Отажон! Мен сизга яна бир нарса кўрсатсам майлими? Фақат ойим... (Умида ойиси кириб кетган эшикка хавотир билан қараб қўяди).

РАУФ: Хўш, яна нимани кўрсатмоқчисан?
(Умида кийим жавонидан эркаларнинг чиройли оқ кўйлагини олади).

УМИДА: Мана бу кўйлакни танияпсизми?

РАУФ: Танигандай бўляпман. Нимаиди?

УМИДА: Бу – ойим билан тўйинглар бўлган куни сиз кийган кўйлак экан. Ойим уни тез-тез ювиб, дазмоллаб, яна авайлаб илиб кўядилар. Бир гал бувим уни кўриб қолиб, “Бу кўйлақда пол артиш керак!” деб ерга отиб юборган эканлар, ойим зўрға сақлаб қолибдилар.

РАУФ: (ҳайратланиб) Шунақа дегин?

УМИДА: Отажон! Уша... тўйингларнинг видеога ёзилгани борми? Тўйинглар қандай ўтганини жудаям кўргим келади.

РАУФ: Бизнинг тўйимиз бўлганда видео деган нарса ҳали унчалик расм бўлмаганди, қизим. Худо хоҳласа, сенинг тўйингни яхшилаб видеога туширамыз. Зўр артистларни таклиф қиламыз.

УМИДА: (суюниб) Вой, қандай яхши!..

(Хонага Раҳима кириб келади).

РАУФ: (шошиб соатига қарайди) Энди мен қайта қолай. (ўрндан кўзгалади)

УМИДА: Отажон! Ташқари совуқ-ку! Совқотасиз! Уйимиз иссиқ... Кетманг, отажон!..

Барибир, ҳозир ишга бормаисиз-ку!

РАУФ: Ишхонам бу ердан узоқ. Ҳозир бориб тайёргарлик кўришим керак.

УМИДА: Уфф!.. Шу ишингиз жудаям жонимга тегиб кетди-да! Қачон тугайди ўзи?

РАУФ: Яқинда... тугаб қолади.

УМИДА: Яқинроқ жойдан иш топсангиз бўлмайми?

РАУФ: Мен... қидириб кўраман, қизим.

УМИДА: Топсангиз кейин доим биз билан яшайсизми?

РАУФ: Мен... ҳаракат қиламан, қизим. Энди хайрлашамиз. Бориб ухла. Соатни қара (девордаги соатга қарайди) ... кеч бўлиб қолди.

УМИДА: Ухласам кетиб қоласиз-да!

РАУФ: Майли, кетмай тураман. Бўлди энди, борақол. Дарвоқе, кўғирчоғинг ухладими?

УМИДА: Йўқ, ухласам бобом кетиб қолади деб кўрқяпти.

РАУФ: Ҳо-ҳо-ҳо!.. Шунақами? Ундай бўлса, кўғирчоғингга алла айтиб бергин, дарров ухлаб қолади. Алла айтишни биласанми?

УМИДА: Биламан, ойим ўргатганлар. Сиз-чи? Сиз биласизми?

РАУФ: Мен? Мен... айтиб кўрмаганман.

УМИДА: Отажон! Нега аллани фақат оналар айтади?

РАУФ: (ўйланиб) Чунки... чунки оналар яхши айтади. Аллани оналарга чиқарган, қизим. Ҳамма оналар боласига алла айтади.

УМИДА: Сизнинг ҳам онангиз алла айтганми?

РАУФ: Албатта айтганлар.

УМИДА: Яхши айтармидилар?

РАУФ: Ие, қизиқ гапирдинг-ку! Мен унда чақалоқ бўлганман.

УМИДА: Вой, сиз ҳам чақалоқ бўлганмисиз?

РАУФ: (кулмисираб) Ҳамма туғилганида чақалоқ бўлади-да, қизим.

УМИДА: Сиз ойингизни кўпроқ яхши кўрармидингиз ёки отангизни?

РАУФ: Икковини ҳам яхши кўрардим.

УМИДА: Сизнинг отангиз... кетиб қолмасмиди?

РАҲИМА: Қҳм... Энди борақол, алла айтиб, кўғирчоғингни ухлат.

(Умида норози қиёфада хонадан чиқа бошлаганда эшик кўнгириги жиринглайди. Ота билан она бир-бирига ҳайрон тикилиб қоладилар. Парда ёпилади).

Давоми келгуси сонда

Наср

Аҳмад АЪЗАМ

1949 йилда туғилган. Самарқанд Давлат университетининг ўзбек ва тожик филологияси факультетини битирган. “Ойнинг гардиши”, “Бу куннинг давоми”, “Асқартоғ томонларда”, “Со-ясини йўқотган одам”, “Ҳали ҳаёт бор” номли насрий асарлари, “Масъул сўз” номли адабий-танқидий мақолалар тўплами, “Ўзи уйланмаган совчи”, “Рўё ёхуд Ғулистонга сафар” романлари чоп этилган.

“ҲИКОЯ БЎЛМАЙДИГАН ВОҚЕАЛАР” түркүмидан

МАРЛЕН ДЕГАН ОДАМ

Одам бу дунёда ёлғиз эмас. Кейин, у фақат ёмонлик ичида, ёмонлик кўриб яшамайди, унинг умр йўли яхшиликлар силсиласидан иборат.

Нуқул ёмонлик ҳақида ўйлайдиган одам ўзига ёмонлик қилиб яшайди.

Мен бир оддий одамга учраб қолганимни қирқ йилдан бери ўйлайман. Қирқ йилдирки, шу одам хаёлимдан кетмайди, бир-икки марта ҳикоя ёзишга ҳам чоғландим, лекин ёзсам, худди тўқийдигандек, атайлаб бўрттирадигандек, яъни “бадий тус” берадигандек бўлавердим. Кейин, бу воқеани, барибир, ўзим ҳаётда ўқиганман, шунинг учун ўзимдан ўзим кўчирмакашлик қиладигандек туюлаверди. Энди эсимда қолганича гапириб бераман.

Минг тўққиз юз етмиш учинчи йили, май ойида ҳарбий хизматдан қайтдим, укам мактабни аъло баҳолар билан битирган, ҳали аттестат олганича йўқ, лекин уни бирон олий ўқув юртига жойлашни ўйлаш керак, бу ташвиш мен – аканинг зиммасида; кекса отамизнинг дуо қилиб ўтиришдан бошқасига кучлари етмайди. Тўғри Самарқанд педагогика институтига бордим, домлам, раҳбаримга, университетда ўқиганимда ака-ука бўлиб кетганмиз, дардимни ёрдим, укам “отличний” битирди, шуни киритишга қарашиб юборсангиз, дедим. Домлам менга бир зум афсус билан қараб турди, кейин оғир сўлиш олиб, а, шу дардинг бор экан, февралнинг бошларигача айтмайсанми, ҳарбийдан хат ёзсанг ҳам бўлар эди-ку, энди кеч, рўйхат... рўйхатга уканг, калласи тилладан бўлса ҳам, киролмайди, умуман, Самарқандга овора бўлма, деди. Очиқ айтганига ҳам раҳмат, хай, ҳужжат топширсин-чи, кўраимиз, деганда алданиб юраверар эдим, Тошкентга келиб, яна Навоий музейида катта (лекин маоши жуда кичкина – етмиш сўм) лаборантлик ишимни бошладим. Каллада бир ўй, укамни қаерга жойлаштираман? Э-э, тўхта, Жиззахда педагогика институти очилган-ку, ректори таниш, яхши одам, айтсам йўқ демас, мен ҳам бир куни одам бўлиб, қилган яхшилик-

ларини қайтарман, деган фикр келди ақлимга, шу доно ақлимга суяниб Жиззахга от солдим.

Жуда қизиг-а, мактабни аъло баҳолар билан битирган, ростдан ҳам аълога ўқиган пешқадам ўқувчининг ўзи институтга киролмас! Ўзи киролмайди, вассалом! Ундан зўрлари ҳам бўлган-да, десангиз, ўқишга киргандан кейин шунақа зўрларни кундуз куни чироқ ёқиб ахтарасиз. Қойилми? Йўқ, қойил бўлмай қўйгансиз.

Шундоқ қилиб, етмиш учинчи йили, июн ойининг бошларида, укамнинг кўлига аттестат тегай деб турибди, лекин ВУЗларга ҳужжат топширадиган мавсум бошланган, Тошкент автовокзалидан чипта олиб, ўша бурун қонидек қип-қизил машҳур "Икарус"га ўтирдим. Чиптага ёзилган жойим ойна томонда экан, ўтира кўлимдаги китобни очдим: Девид Жером Селинжер, музей кутубхонасига янги келган эди, муқоваси тўқ кўк, номи чиройли зарҳал билан босилган қалингина тўплам. Бир қараган одам унинг бу ердаги нашриётларда эмас, Московда босилганини англайди. Салобатли китоб, унча-мунча одамни сури босади. Мен ўзи китобхўрман, ҳарбийда бир ҳижжалаб, бир қайта – икки марта ўқиган бўлсам ҳам, яна ўқигим келиб юрган эди, бошимни кўтармадим.

Ёнимга бир одам келиб ўтираётганда ўриндиқ силкинди, қарамай бошимни силкидим, саломим шу бўлди.

Узоқ йўлга китобдан яхши ҳамроҳ йўқ, "Над пропастью во ржи"дан кўз узолмайман. Ёнимдаги ҳамроҳим билан эса йўл бўйи гаплашмадик, ҳатто бундай юзига ҳам қараб қўймабман. Ука, ўқиясизми, деди бир марта, ҳа, ўқияпман, деб ғудурлаб қўйдим, кўрмаяписизми деган маънода. Жиззахга етиб боргунча ҳангомамиз шу бўлган бўлса керак, чунки сал-пал гурунг қурганимизда эсимда қолар эди. Бориб тушганимиздан кейин ҳам ёнингда ўтирган ҳамроҳинг ким эди, деб биров сўраса, айтолмас эдим.

Гап чўзилди, узр, ўзи асосий воқеа шу, автобусдан тушгандан кейин бошланди. Жиззахга биринчи келишим, автобекатдан шаҳарга қайси автобусда боришини билмайман, шуни бир одамдан сўрасам, йўл бўйи ёнимда ўтириб келган ҳамроҳим экан, юринг мен билан, деб автобусга бошлади. Ўриндиқларга чўқдик, яна ёнма-ён, кўлимда, албатта, китоб. Ука, Жиззахга олдин келганмисиз, деб сўради яна шу одам. Мен йўқ, дедим. Унда қаерига, кимникига борасиз, биласизми ўзи? – қизик, унга нима, сўрамаса туролмайди, шекилли. Лекин пединститут ётоқхонасида турадиган бир мухбир жўрамникига боришимни айтдим. Бугун унинг олдида ётиб қолмоқчи, эртага ректорга учрашмоқчиман, буни айтмадим. Ётоқхона қаердалигини биласизми, олдин келмаган бўлсангиз, деб яна сўради. Бу одам нима, Жиззахга мирғазабми, мунча суриштиради, деб энсам қотди. Сўраб-сўраб топаман-да, дедиму Селинжерни ўқиётганга солдим ўзимни. У одам ёқтирмаганимни сездим, бошқа гапирмади. Анча юрганимиздан кейин автобус тўхтаган эди, ҳалиги одам ўрнидан турди, мени ҳам турғизди, қани, шу ерда тушамиз, деди. Ётоққа етиб келибмиз-да, деб унга эргашиб тушдим. Қарасам, қатор ҳовлилар, одамларнинг уйлари, маҳалла, ётоқ бор жойга ўхшамайди. Юринг, юринг, деб қистади бу одам, ҳали борамиз шу ётоқхонага. Чор-ночор эргашдим. Анча юриб, бир уйнинг дарвозаси олдида тўхтадик... Йўқ, тўхтамадик, бу одам дарвозани очди. Қани, ичкарига, деди. Мен нима қиламан бу ерда деб таясладим. Ука, бир пасгинага, деб туриб олди бу одам. Оббо, бу ёғи қандоқ бўлди энди деб ноилож кирдим. Кейин, унча ёмон одамга ўхшамайди, кўлидан ёмонлик қилиш келмайди, лекин, барибир, мен бегонани нимага уйига бошлаб келди, ғалати.

Ҳовлиси каттагина, бир чеккадаги бостирма тагида "Волга" – ГАЗ-21 турибди, янги ҳам, эски ҳам эмас, у пайтлари бунақа машина бир-да ярим отлиқда бор эди, холос, лекин ҳовли файзликина бўлса-да, бойвачча турадиган жойга сира ўхшамади – бойлик нуқси урмаган. Машинасини биров қўйиб турибди, шекилли.

Лекин қанақа бўлмасин, ўзимнинг нимага кераклигимни англамаяпман. Одам-

нинг калласига тайинли бир фикр келмаса, хаёли минг кўчага кириб чиқаверар экан. Ҳалиги доно ақл иш бермай қолди.

Хай-э, нима бўлса бўлди деб, остона ҳатладим, яна йигит бошинг омон бўлса... деб кўрпачага чўқдим. Бу одамнинг аёли келди, сўрашди, дастурхон ёзди. Сал кўнглим тинчиди – эру хотиннинг муомаласи нимадир хотиржамлик берди. Лекин каллам тайинсиз ўйдан бўшагани йўқ, аксинча, кўзига жуда катта одам бўлиб кўриндиммикан, бирон масалада қўллаб юборишни сўрармикан ё газетага иши тушиб, мухбир жўрамга айттирмоқчими, бегона бир одамни қуруқдан қуруққа уйига олиб кириб, дастурхон ёзиб... қилган тахминларимнинг биттаси ҳам тўғри келмайди, ҳатто кулгили, ойлиги етмиш сўм, кўлида китобидан бошқа ҳеч вақоси йўқдан қанақа катта одам чиқади, бирон нарсага арзийдими ўзи... Ука, ўйланманг, ҳаммасини қиламиз, ётоқ пединститутнинг ёнида, борамиз ҳам, дўстингизни топамиз ҳам, лекин олдин бир пиёла чой ичиб олайлик, ҳў хотин, атаганингни опке, ишимиз зарил, деди. Ана, энди баттар таажжубландим, нимага борамиз, нимага ишимиз, бу одам менга кўшилиб олмоқчими? Жуда ғалати бўляпти-ку!

Хай, аёлининг атагани муздеккина увра экан, иссиқ кунда, айни муддао, бир косадан уриб олдик. Энди, майли, турамиз, деди ака, худди икковимизнинг ҳам ишимиз битта бўлгандек. Ҳа, айтганча, аввал танишиб олайлик, менинг отим Марлен, йўқ, бошқа миллатдан эмас, ўзбекман, шу, отамиз анув қама-қама йиллари кўп азоб тортиб (шу ҳозир аниқ эсимда қолмабди, бобоси қамалиб йўқ бўлиб кетганми, отасими, ишқилиб, репрессияни бошидан ўтказган), ҳукуматга яхши кўринмасам бўлмайди деб, отимни Маркс билан Лениннинг қисқартмаси қилиб Марлен қўйган, сизнинг отингиз нима, деб сўради. Мен ҳам отимни айтдим. Ука, мен ўқитувчиман, деди Марлен ака, сўрамасам ҳам. Бўлмаса, ука, ҳозир ётоққа бориб жўрангизни топиб келамиз, деди. Мен ичимда, э-э, худога шукур-ей, бу бунгаинликдан қутулар эканман-ку, лекин нимага жўрамни топиб бу ерга қайтиб келамиз, деган савол ўтди, хай, йўлига айтди-да деб, индамадим. Марлен акага эргашиб дарвозага юрдим. Шу ерда хайрлашсак керак, деб умид қилиб, қаёққа қараб юраман энди, десам, Марлен ака аввал дарвозани очайлик, деди, худди бунда ҳам бир ҳикмат бордек. Дарвозани очдик, Марлен ака, бир дақиқа, деди-да, ҳалиги "Волга"ни ҳайдаб чиқди. Чўзилиб мен томондаги эшигини очди-да, ўтиринг, деди. Э-ҳа, бу акамиз киракаш экан-у, зўр мижоз деб ўйлаб, қўлдан чиқаргиси келмаган, деб бир кўнглим ойдин бўлди-ю, чўнтакда бор-йўғи ўн етти сўм билан қанақа ҳам мижоз бўламан деб, кайфият тушиб кетди. Ўша вақти хаёлан такрор-такрор ҳисоблайверганимдан шу ўн етти сўм ҳалигача эсимда.

У вақтлари хусусий машина жуда ҳам тансиқ. Борда шалдираган "Москвич", "Жигули"нинг ҳали оти ҳам чиқмаган, "Волга" ГАЗ-24"ни энди-энди нуфузли корхоналар оляпти, шахсийга буткул йўқ. Бирда-ярим одамда "ГАЗ-21" учраб қолади. Лекин Марлен ака – оддий ўқитувчида бўлиши мўъжиза, албатта, кечаю кундуз тинмай кира қилиб, пул топиб олган деган сал жўяли, лекин тамом саёз ўй калламда ўрнашиб қолди.

Ётоққа обориб қўйса, қанча сўрар экан? Уч сўмдир, Жиззах кичкина шаҳар-ку, хай, уврани ҳам қўшсак, устига икки сўм қўшиб берсам бўлади, шу билан қутуламан деган хаёлда боряпман машинада.

Ётоқхонага келдик. Тушдим, Марлен ака ҳам тушди, чўнтакни пайпаслаб, беш сўмликни тайёрлаб келаётган эдим, лекин қўлимни чиқараман десам, Марлен ака парвоига ҳам олмай, мени ичкарига бошлади. Яна ҳайрон бўлдим, пулни-ку ҳали айтар, лекин ўзига нима бор ётоқхонада? Ўртоқ меники бўлса, бу одам танимаса? Қани, жўрангизни топайлик-чи, уни ҳам олиб кетамиз, дейди! Яна уйига борар эмиш-миз! Э-э астағфирулло, пул бериб ҳам қутулмайман, шекилли! Тавба, уйига олиб борди, угра ичкизди, олиб келиб қўйди, катта раҳмат, энди хизматининг ҳақини олиб кетавермайдими!

Йўқ, кетай демайди! Олдинга тушиб олди, хонама-хона бош суқиб, жўрам ётади-

ган жойни ҳам ўзи топди. Унга думдек илашиб юравердим. Кирсак, жўравойнинг ўзи йўқ, унинг ўрнида бир қоп-қора турсичан тўнғиз ётибди, йўқ, у келадими, келмайди-ми, мен қайдан биламан, деди-да, тескари ўгирилди. Шунақа одамлар ҳам бўлар экан-эй. Мен жўрамнинг келишини кутиб қолмоқчи эдим, Марлен ака энгимдан тортиб, ташқарига судради. Айтганча, ҳисоб-китоб қилиш керак-ку, қайтиб кираман, деб эргашиб чиқдим. Ука, кўрдингизми, а бу одам эмас-ку, шунинг олдига ташлаб кетаманми сизни, дейди. Э-э тавба, мени тамом ўзиники қилиб олдим! Яна кетдик бизни-кига, кейин қайтиб келиб топамиз жўрангизни ё бошқа борадиган жойингиз йўқ-ку, эмиш. Эсимга тушиб қолди, бор, Али ака деган одам билан бирга ўқиганмиз, Ҳамид Олимжон колхозида туради, уйини билмайман, лекин топиб бораман ўзим, дедим. Шунақа демайсизми, топамиз, ўтиринг, деди Марлен ака чехраси очилиб. Оббо, йўқ дейишнинг сира иложи йўқ, хай, таваккал худога, начора, машинасига ўтирмаганга қўймаппти.

“Волга” йўлга тушди. Яна кира пулини ҳисоблашга тушдим. Ҳамид Олимжон колхозига борамиз, Али аканинг уйини топамиз, бу одам мулоийм-хунук, мени Али акамга топширади-да, энди, ука, “Волга”да ялло қилиб кезишнинг ўзи бўлмайди, бир ҳисоб-китоб қилиб қўяйлик, дейди. Бу ёғи чатоқ, Тошкентга қайтишга тўрт сўм қолармикан, Ҳамид Олимжони неча километр бўлса... Жа ноинсофлик қилиб катта сўраса, бирга ўқиганимизда мендан уч-тўрт ёш катта бўлса ҳам орамиз яқин эди, Али акадан сўраб турарман. У пайтлари таксида юриш қандайлиги эсингиздан чиқиб кетган-да. Шахсий “Волга”да юришни чидаганнинг ҳам зўрига чиқарган эди.

Йўл бўйи хаёлим пулда бўлди, “Волга” гилдираги айлангани сайин чўнтакнинг йўқ баракаси ҳам учиб кетяпти. Тўхташиб тушиб қолишнинг, албатта, иложи йўқ, Марлен аканинг авзои тушганимга қўймайди.

Анчалар юрдик, неча кўчаларни айланиб, Али аканинг уйини топдик. Али ака уйда экан, чиқиб ҳайрон бўлди, кейин аянчли илжайиб ичкарига манзират қилди. Яна ҳалиги ҳисоб-китоблар хаёлида Марлен ака билан хўшлашай десам, у ҳам мен билан кирди. Энди ўзим ҳам бесаранжом бўлиб қолдим. Уй ичи вағ-вуғ, болалар йигиси келяпти, ошхонадан куюқ тутун чиқаяпти, Али ака ўтириб туринглар, овқатим тагига оляпти, деб ошхонага чопди. Аёли кўринмади. Ташвиш устига ташвиш бўлиб келдим шекилли, устига устак, манави одам ҳам эшимчага қўшимча бўлиб олди, кетай демайди. Яна ўтириб олиб, у ёқ-бу ёққа аланглаб бошини чайқайди, менга кетамиз, деб имо қилади. Али ака қайтиб кирди. Аҳмаджон, хуш келибсиз, бир отамлашар эканмиз-да, лекин мен манов икки болани тинчитиб, хотинга бир пиёла ёвгон ташлаб келишим керак, уч кундан бери у банничада, биз – бола боғча, хай, ҳеч бўлмаса, битта чой дамлай, деб Марлен аканинг биз турамиз, овора бўлманг, деганига қарамай чиқиб кетди; болалари шамоллаганми, ё қорни очган, тинмай йиғлайди. Ука, турдик, бу ерда қололмайсиз, кўряпсиз-ку курсдошингизнинг аҳволини: болаларига қарасинми, хотинигами ёки сизгами, кетдик, деди Марлен ака. Ноилож, бу одамни ёмон кўриб қоляпман-у, лекин, барибир, Али аканикида қололмайман...

Қандай кирган бўлсак, шундай чиқдик. “Волга” юргандан кейин Марлен ака, энди бўлди, бугун бизни-кида меҳмон бўласиз, деди. Ҳа, бўлди, тамом! Бунга пул эмас, ўзим керакман, шекилли.

Ярим кундан бери бу одам овора, машинаси овора, менинг эсам каллам овора, чўнтагимни ўйлаб. Бу одамдан қандай қутулсам энди, нима истайди мендан?! Мақсади нима ўзи? Яна уйга олиб кетаман, дейди!

Жуда бўғилдим, лекин менга хўжайинмисиз, пулимнинг бори шу ўн етти сўм, шуни олинг-да, мени тинч қўйинг, деб бақриб беролмайман-ку.

Ялиндим охири: жон ака, яна шу ётоқхонага борайлик, жўрам келиб қолган бўлиши мумкин, келмаса, унинг жойида тунайман. Йўқ, қанақа қилиб унинг ўрнида ётасиз, ёнидаги одамни кўрдангиз-ку, дейди.

Ётоқча борсак, буни қарангки, отини ҳам айтай, Сулаймон жўрам келган экан,

кучоқ очиб кутиб олди. Бўлди-ей, худога шукур, энди Марлен ака юз сўм сўраса ҳам кўрқмайман. Сулаймон ўзида бўлмаса, ер тагидан топиб беради.

Сулаймон уни танимаса ҳам бир пиёла чой ичиб кетасиз, деди. Марлен ака ҳам йўқ демай ўтириб олди. Чой дамланди. Бигизнинг устида ўтиргандек ўтирибман. Сулаймонни қандай қилиб четга тортиб, пул сўрасам? Кира ҳақи ҳам манов ерда элликларга борди-ёв.

Ундан-бундан гаплашган бўлдик. Марлен ака, сезяпман, Сулаймонга разм соляпти. Ҳа, айтганча, ҳалиги совуқ қаёққадир чиқиб кетган экан. Марлен ака чойни ичиб пиёлани тўнтарди-да, энди, укалар, икковларинг ҳам туринглар, бизнинг уйдан бир пиёла чой ичасизлар, деди. Сулаймон нима дейишини билмай менга қаради. Мен, ўламан саттор, бормаймиз, деб туриб олдим. Хўп тортишдик, Марлен ака юринглар, дейди, мен йўқ дейман, Сулаймон ҳайрон, ким бу одам деб мендан сўраши ноқулай. Ниҳоят, Марлен ака, – ниҳоят-эй! – “Аҳмаджон ука, мана, жўрангизни кўрдим, кўнглим жойига тушди, чин жўра экан, мен энди бемалол, кўнгилхотиржам сизни қўйиб кетсам бўлади. Бизга жавоб. Қани, омин!” деб фотиҳага кўл очди.

Елкамдан тоғ ағдарилди-я! Эшикка чиқаётиб Сулаймонга “Бор пулингизни олиб олинг!” деб шивирладим. Сулаймон бошини ирғади: бор пули чўнтагида, шекилли.

“Волга”га боргунча Марлен ака кўзимга яхши кўриниб қолди, шунча қилган хизматиға минг сўм сўраса, албатта, ёнимда шу пул бўлса, кўш кўллаб тутқазар эдим. Беҳзисл.

Биласизми, ҳозиргача ўзим ҳам тушунмайман, Марлен ака пул сўрамади, сўрашга яқин ҳам келтирмади, “Э-э, укалар, йўқ деяписизлар-да, бир чақчақлашиб ўтирар эдик. Ҳали ҳам бўлса...”, деб ялинди. Пул тутсам, бу одамни ерга урган бўламан, деган фикр келди ниҳоят калламга.

Ана шунақа, бормадингиз – худо хоҳласа, яна кўришармиз, деб жуда очиккўнгилда хайрлашдик.

– Ким бу одам? – деди Сулаймон Марлен ака кетиши билан.

– Билмайман, бугун танишдик, – дедим.

– Қанчага гаплашган эдингиз? Олдин бериб қўйганингиз етдими? – деб

– Сулаймон яна суриштирди, пул олиб олинг, деган эдим-ку.

– Ҳеч қанчага, – дедим. – Автобусда ёнма-ён ўтириб келдик, гаплашмадик, тушганимиздан кейин қаёққа борасиз, деб сўради, сизни айтдим, уйига олиб борди, увра ичирди, сизни излаб келдик, йўқ экансиз, хонангизда битта тўнғиз ётган экан, мени қолдиришга кўзи қиймай, Ҳамид Олимжон колхозига олиб борди, Али ака ўзи билан ўзи овора экан, яна уйига олиб кетмоқчи эди, мен кўнмадим, бу ёққа келдик, келсак, худога шукур, бор экансиз. Кун бўйи юрдик, – дедим.

Сулаймон жуда таажжубланди:

– Қуруқдан қуруққами? Йўқ, ишонмайман!

– Ўзим ҳам ишонмайман, – дедим.

Ростдан, ҳалигача ҳам ишонмайман. Фисабилло беғараз яхшилик қилишга ўрганмаган одам, қандай ҳам ишонай!

Майли, сиз ҳам ишонманг, ўхшатиб айтолмагандирман, лекин бир оғиз ҳам ёлғони йўқ – шундай бўлган, нимага бу одам шундай қилди деб ўзим ҳам қирқ йилдан бери уйлайман.

Айтганча, ректор билан ишимиз битмади, тушунасиз-ку, укам Тошкентга келиб институтга кириб кетди, қизиг-а, Самарқанду Жиззахга рўйхатга киролмаган битирувчи ўқувчи Ленин стипендияси олиб ўқиди, кейин фан номзоди бўлди. Тақдир тақозоси билан мен Жиззахдан уйландим, бир куни қайноғамнинг машинасида Марлен акани роса изладик, уйини тусмол қилиб топа олмадим. Кўп йиллар кейин бир одам Марлен ака уларга дарс берганини айтди, лекин у ҳам уйини билмас экан.

Бор гап шу.

МИНГ ҰЛИМДАН ҚОЛИБ

Твда "Ўзлик" кўрсатуви тилга тушиб, одамлар берилиб кўрадиган вақтлар эди. Кабинетимга бир ёши улуг киши кириб келди. Саксон икки ёшда экан, лекин кекса кўринмайди. Ўрта бўйли, юмалоқдан келган, гавдаси пишиқ, пешанаси думалоқ бўртиб турарди. Ўзининг қадрини биладиган, лекин кибри йўқ, одамохун, шу одам-охунлигда ҳам ҳамсухбатини ўзига бўйсундирадиган нимадир камтарлиги бор эди. Аҳмаджон, ўғлим, аввал икковимиз битта чой ичиб олайлик, чой кўйиб юборинг, деб белига боғланган қийиқчани ечиб, ундан битта кўқон патири, бир сиқим ёнғоқ мағзи, бир ҳовуч парварда, бир ҳовуч майиз чиқариб терди. Қийиқча устида жуда тартибли дастурхон бўлди... Мен ул-бул нарсадан тотиниб ўтирдим, у киши бемалол чойини ичиб олди, унғача айтарли гап айтмади, куттирди. Мен ҳам индамадим. Кейин секин бошлади. "Ўзлик"ни қолдирмай кўриб борар экан, шунча экан дард чеккан, лекин гапига озгина ёлгон аралаштирганлар ҳам чиқиб турар экан. Ўзини жаҳаннамга тушган қилиб кўрсади, лекин тушмаган, мен биламан, у коннинг эшиги олғидидаги будка – уйчада тунука бўяб ўтирган, деди. Тунука бўягани нима десам, расм солган, плакатларни бўяган, рассом, қийинчилик кўрмаган, азобни, мана бизлар кўрганмиз, деди. Шошманг, амаки, гапирмай туриңг, камерага айтасиз, дедим. Камера буюртма қилдим, бор экан, кела қолди. "Запис"ни бошладик. Отлари Обидмиди, Оқилмиди, эсимда қолмаган. Кўлөзма архивим ёниб кетган, келинг, майли, Обид ака, дейлик. Хуллас, Обид аканинг отаси мулла экан, ўзи мулла деди, диндор деган айб биланми ё бошқа сабаб қамалиб кетиб, оила патарот бўлиб, ўн саккиз яшар ўспирин кўчада қолибди. Андижонда. Афғонистонни эшитганми ё ўша ёқда бирон томири бўлганми, ўзи ҳам билмайди, ишқилиб ўша ёққа борсам, кун кўриб кетаман деган хаёлда Тошкент вокзалига етиб келиб, афғон томонга юрадиган поездни пойлаб, ўриндиқда ухлаб қолган, кимдир биров қаттиқ тепган, бу йигитча уйқусираб сакраб туриб, нимага тепасан, деб тепган одамни бир солган, у одам чаппа ағдарилиб тушган, пальтоси очилиб кетиб, тагидаги чарм курткаси билан нагани кўриниб қолган – органининг одами экан. Бу бахти қаро органининг одамига қўл кўтариб қўйган экан! НКВДми, ОГПУми, ишқилиб, орган ходимига ҳужум қилинган!

Шу билан Обиджонни тутиб, қамаб, ўн йилга кесиб, этап қилиб юборишибди. Ўттиз тўққизинчи йили. "Скотний" вагонда кетяпмиз, очликдан ўлаётганлар бор, иккита рецидивист қўшилиб қолган экан бизга, нонимизни тортиб олади. Ҳеч ким гинг дея олмайди. Очликдан ўлиб-ўлиб ўттиз олтита қолдик. Қарасам, ўзим ҳам ўламан. Бир чора топишим керак ўлмасликка. Пийма (валенка)ни сувга шимдирдим-да, вагон тўйнуғидан чиқариб осиб қўйдим. Тошдай оғир бўлиб музлади. Пайт пойлаб, бор-э, нима бўлсам бўлдим, деб орқасидан бориб бировининг миясидан солдим. Шилқ этиб тушиб ўлди. Иккинчиси ташланган эди, уни ҳам уриб йиқитдим, ўлмади, бошқа маҳбуслар ёрдамга келиб, тепкилаб ўлдиришди. Энди ўзимни отиб ташлашса керак, деб кутган эдим, йўқ, кўриқчиларнинг ўзи бу рецидивистлардан безор экан, ўликларини вагондан улоқтириб ташлаб, ҳеч нарса бўлмагандай кетавердик. Яна мени шу вагонга бошлиқ қилиб қўйишди. Вагонда тартиб қилиб, нонни расамади билан тақсимлаб, Владивостоккача биронта одамимни ўлдирмай етказиб бордим. Бошқа вагонларда одамлар қирилиб кетди. Владивостокдан Находка деган жойга кетдик, ундан тилла конига. Кавлаб тоғ тагига кириб кетганмиз, зах, қорин тўймайди, касаллик кўп, иш эса ниҳоятда оғир. Бу ерда ҳам, булар жуфтлашиб юрадим, иккита рецидивист бор экан. Булар ҳам нонимизни тортиб олади, очдан ўлаётганнинг нонини ҳам олиб кўяди, бермайди, шунақа ноинсоф. Ўзлари ейди, биз оч, ўляпмиз. Нон ҳам ҳалиги чўрний, ржанойми, шунақа, бир бурда беради бир кунга, шундай кафтда сиқсангиз, вижиллаб суви чиқади, лойга ўхшайди. Шуни, биздан тортиб олган улушларни рецидивистлар юмалоқ буржуй печкада чирсиллатиб қуришиб еб ўтиради, атрофидаги қирқ эллик одам нондан кўз узолмай мўлтираб тураверамиз. Бир-иккитасига айтиб кўрдим, буларга гапи-

райлик деб, кўшилаёт демайди. Ўлаверади. Бу инсофи йўқлар ўлаётганга ҳам бир тишлам бермайди. Ўзим оёқда зўрға юраман, мажолим куриб кетяпти очликдан. Нима қилсам дейман, нимани қурол қилсам, деб кечаю кундуз ўйлайман. Печканинг бақувват темир косови бор эди, кочерга дейишади-ку. Ҳалиги иккови печкада нон қуришти ўтирганда, э-э, барибир, ўламан, ўчимни олиб ўлай-да бу ноинсофлардан деб, жоним борича бировининг бошига урдим кочерга билан, зарбимдан ўзим ҳам йиқилиб тушдим. Буни мени ўлдирса керак, деб турсам, йўқ, худо бошқа аристонларга юрак бериб, ҳаммаси ўша тирик қолганига ёпишди, туриб яна кочерга билан урдим, ўлди, ишқилиб. Шу билан тинчидик. (Мен индамай эшитавердим, сизни жазолашмадим, кўшимча беришмадим, деб сўрамадим ҳам). Ука, ҳайрон бўлманг, бу бир тоғда, ер тагидаги кон, обориб ташладими, тамом, у ерда совет ҳукумати йўқ, соқчиларга ҳам лагернинг ичи тинч бўлса, одамлар ишлаб турса бўлди, ким ўлгани билан кимнинг иши бор. Ана шундай рецидивистлардан қутулиб, яна яшаб бошлаган эдик, бу ёқда уруш бошланиб қолди. Ҳамма уруш билан овора, бизлар билан алоқа йўқ, таъминот келмай қолди, овқат отига ҳам йўқ. Соқчию кўриқчилар ҳам урушга чақириб олинди, бир-бир йўқолди. Ўз бошимизча беэга қолдик. Қочиб жой йўқ, ташқарига чиқсак, совуқда, барибир, ўлиб кетамиз. Ана, энди қирилишни кўринг! Ўғлим, ишонасизми, уч минг аристондан ўлиб-ўлиб икки киши қолибмиз: мен билан бир жухуд. Икковимиз ётибмиз қачон узиламиз деб, атрофимизда бирон тирик жон қолмаган. Шу вақти денг, комиссия келиб қолса, нимага бу кондан отдача йўқ деб текширгани келган-да. Комиссиянинг оёғидан қучоқлаб олдик, бизни бундай ташлаб кетманг, бўлмаса, отиб ташланг деб, йиғладик. Йўқ, инсофчилар экан, чой беришди, атала ичиришди. Ўзлари билан олиб кетиб, бошқа лагерга топширишди. Бу ёқда ҳам ўлиб кетар эдим, лекин худо деган эканман, лагерь бошлиғи олдин Тошкентда хизмат қилиб, ўзимизнинг ош, шўрва, мантига ўхшаган овқатларни яхши кўриб қолган экан, қилишни биласанми, деди, ҳа, дедим, мени ўзига ошпаз қилиб олди. Шу билан қолган беш йил унинг хизматида бўлиб, қамалганимдан ўн йил ўтиб, яъни "от звонка – до звонка" тўлиқ ўтириб қирқ тўққизинчи йили юртга қайтдим.

Бу киши билан суҳбатларимиз "Ўзлик"нинг иккита сонидан берилган, лекин кўп гап сизмаган. Одам ўлдирганини бермаганман. Шунча азоб тортган одамни яна қотил қилиб кўрсатишга кўнглим бормади. Лекин... лекин мардонаворлик, бардош, чидам ва инсон кўнглининг кенгликлари деганда шу отахон ҳам кўз олдимга келаверади. Бу асли ҳикоя ҳам эмас, роман бўладиган тақдир, лекин мен у даврда яшаб кўрмаганман-ку, тўқиб ёзишга қўлим бормади. Буни ёзиш ҳам шарт эмас, шу мисолда ўйлаш керак.

Ҳа, дарвоқе, Андижонга, бир юзу тўртта кирган бир отахоннинг суҳбатини олишга кетаётиб, Қўқонда, Обид аканинг уйида тўхтаб ўтдик. (У киши кейин Қўқонга келган, собиқ Ленин кўчаси, адашмасам, 101-уй эди). Борасиз, албатта, деб ваъдамни олган эдилар. Шинам, баҳаво, отахоннинг ўзига ўхшаган батартиб, озода ҳовли. Кирган одамнинг кўнгли ёришади, отам ҳам пешвоз чиқдилар ҳамма ёқни ёриштириб...

ЭРКАК

Ҳикоя

Эллик тўққиз. Отаси ҳам, акаси ҳам шу ёшда кетган. Кеча у ҳам эллик тўққиз ёшини нишонлади. Агар у ҳам... ўлимга етиб келдимиз?

Бошини ёстикдан узиб олишга кучи етмади. Қуриб қолган томоғи ғалати тиришиб оғрир, худди вужудидан ирритлик таралаётгандай ўзидан жирқанди. Боз устига хотинининг шангиллаши лўққиллаётган бошига гурзи билан ургандек бўлди. Келин олгандан буён бошининг тепасига қўйиладиган бўлган қойнакка умидвор қўл узатди, муздай тахир чойни ҳузур қилиб шимирди. Сал эпақага келгандай бўлди. Эзилган танасини аранг кўтариб ювиниш хонасига ўтаркан, ошхонанинг ланг очиқ эшигидан бўйлаб қаради: бақалоқ хотинининг ярим гавдаси музлаткич ичида, ярми музлаткичдан хунук чиқиб турар, овози музлаткичнинг гириллашига қўшилиб ириллаш бўлиб эшитилар, келини кўлидаги тарелкани кафти билан сидирганча мулзам турарди. Бир хаёли индамай ўтиб кетай, аёлларнинг вағир-вугурига аралашмай деди-ю, бироқ дафъатан қулоқларига урилиб бошини, наинки боши, бутун танасини зирқиратаётган бу овозни ўчириш, музлаткич эшигига тикилиб қолган бақалоқ гавдани бир ҳамла билан янчиб ташлаш истаги устун келди.

– Ҳа, – деди кўриниш бериб, – нима гап, эрталабдан шангиллайсан? Ҳе, энангни сени, палакат... – Хотинининг нимадир деб эътироз билдирмоқчи бўлиб жуфтлаган оғзи ҳайратдан қийшайган жойида ўдағайлаб яна қамчи босди. – Ўчир, овозингни, бировни боласини бунча эзасан. Ҳар куни шу аҳвол-а, индамасам ўзингдан кетдинг, – баҳонада минг йиллик аламзадалигини қусиб ташламоқчи бўлди – портлади, – ўзинг нимани қойиллатгансан, чўчка?! Ўчир! Яна фнг деган овозингни эшитай, энангни кўрсатаман! Аҳмоқ...

Хотинининг дум-думалоқ шардек гавдаси дами чиққан пуфақдек шалвиради, пишиллаш аралаш норози гўнғиллаш ювиниш хонасига эшитилганди, яна таҳдидли томоқ қирди, овоз ўчди. Ойна олдида бетига кўпик суриб соқол олишга тараддудланаркан, ўз ишидан мамнун илжайди. Ичидаги бадбўй қуйқани тўкиб ташлагандай бош оғриғи ҳам йўқолган, аллақандай энгил тортганди.

Туғилган кун муносабати билан сотиб олган янги костюм-шимини қийиб чиқиб, "йигитлардай қарсиллаб" жимжит ҳовли ўртасида бирпас нима қилишини билмай турди-да, "Йигитлардай қарсиллайсиз, зўрсиз, хўжайин!!" – деб қийшанглайдиган хотинига "зўр"лигини кўрсатгани эсига тушиб, индамай гаражга кирди. Кўпроқ ичгани сабаб қўли қалтираб, боши айлангандай туюлди, машинасини ҳайдашга юраги дов бермади. Пойи пиёда ишга отланди. Кўча бошида бирорта танишга илашиб кетиш умидида қаққайиб турганди, бахтига "Матиз" ру-

Гулноза
ЭРНАЗАРОВА

1969 йилда туғилган. ЎЗМУ филология факультетини тамомлаган. "XX аср ўзбек шеърлятида миллий тафаккур ва унинг бадий талқини (Чўлпон, Ғафур Ғуллом, Абдулла Орипов шеърляти мисолида)" мавзuida номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган.

сумидаги машина секинлаб тўхтади, ойнаси тушиб, кулча юзли жувон жилмайиб такаллуф қилди:

– Салом, кўшни. Ўтиринг, ташлаб кўяман.

– Ва алай... йўге, овра бўлман. Бир ўртоғимни кутаяпман, сиз бемалол.

– Шунақами? Ўртоғингиз келадиган ўртоқми? – аёл жилмайди, юзида кулгичлари бор эди. Машина эшигига кўлини юборди-ю, умрида аёл киши бошқарган машинага чиқмагани учунми, яна қайтди:

– Узр, мен бошқа томонга бораётувдим.

– Ие, кўрқажисизми? – Аёл хандон қилди. – Ўтиринге, афанди экансиз-ку. Мен халқ банкида ишлайман, сизлар билан ёнма-ён, борадиган манзилимиз бир ерда.

– Шунақами, яхши экан-да – деди гўлдираб. Энди баҳона қолмагани. Ноилож орқа ўриндиққа чўқди. Аёлнинг чехрасига зимдан тикилиб қаради, аввал кўрганини эслолмади, бироқ негадир бу чехра жуда таниш, тўғрироғи, қадрдон туюлди, худди аввал жуда яқин бўлишгандай. Индамай кетишди. Ишхонаси олдида тушаркан, кўлини шимининг чўнтагига суқди. Аёлнинг норози, оғринган назарини ҳис этиб, кўлини чўнтагидан суғурмай миннатдорчилик билдирди:

– Раҳмат, машинани жуда чиройли ҳайдаркансиз, соғ бўлинг.

Аёл дилтортар жилмайиш ҳада қилди-да, кетди. Тамом. Бор-йўғи – шу. Бироқ уззу-кун аллақандай ғалати, тушунтириб бўлмайдиган кайфиятда юрди. Кимнидир соғинаётгандайми, кимдир уни чорлаётгандайми, ниманидир йўқотган-у, йўқотган нарсасининг нима эканлигини топа олмаётгандайми... бир гайри, ажабтовур ҳолдан чиқа олмади. Уйига қайтаркан, йўлнинг нариги тарафидаги ҳашаматли боли олдида турган кўнғизмонанд машинани кўрди. Аёлнинг чехраси ёдига тушди.

Хотини ҳовлида кўринмади. Ошхонада тимирсклианиб юрган келин ҳол сўради, овқат сузиб берди.

Ёнбошлаб телеканалларнинг бирини қўйиб, бирини кўздан кечираётганди, ўғли телевизор кўриш баҳонасида ёнига келиб ўтирди, хотини дамлаб кирган чойни қайтарди. Ўғлининг елкалари кенг, киприклари узун, чиройли кўзлари раҳматли амакисиникига ўхшайди, ҳатто чордана куриб ўтирганда бот-бот тиззасини силаб қўйиш одати ҳам худди амакисиникидай. Чехраси ҳорғинми, нимадандир хафадайми, эзгин кўринди. “Ишинг яхшими? Қийналмаяпсанми? Ўрганиб кетдингми?” деб ҳол сўраган бўлди. Яхши экан. Телевизорга кўз тикканча гап-сўзсиз, ўз хаёллариغا банди бўлиб ўтиришди. Ўғли бир-икки бесаранжом қимирлаб қўйди, нимадир демоққа чоғланди. Хўриллатиб чой ичаркан, ўғлининг нима демоқчилигини фаҳмлаб ғашланди. Ўғли ингичка бармоқлари билан пиёлани ўйнаб ўтирди-да, ниҳоят тилга кирди:

– Онамни давлениyasi... – Гапнинг давомини эшитини истамади:

– Сен аралашма, баттар бўлсин. Эрталабдан шанғиллайди, чарчамаганини... Ихм, аҳмоқ хотин... – Ўғли бароқ қошларини чимирди, отасининг гапини ёқтирмаётганини билдирмоқчи бўлиб, телевизорга қадалди, юз мускуллари учаётгани сезилди, “худди акамга ўхшайди, умри ўхшамасин, тез жаҳли чиқади... Зорланган олашақшақ. Энди бу кишим онасини отасидан ҳимоя қилаяптилар. Ҳе, сени ўша онангням...” Ота бўлиб ўғлига кўнғил ёрмаган, ўғлининг ҳам кўнғлига кўл солмаган одам негадир шу топда у билан дардлашгиси келиб қолди. Ўғли мўмин-қобил, ақлли, меҳрибон, балки тушунар: “Мен ана шу аёл билан сенларни деб бирга яшадим, кўнғлим аслиям бўлмаган, бефаросатлигию вайсақлиги билан ўзидан совутди. Семириб кетганини қара, келин олиб умуман қимирламай қўйди. Эрак бўлиб нима кўрдим, аёлимга кўнғилсиз яшадим-а... пешонамининг шўри бор экан. Мана эллик тўққиз ҳам келиб турипти...” Йўқ, бўлмади, ич-этини кемираётган минг йиллик норозилик дардини қамаган хумнинг оғзини очишга мадори йўқлигини сезди ва: – Бор, ўғлим, ухла, кеч бўлди, – деди ҳорғин уф тортиб. Ўғил эшик олдида бир оз тарадудланиб турди-да:

– Касалхонага ётқизаман, жуда мазалари йўқ, – деди мингирлаб. Индамади, телевизорга термилган кўйи бошини қимирлатиб қўйди.

Туш кўрипти. Йигирма йилча аввал Зулфия деган бир қиз амалиёт ўтагани ишхоналарига келганди. Ўша қизни кўлидан ушлаб кетаётганмиш. Бутунлай нутиб юборган эди. Нега тушига кирди? Ёдига тушди: юзида кулгичлари бор эди. Кеча мулозамат кўрсатган аёлнинг кулгичларидай чиройли кулгичлари бор эди...

Машинасини қиздира туриб, хотини ётган хонага бош суқиб ҳол-аҳвол сўраш керакмиди, деган ўй ўтди кўнғлидан ва ўша заҳоти хотинининг кўрпага ўранган гумбаз-

дай танаси кўз олдига келди: “арзимаиди, – деб ўйлади, – аразлашига бало борми, юривер ҳеч нима бўлмагандай, териси юпқа бўлиб қоптими? Ҳийлагар! Озиш керак! Индамасам келинга оёғини ювдиради, жодугар! Узини касалга солади, энди ўглини эшак қилиб минади бу, аслида, йигирма йил аввал эшикни бир тепиб чиқиб кетишим керак эди... Зулфия мени яхши кўрарди... Шундоқ сезилиб турарди, ичимга олов ёққан ака-акалаб... болаларим, эл-уруғим дедим-а?” Дарвозани тарақлатиб очди: – Келин, эшикни қулфлаб олинг, – деб бақирди, алами тарқамади, ошхонадан югуриб чиққан келинига хотини эшитсин учун баланд-баланд гапирди: – Айтинг ана унга, ёт-масин маслиққа ўхшаб, ўзи ҳиқилдоғимга келиб юрипти, ёмон қиламан, ёлгон касал бўлавериб семириб кетди... Машинаси эшигини қарсиллатиб ёпиб ўтиргандан то ишхонасигача ҳам ўқтин-ўқтин сўкиниб борди. Ишхонаси олдига тўхтади-ю, кечаги аёлни кўриш истагида банк биноси олдидаги машиналарга разм солди. Кўринмади. Тушганча нари-бери ишлаган бўлди, хаёли ёшлик кўчаларида саргардон югурди. Отасининг амри билан узоқ қариндошнинг қизига уйлангани, унинг ҳеч нарсага уқуви йўқлиги, маза-матрасиз гапларидан қочиб нукул шаҳарга кетавергани, отаси келинни эргаштириб келиб, уришиб сўкиб ташлаб кетгани, ҳаёт шу экан деб яшаб кетаверганини эслади. Яна ёдига Зулфия тушди: Хат ёзганди-я, очик қилиб “яхши кўраман сизни, келинг, Чаманда бирга яшаймиз, архивда ишляпман” деб. Ҳозир борса, қидирса топармикан? Топса топар, топмаса кўнглини ёзиб келади-ку. Шу важоҳат билан тушлик ҳам қилмай машинасига ўтирди-ю, Чаман қайдасан деб йўлга тушди. Юз қақирим нима дегани, минг бўлса ҳам бораман деб шахд қилди. Кузнинг таровати, баҳорнинг нафасини эслатадиган ёқимли ҳаво, равон йўл кўнглига ором бергандай бўлди. Катта-катта ҳарфлар билан “Чаман” деб ёзилган шаҳар дарвозаси олдида тўхтади. Ўз ишидан завқи келди. “Нимага келдим? Йигирма йил аввал архивда ишлаганидан бошқа ҳеч нимани билмасам, топсам ҳам мени танирмиди, йигирма йилдан ҳам кўп бўлдиёв... Бирор дарди бор деса керак... аввал топай-чи... топсам топдим, топмасам ҳам қайтиб кетавераман, бир кўнглини чигилини ёздим-да... Сайр ҳам саёҳат, саргардонлик ҳам саёҳат”... Сўраб суриштириб шаҳар архивини топди, кўримсизгина бино экан, атрофга аланглаб бирор киши чиқса сўрарман деб турди, ҳеч ким кўринавермагач, “бор нима бўлса, бўлди”, деб ичкарига кирди. Ичкари ташқаридан ҳам абор эди. Моғор ва эски қоғоз ҳиди димоғига урилди. Йўлак нимқоронғи, одам борга ўхшамайди. Олдинга илдамлади, орқадан шиппакнинг шиппиллашига ўхшаш овоз келди, тўхтаб ортига қаради, ёш қиз чойнак кўтарган кўйи яқинлашарди. Саломлашди. “Қизим, шу ерда Зулфия деган аёл ишламайдими?” деб сўради унинг саволумуз нигоҳига жавобан, қизнинг юзидаги аломат ўзгармади, “қирқ-қирқ беш ёшларда” дея илова қилди.

– Битта Зулфия опа борлар, бошлиғимиз. – Қиз бухороча талаффузда гапирарди:

– Зулфия Маҳмудовна, шу киши эмасми сўраётганингиз?

– Отасининг исмини билмайман, балки шудир, – деди шахди пасайиб.

– Ҳайло, ана у хона, – кўли билан йўлак охиридаги хонани кўрсатди. Негадир оёғи оғирлашди, ҳатто бирдан орқага қайтмоқчи ҳам бўлди, бироқ жойидан жилмай унинг хатти-ҳаракатини кузатиб турган қизнинг нигоҳлари таъқибдан қочиб илгарилашдан бошқа иложи қолмади. Эшикни ўзига тортиб, “мумкинми?” дея ичкарилади. Хона бинога ҳам, йўлакка ҳам тамоман тескари: кенг, ёруғ ва озода эди. Чап тарафдаги катта-катта иккита деразадан куз қуёшининг нурлари тўкилиб турар, ўнг тарафдаги катта тувақда хитой атиргули қийғос очилган, тўрдаги дераза тоқчасига терилган турли гуллар барқ уриб яшнарди. Столга мук тушганча ўқиётган аёл бошини кўтармай: – Кириг, – деди. Бу Зулфия эмас эди. Зулфиянинг сочлари калта қилиб кесилган, ажабтовур турмақда, икки чеккасидаги зулфлари ияқларига тегиб турарди. Бу аёл эса сочларини силлиқ қилиб тараган, орқасига турмаклаган эди. Аёл ҳамон бошини кўтармас, нимандир ҳижжалаб ўқирмиди, ямаётганмиди, диққатини чалғитишни истамади. Хижолат тортди, индамай секин ортига чекинди, эшикни итариб очганди ҳамки: – Нима ишшыйиз бор? – деган овоз келди ортидан. Ичи музлаб, тиззаси қалтираб кетти: бу Зулфия эди. У, фақат у худди шундай қилиб “ишшыйиз” дерди. Ўгирилди. Аёл бошини кўтарди. Таниди. Бир неча узундан узоқ дақиқалардан кейин аёл ўқдай отилди у томонга, у ҳам беихтиёр кучоғини очди. Аёл унинг қариллик нуқси уриб пўрсиллай бошлаган юзларига ҳамон тароватини йўқотмаган лабларини

босиб-босиб ўпди, негадир йиғлади, кўзёшлари лабларига теги, аёлдан келаётган атир ҳидидан боши айланди. Ўтирдилар, ҳол-аҳвол сўрашдилар, одатдагидай болаларига қизиқдилар. Зулфиянинг эри тиш дўхтири, иккита қизлари бор экан. Шошапиша ҳаётидан бохабар қилган бўлди, норозига ўхшамади. Бир оз тўлишибди, лекин бу тўлишиш ярашган, ҳаяжондан қизарган юзидаги кулгичлари уни яна ҳам зебо қилганди. Ботаётган куз қуёшининг қип-қизил нурлари деразалардан оқиб кирди, кетишга тараддудланди:

– Шу ерлардан ўтаётувдим, сизни кўриб кетай дедим, энди мен борай. – Зулфия аввал ҳам тортинчоқ эмас эди, энди яна ҳам шаддод бўлипти, қўлидан маҳкам ушлади:

– Сизни осонгина қўйвормайман, бир пиёла чой ичмасдан-а? Олдигинамизда қаҳвахона бор, шу ерда ўтирамиз. Қачон мен қўйворсам кетасиз, – деди энтикиб. Бу илтифотдан юраги орзиқди, ўттиз ёшли ўктам даврларига қайтгандай, ҳеч қачон ўлмайдигандай вужуди куч-ғайратга тўлди. Бир дона чироқ хира ёритган қоронғи йўлакда аёлнинг қўлини маҳкам қисиб қўйди, у кўзларини сузиб жилмайди, кулгичлари дилини ўртади.

Қаҳвахона нимқоронғи ва бир оз дим эди. Овқат буюрдилар. Илк бора учрашганларига йигирма тўрт йил бўлипти, вақтни орқага қайтаришди. Кунма-кун ўша кунларни яшадилар гўё. Зулфия ҳам, у ҳам нолинишмади.

– Мени ҳеч эсладингизми? Соғиндингизми? – деб сўради аёл.

– Эслаганим, соғинганим учун шу ердан-да, – деб ёлғон гапирди. Аёл миннатдор жилмайди. Қаҳвахона ёш-яланглар билан тўлди. Рангли чироқлар муסיқага монанд ўчиб ёна бошлади. Зулфия “исиб кетдим” деб қўйлаги устидан кийган енгил костюмини ечди. Қўйлаги енгисиз эди. Беихтиёр аёлнинг очиқ, оппоқ билакларига қаради. Бу билаклар тасаввуридагидек таранг эмасди. Қаримсиқлаша бошлаган эти аллақандай сўлқиллаб, осилиб турарди. Негадир бирдан энасини эслади. Унинг бирор иш қилганда кенг енглари шимариб олиши ва билакларининг эти худди шундай, тўғрироғи, бундан баттароқ буришиб сўлқиллаб туриши ёдига тушди. Кўнгли ағдарилди. “Мен ҳозир”, деди-ю, ташқарига чиқди. Тоза ҳавода бирпас турди. Эшик олдида уни пойлаб турган дастёрни чақириб, ҳисоб-китоб қилди-да, машинасига ўтирди. Машинасини йўлга тўғирлаб сўнги бор қаҳвахонага қаради: Зулфия қаҳвахонанинг катта ойнаси ортида унга маъюс жилмайиб турарди.

Йўл равон, ҳаво мусатффо эди. Майин шамол юзини силар, дилини аллаларди. Уйига қайтгиси келмас, бу йўл ҳеч қачон тугамаслигини истарди.

ДУНЁ ВА ТУРКИЙ ТИЛ

мулоҳаза, муҳокама, мунозара

*Писанд қилмас олимлар бизни айтгон туркини,
Маънисига етгонлар бошдан олар бўркини.*

Аҳмад Яссавий

Одам бу оламда онгли мавжудот бўлиб яралибдики, у ҳамиша ўзининг яралиш тарихини, борлиқнинг моҳиятини англашга интилади. Табиийки, бунда одамнинг икки асосий қуроли бўлмиш ақл ва тил унга холис ёрдамчи бўлади. Аҳамият беринг, арабча “ақл”, “оқил”, “нақл”, “мақол” сўзлари ўзаро ўзақдош бўлиб, улар “уқил” ё “ўқил” маъносида, туркий “уқ” ва “ўқи” сўзлари билан ҳамоҳанг, балки ўзақдошдир. Зеро, туркий тилдаги -ил, -л қўшимчалари феълнинг мажҳул нисбатини яшаш учун қўлланади. Бундан ташқари, туркий халқлардаги “оқин” сўзи “бахши, дoston айтувчи” маъносида ишлатилиб, аввал-бошда “ўқин”, яъни “дoston ўқувчи” (худди “бўгин”, “сотқин”, “тўсин” сўзлари каби) бўлса, эҳтимол. Шу нарса аниқки, олам ҳақидаги чексиз билимни санокли (бир, юз, минг ва ҳоказо) авлодлар уқиб-ўзлаштириши амалда мумкин эмас. Демак, ҳар бир авлод онг билан уқиб, тўплаган билимларни кейинги авлодга қолдириши, кейинги авлод у билимларни таҳлил қилиб-бойитиб, ўзидан кейинги авлодга етказиши лозим. Бу жараёнда, албатта, тил ва адабиётнинг аҳамияти ақл ва онг каби муҳим ва ҳал қилувчидир. Диний манбаларда “Аввал сўз бўлган”, деб бежиз айтилмаган. Тўғри, тил ҳам худди одамнинг беш сезгиси каби онга бўйсунди. Лекин тил маъ-

Фаррух АТАЕВ

1979 йилда туғилган. Трой Давлат университетининг (АҚШ) математика факультетида таҳсил олган. ЎзМУда магистратура босқичини тамомлаган. 2009 йилда инглиз тилида “Математика” ўқув қўлланмаси (ҳаммуаллифликда) чоп этилган. Хозирда Тошкентдаги Халқаро Вестминистер университетиде математикадан дарс беради.

Қозоқбой МАХМУДОВ,
*филология фанлари доктори,
профессор*

ҲАВАС ВА ИНТИЛИШ

Фаррух Атаевнинг ушбу мақоласи умуминсоний тараккиётдаги тарихий жараён, тил тараккиёти ва адабиётнинг инсон тарбияси ҳақидаги ўрни тўғрисида ҳаваскорлик асосида яратилган. Жумладан, туркий халқларнинг тарихига бағишланган фикрлар баён қилинган. Туркий халқлар тарихида этрусларнинг узок даврдаги тарихий жараёнларига ҳамда тилига бағишланган мулоҳазалар айтиб ўтилган. Тарихий адабиётларда этрусларга бағишланган асарлар кам учрай-

лум маънода ондан ҳам қудратлироқ бўлиши мумкин. Масалан, тилда осонгина ўннинг юзичин даражаси (инглиз тилида бу сон “гул” дейилади) катталиқни ёки триллиондан бир қисм кичикликни айтиб-ифодалашимиз мумкин, лекин буни онг билан англаш жуда қийин. Диний манбаларда айтилишича, Тангри Таоло борлиқни биргина “бўл” (русча “будь”, инглизча “be [би]”) сўзи билан яратган. Қизиги шундаки, бу қадим туркий сўз икки феълни англатади. Бири “юз бермоқ, амалга ошмоқ”, иккинчиси “синдириб, қирқиб, ёриб ва бошқа йўл билан бутунни қисмларга ажратмоқ”. XX асрнинг бошларида олимлар борлиқ “катта портлаш”дан яралганини, коинот борган сари кенгаёётганини илмий исботладилар. Буни қарангки, “бўл” сўзи ҳар икки маъносида ҳам Яратганнинг хоҳишини ифодалаяпти... Сўзнинг, тилнинг қудратини кўрсатувчи бундай мисолларни истаганча келтириш мумкин.

Маълумки, табиатдаги барча жонли ва жонсиз мавжудотлар жуфт-жуфт яратилган. Ибтидоий даврдан бошлаб табиатдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида тўплана бошланган билимлар авлоддан-авлодга ўтиб келади. Бу жараёнда эркак билан аёл ўзига хос мажбурият ва имкониятларга эга. Улар, авваламбор, ҳар бир уруғнинг, жамоанинг, жамиятнинг энг кичик асоси – оилада намоён бўлади. Аёл ва эркакнинг оиладаги ўрни ва вазифалари уларнинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий-руҳий имкониятларидан келиб чиқади. Яъни, ота ҳам, она ҳам оиланинг бошқарувчиси бўлиб, “қарс икки кўлдан чиқади” дегандек, бу борада ҳар бирини ҳиссаси муҳим. Турли даврларда, турли шароит ва вазиятларда ота ёки онанинг бошқарувчилик ваколати, имконияти, қолаверса, маънавий ҳақи биров ошиши ёки камайиши мумкин. Бундан қатъи назар, фарзандларга ҳар иккиси ҳам бошлиқ, ҳар иккиси ҳам таълим ва тарбия беришга масъул ва мажбурдирлар.

Агар ота-она фарзанд таълим-тарбиясига масъул бўлса, у ҳолда улар ўз билан ва кўникмаларини бошларига қай шаклда беради, ота ва она оилада бу вазифаларни қандай бўлиши олишган, деган саволга тўхталалиқ. Қисқа жавоб берадиган бўлсак, она боланинг тилини чиқаришга, ота эса унинг нутқини ривожлантиришга хизмат қилади. Бошқача айтганда, бола онадан она тилини, отадан адабни ўрганади. Шу ўринда арабча “адаб” сўзи “ада”, яъни “ота” сўзидан ясалган, дея фараз қилсак, мантиқан тўғри бўлади. Маълумки, баъзи ҳарфлар алмашилиб туради. Масалан, б, п, м ҳарфлари: “бундай” – “мундай”, “туб” – “туп”. Худди шундай, “адам” – “адаб”. Зеро, “адабиёт” сўзини “адамият”, яъни “одамийлик” дея тушунса ҳам бўлади. “Одам” сўзининг туб маъноси ҳақида турли фикрлар мавжуд. Баъзилар фикрича “одам” сўзи “адим” – “рўйи замин пўсти” сўзидан, баъзилар “одама” – “буғдой рангли” деган сўздан олинган¹. Юнонча “дидактик”, “академик”, лотинча “educate [эд’о’кейт], education [эд’ю’кейшн] (таълим бермоқ, таълим)”, “advice [эд’ва’йс] (маслаҳат, ўғит)”, “адвокат” сўзлари ҳам “ада”, “адам” сўзлари билан боғлиқ бўлса керак. Умуман олганда, тилшунослик ҳам, адабиёт ҳам ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирисиз яшай олмайди ва бир-бирини тўлдирди. Вазифасига кўра ҳам улар ҳаммиша ёнма-ён: тилшунослик тилнинг сўз ясалиши, сўз туркумларию гап бўлақларининг қоидаларини ўрганиш билан шуғулланса, адабиёт сўзнинг ифода қудрати, воқелиқни турли шаклларда тасвирлаш, тилнинг инсонга таъсирини кучайти-

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Т.: “Чўлпон”, 1994. 17-бет.

ди. Заки Валидий Тўғоннинг қизи Валидева этруслар ҳақида илмий маълумотлар эълон қилган. Бу мақола муаллифи Атаев ҳозирги кундан уч минг йил аввал этруслар шимолий Италияга ўрнашгани ҳақида маълумот берган. Этруслар ўрнашган регионни “Этрускан” деб атаганлар. “Этрускан” сўзининг охиридаги иккита грамматик кўрсаткич, яъни, “этрус” сўзининг охиридаги “с” товуши, аслида, қадимги туркий тилларга хос кўплик кўрсаткичидир. “С” ундоши, аслида, “з” бўлган. “З” ундоши эса туркий халқларнинг аجدоди сак халқларида кўплик кўрсатувчи грамматик белгидир. Сўз охиридаги -кан қўшимчаси жўғрофий ном ясовчи қўшимчадир. Буни исботловчи туркий халқлар ўлкаларидаги шаҳарлар: Абакан, Ўтикан, Ўзган, Наманган, Антикан (Андижон), Чимган (Чимён), Таркан (Тошкент), Шибирган (Афғон), Талкон каби топонимлар “этрускан” сўзига нисбатан этруслар туркий қавмга мансуб эканлигини исботлайди.

риш йўллари, инсоннинг туйғуларини кўзга, хатти-ҳаракатларини бирор йўналишга солиш усуллари билан шуғулланади. Яна шуни таъкидлаш керакки, агар оилада эр ва хотин турли миллат вакиллари бўлса (масалан, она рус, ота ўзбек ёки аксинча), у ҳолда бундай оиладаги фарзандлар аксарият ҳолларда, ота қанчалик қаршилик қилмасин, онасининг тилини ўрганади. Лекин она қанчалик ҳаракат қилмасин, аксарият ҳолларда, фарзандлар кўпроқ отасининг дунёқарашини, адаб-одобини қонига сингдиради.

Маълумки, тил инсоннинг онгидаги фикрлари ва кўнглидаги туйғуларини ифодалаш воситасидир. Аёллар табиатан эркакларга нисбатан таъсирчанроқ, юмшоқроқ, кўнгилчанроқ бўлишлари, эркакларнинг эса, аксинча, қаттиққўл, бардошли, қатъиятли бўлишлари улар тилида ўз ифодасини топади. Яъни, аёллар аксарият ҳолларда онга нисбатан қалбларига кўпроқ қулоқ тутсалар, эркаклар қалбдан кўра онга кўпроқ таянадилар. Гап қайси бири яхши ёки тўғрилигида эмас, албатта. Бу муайян вазиятга боғлиқ. Баъзида аёлларнинг, баъзида эркакларнинг қарори кутилган натижаларни бериши мумкин. Яна шуниси ҳам борки, худди оилада эр ва хотиннинг бир-бирини тушуниши оиланинг мустаҳкамлиги ва хотиржамлигини таъминлаганидек, тилда ифодаланган фикр ва туйғуларнинг қай даражада ўзаро мос-мувофиқлиги ҳам инсоннинг бутунлиги ва хотиржамлигини таъминлайди. Акс ҳолда, ўзаро келишолмаган эр ва хотин ажралгани ва оила пароканда бўлгани каби, ўзаро келишолмаган онг ва кўнгил, ақл ва туйғу инсонни турли фожиаларга олиб келиши мумкин.

Инглиз (лотин) тилида "она тили" ибораси "language [лэ'нгвиж]" ёки "mother tongue [ма'эер танг]" ва "адабиёт" сўзи "literature [ли'теритче]" дейилади. Этимологик луғатлар ва тарихий манбаларда лотин тилидаги сўзлар, жумладан, "literature [ли'теритче]" сўзи ҳам, қадимги Этрускан (Etruscan) тили ва маданиятидан ўзлаштирилгани қайд қилинган². Этрускан маданияти ҳозирги Италиянинг шимолий қисмида эрамиздан аввалги 900-396 йилларда мавжуд бўлган. Машҳур Рим империяси эса эрамиздан аввалги 500-300 йиллар ҳукмронлик қилган³. Этрускан тили ҳарфлари билан лотин тили ҳарфлари ўзаро зид бўлган. Масалан, лотинча "B", "C", "D", "E", "F", "K", "L", "R", "S" ҳарфлар этрускан алифбосида тескари томонга қараб ёзилган. Қолаверса, этрускан алифбоси қадимги юнон алифбоси билан деярли бир хилда бўлган. Баъзи манбаларда этрускан тили ва маданияти асли қадимги турк тили ва маданиятига яқинлиги айтилади. Бунга бироз аниқлик киритиш мақсадида этрускан тилидан лотин тилига ўтган айрим сўзларни таҳлил қилиб кўрайлик. Маълумки, лотин (итальян ва инглиз) тилларида баъзи ҳарфлар ("c", "g", "i", "u") икки-уч хил талаффуз қилинади. Масалан, "cinema" ([си'нема] кинотеатр), "cousin" ([казн] жиян), "cello" ([че'лло] виолончел), "go" ([гоу] бормоқ), "gentleman" ([же'нтлмен] соҳиб, жентлмен), "finish" ([финиш] тугаш, тамом бўлиш), "finite" ([фа'йнайт] чекли, тугалланган), "put" ([пут] кўймоқ), "cut" ([кат] кесмоқ), "tube" ([түб] қувур) ва ҳоказо. Агар ушбу ҳарфларни мослаб талаффуз қилинса, лотин ва турк тилларининг уйғунлигини пайқаш мумкин. Масалан, "cow" ([кау] сигир) сўзини

² The American Heritage College Dictionary. Houghton Mifflin Company. USA.: 1997. P. 779-792.

³ Time Almanac 2000 with Information Please. Boston. USA.: 2000. P.: 120.

Муаллиф этруслар тилидан лотин тилига лингвист, лэнжвиж, литература каби сўзлар ўзлашган, деб кўрсатади. Бу каби лексик қатламни лотин тилига ўзлашганини исботлаш учун чуқур илмий тадқиқотлар олиб бориш талаб қилинади.

Тарихан туркий тилларда очик-ёпик бир бўғинли сўзлар ёрдамида жумла тузганлар...

Ушбу мақолада ҳавас ва интилиш билан ижтимоий ҳаётга оид кўп масалаларни олдинга сурган. Унда кўрсатилган кўпчилик ғоялар инсониятнинг манфаати учун хизмат қилади деб, қараймиз. Ва ҳаваскор ёш олим мазкур мақола орқали ўз ғояларини жамоатчиликка етказишни истайди. Шунга кўра, мақола нашр қилинса, жамоатчилик орасида ижобий мулоҳазалар уйғотади, деб ўйлаймиз.

"say" тарзида талаффуз қилинса, "сигир" сўзи "соғир", яъни "соғ" ўзагидан ясалганлиги билан яқин бўлади. Қолаверса, аҳамият беринг, лотин тилидаги "language", "lang", "lingua" сўзлари ["tongue [танг]" (лотинчада "тил (тана аъзоси)"ни англатади) сўзидан ясалган⁴. Бироқ "т" ҳарфи "л" ҳарфига ўзгариши эҳтимоли жуда кам. Ўйлашимча, лотин тилидаги "language [лэ'нгвиж]", "lang [лэ'нг]", "lingua [ли'нгуа]" сўзлари туркий "билиг", "билги", "билга", "билгич-билгинж" сўзларидан келиб чиққан. Ўз навбатида, "tongue" сўзи туркча "танглай" (оғиз бўшлигининг бурун бўшлиғига туташган юқори қисми сўзига мос келади⁵. Лотинча "literature" (адабиёт) сўзи "letter [ле'ттер]" (хат, нома) сўзидан олинган бўлиб, бу туркча "тил" (қуйида лотин ва турк сўзлари ўзаро тескари бўлиб қолгани ҳақида фикр юритамиз) ўзагига мос келади. Қолаверса, итальянча "leggera" ([легге'ра] ўрганмоқ, билмоқ), "college" ([ко'ллидж] билим юрти), "legal" ([гли'гл] қонуний, билигли) сўзлари туркча "(би)лиг" ўзагига қурилган. Шунинг хисобига олиш кераки, итальян (лотин) тилидаги "leggere" сўзидаги "ege" қўшимча бўлиб, ўзбекча "билмоқ" феълнинг -моқ қўшимчасига мос келади. Яна бир мисол: итальянча (лотинча) "tegere", "tangere" сўзлари "тегмоқ, ўраб олмақ" маъноларини англатади. Бу турк тилидаги "тег", "танги" ўзақ сўзларига айнан мос келади. Ҳозирда халқаро (аксарияти лотин тилидан олинган) сўзлар дея эътироф этилаётган сўзлар асли туркча ўзақ сўзлар эканлигига амин бўлиш мумкин. Масалан, инглизча "тангенс (тегма, уринма)", "интеграция (тег, тегранинг бирлашиши)" ва ҳоказо. Бундан ташқари, "филология" сўзи ҳам асли "тил" ва "билиг" сўзларидан келиб чиққан бўлса керак. Сабаби, юнонча "фил – яхши кўрмоқ" сўзидаги "ф" ҳарфи лотин алифбосида уч хил – "ph", "f" ва "th" ҳарфлари орқали ифодаланади (масалан, phone [фо'ун] телефон, fax [факс], Athena [аси'на] Афина. Лотин ҳарфлари бўлган "f" ва "t" ўзаро бир-бири билан алмашиб қолиши мумкин. Масалан, лотинча "four – тўрт", "fashion – ташин", "fantasy – танти, дандайси", "fang – танг(лай)", "ferret – темир", "finish – тиниш" ва ҳоказо. Юнонча "логос – фан, билим" сўзидаги "ос" шунчаки қўшимча бўлиб, "лог" ўзаги "(би)лиг", "(би)лоғ(он)" сўзларига мос келади.

Ана энди, келинг, тилнинг пайдо бўлишини яхшироқ англаш учун одамзод яралган илк даврни тасаввур қилиб кўрайлик. Одамзод ер юзидая бир-бири билан илк алоқа қила бошлаганда узун-узун сўзларни ишлатмаганлиги табиий, албатта. Фараз қилиш мумкинки, улар қисқа сўзлар, яъни икки, уч, тўрт товуш (ҳарф)дан иборат сўзларни қўллаб, ўз фикрларини англатишган. Масалан, "ав", "ас", "ат", "ий", "ма", "ой", "ол", "ос", "ув", "уй", "уз", "ул", "ут", "эй", "эр", "эш", "аба", "ава", "ада", "айа", "ака", "ала", "ама", "ана", "апа", "ата", "ача", "ага", "афа", "бер", "бир", "бор", "бур", "таш", "теш", "тиш", "тош", "тўш", "баба", "бубу", "бўбў", "дада", "куку", "мама", "папа" ва ҳоказо. Шундай экан, Одам Ато ва Момо Ҳаво исмлари асли "ада" ва "ава" бўлгандир. Шунинг учун лотин ва рус тилларида улар "Adam" (Адам) ва "eve" (Ева) деб талаффуз қилинади. Араб тилидаги "ҳаво" сўзи туркий "ава" ("авайламоқ" феълнинг ўзаги) сўзи олдига "х" товуши (ҳарфи) қўшилиб ясалган. Қолаверса, туркий "ава" сўзи билан "айа" ("аямоқ" феълнинг буйруқ майли) сўзи ўзаро синонимдир. Арабча "аёл" сўзининг ўзаги ҳам "айа" бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Сабаби, "-л" қўшимча бўлиб, у феълнинг мажҳул нисбатини англатади. Умуман, араб, форс ва рус тилларидаги кўпгина сўзлар асли туркий сўзлардир. Масалан, "луғат-(би)лиг", "аврат-авра, ура", "башара-бош-ора", "бурқа-бурқа(моқ)", "мутлақ-тўлиқ", "таранг-тара(моқ)", "чунки-тушунки", "карашма-қарашма", "оташ-ўт", "билет-билит (билдир)", "ванна-ювин", "конкурс-кўш кураш", "коса, косилка-кесмоқ", "ступня-тўпик", "тоска-тушкун", "чучело-чўчит", "кочевник-кўчманчи" ва ҳоказо. Араб тили билан турк тилининг узвий алоқадорлигига доир яна бир мисол: ислом динида чақалоқ туғилганда унинг қулоғига азон айтилиб, "Оллоҳу Акбар, Муҳаммадур расулуллоҳ" дейилади. Туркий ва бир қатор бошқа халқлардаги онанинг ўз чақалоғига алла (эътибор беринг, "Оллоҳ"га оҳангдош) айтиши унинг ўз боласига ўзига хос азони, Оллоҳни танитиши, дейиш мумкин. "Алла" сўзи инглиз тилида "lullaby [ла'лыбай]" дейилади. Аҳамият беринг: инглизчада "goodbye [гуд'бай] хайр, яхши қолинг, худо ёр бўлсин" сўзи асли "God by (you) [Год бай ю] Худо сиз билан" деган иборадан келиб чиққан. Яъни, "lullaby" сўзи ҳам "Allah by you – Оллоҳ сен билан" иборасидан олинган бўлса, эҳтимол. Шу ўринда яна бир фикр: туркий

⁴ The American Heritage College Dictionary. Houghton Mifflin Company. USA.: 1997. P. 763.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. Москва, "Русский язык", 1981. 117-бет.

халқлар худони Тангри деб атайди. Манбаларда бу сўзнинг келиб чиқиши хусусида турлича қарашлар мавжуд: 1) “денгиз” (мўғулча “тенгиз”) сўзидан; 2) туркча “тонг” ва миср тилидаги “ра (күёш)”, яъни “тонгдаги күёш” сўзларидан; 3) туркча “тенг”, яъни “барчага тенг қаровчи”дан келиб чиққан. Менинг ўйлашимча, “Тангри” сўзи бутунлай бошқа икки сўздан келиб чиққан бўлиши мантиқан асослироқ. Булардан бири туркий “танги” сўзи, иккинчиси туркий “тўғри” сўзи. Сабаби, туркий тилда -р, -ар, -ир қўшимчалари от, сифат ва феъл ясашда ишлатилади. Масалан, “отбоқ(ар) – отбоқувчи”, “тур(ар) – турадиган”, “чанди(р) – гўштнинг қаттиқ пай қисми, яъни чандийдиган, зич қилиб бирлаштирувчи”, “чиғир – юқорига сув чиқарадиган, яъни чиғайдиган қурилма”. Худди шундай, “танғир”, “танғири” сўзлари “танғийдиган”, “ўрайдиган” деган маънони англатади. Дарҳақиқат, Тангри бутун оламни яратиб, уни ўраб туради. Тангри борлиқнинг ҳар бир заррасида мавжуд деб қараш кенг тарқалган. Шунинг учун ҳам Тангри ҳар бир жойда ҳозир ҳозир, барча нарсани кўргувчи ва билгувчи, дея улуғланади. Туркий халқларда күёшни, осмонни Тангрига қиёслашнинг сабаби, худди Тангри каби күёш ҳам, осмон (кўк) ҳам дунёни ўраб, чулғаб, қамраб туради. Ўтмишда туркий халқларда кенг тарқалган оташ-парастлик, ўтга сифинишнинг сабаби олов күёшнинг ердаги кўриниши, иссиқлик, ёруғлик манбаи бўлиб, нарсаларни ёритиб, чулғаб туради. Тарихда бутун Шарқ Фарбда ҳукм сурган уч Хун (олимпларнинг таъкидлашича, бу сўз асли “кун” сўзидан келиб чиққан, менинг фаразимга кўра, бу сўз, аслида, Нуҳ пайғамбар исми билан боғлиқ бўлиши мумкин) империясио ҳар икки Турк (Кўк ва Осмонли) империяси ҳам ўзларига Тангрининг кун, кўк, осмон каби сифатларини қўллаган...

Иккинчи сўз – “тўғри”га келсак, Тангри Таолонинг энг бирламчи сифати, арабча айтганда “Ҳақ, Жаноби Ҳақ”дир. Туркчада эса бу ўз-ўзидан “Тўғри” бўлади. Сабаби, тилшуносликдан маълумки, “г” ва “ғ” товушлари “нг” ва “нғ” дифтонг (қўшалок) товушлари билан, “ў” ҳарфи “о” ва “а” ҳарфлари билан алмашиш ҳоллари кўп учрайди. Масалан, “вағирла-ванғирла”, “зиғирча-зинғирча”, “ўт-оташ”. Аслини олганда, “тўғри” ва “эгри”, “тўғри” ва “ўғри” тушунчалари ҳар қандай диннинг асосини ташкил қилиб, жуда қадим замонларга бориб тақалади. Ўйлашимча, яҳудий динининг муқаддас китоби арабча “Таврот”, ибронийча “Тўра, Тора” ҳам асли “тўғри (тўри, туври, туйри)” сўзидан келиб чиққан. Сабаби, бу муқаддас китоб, асосан, тўғрилиқ ҳақида хабар беради. Сирасини олганда, яҳудийлик дини энг қадимий дин ҳисобланган зардуштийлик дини билан уйғун бўлиб, ҳар иккисида ҳам “тўғри” ва “эгри” тушунчалари етакчи ўринни эгаллайди. (Буни қуйида батафсил таҳлил қиламиз). Инглиз тилида “тўғри” сўзи “true [тру]” бўлиб, инглиз парламентида қадимдан иккита қараш – тори (консерватив, ўнг қараш) ва уиг (либерал, сўл қараш) мавжуд бўлиб келган. “Тори” ва “уиг” сўзларининг ҳам ўзақлари “тўғри (тўри)” ва “эгри” бўлиб, маълумки, консерватив қарашли кишилар анъаналарга содиқ қолиш, тўғри келаётган йўлдан оғмаслик тарафдори бўлса, либерал қарашли кишилар ислоҳот ва ўзгартириш, тўғри келаётган йўлдан оғиб, эгри йўллари синаб кўриш тарафдорлари бўлади. Ҳатто, ўйлашимча, инглизча “God [год]” ва форсча “худо” сўзлари ҳам туркча “тўғри” сўзи билан ўзақдошдир. Чунки “тўғри” сўзини тескарисига ўқисангиз, инглизча “right [райт]” (тўғри, ҳақ, ўнг) сўзи ҳосил бўлади. Бу сўздан эса “Got, God (худо), good (яхши)” сўзлари келиб чиққан. Қолаверса, “right” сўзи “ўнг” деган маънони ҳам англатади. “Сўл” сўзини аксига ўқисангиз эса, инглизча “paralysis [пәре/писис] паралич, фалаж” сўзидан келиб чиққан “left [лефт] чап” сўзи ҳосил бўлади.

Туркий тилларнинг, хусусан, ўзбек тилининг пайдо бўлиши жуда қадим замонларга, боринки, ибтидоий даврга бориб тақалиши келтирилган фикрлардан бир қадар англашилиб турибди. Юқорида биз турк тилининг жаҳондаги энг қадимги тиллардан бири, дея эштироф этилувчи лотин тилига узвий алоқадорлигини кўриб чиқдик. Қуйида ўзбек тилидаги баъзи сўзларнинг туб маъноларини таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. “Ота” ва “она” сўзларидан кейин, табиийки, “бола”, “ўғил”, “қиз” сўзлари келади. “Бола” сўзи “гўдак, фарзанд, қадимги туркий тилда ҳам шу маънони англатган бу от асли **ба:ла** тарзида талаффуз қилинган”⁶. “Ўғил” сўзи эса “эр жинсидаги фарзанд, қадимги туркий тилдаги “пайдо қил” маъносини англатган **оғ** феълидан **-(у)л** қўшимчаси билан ясалган. Дастлаб “фарзанд” маъносини англатган, кейинчалик маънода торайиш юз бериб, фақат “эр жинсидаги

⁶ Ш.Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик лугати. – Т.: “Университет”, 2000. 57-бет.

фарзанд"ни англата бошлаган"⁷. Менинг фикримча, "бола" сўзи ҳам, "ўғил" сўзи ҳам асли "богла" сўзидан келиб чиққан. Маълумки, "ўғил" сўзи "ул", "ули" тарзида ҳам қўлланади. Ўз навбатида, "ул", "ула" сўзлари "богла" сўзига маънодошдир. Сабаби, "бола"нинг, хусусан, "ўғил"нинг бош вазифаси отани онага, аждодни авлодга боғлаш – улашдан иборат. Инглиз тилида ўғил бола "boy [бой]" дейилади, яъни бу сўз "бойла"нинг қисқарган шакли бўлиши мумкин. Бундан ташқари, "богла" сўзини "боғ бўл, ўзингдан кўлай" тарзида ҳам тушуниш мумкин. Ундан кейин, бола "бешик"ка "бела"нади. "Бела" сўзи "бешикка оёқбоғ, кўлбоғ билан боғлаб ётқиз"⁸. "Бешик" сўзи "чақалоқни белаб ухлатиш учун ясалган, тебратишга мосланган рўзгор буюми, бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, "йўраг" маъносини англатган **бе** отига **-ши** қўшимчаси қўшиб ясалган феълдан **-к** қўшимчаси билан ясалган"⁹. Назаримда, "бела", "бешик" сўзлари "богла" сўзидан "богла-бойла-бейла-бела", "боғлаш(ик)-бешим(ик)-бешик" тарзида келиб чиққан.

Энди тилларнинг қандай ривожланиши ва қай тарзда ўлик ёхуд халқаро тилга айланиши шартларини таҳлил қилайлик. Авваламбор, диний ва илмий манбаларда кўрсатилишича, қадимда (тахминан эрампиздан аввалги учинчи минг йилликда) дунё тўфони бўлган¹⁰. Бу тўфондан фақат санокли одамлар, яъни Нуҳ пайғамбар, унинг уч ўғли Хом, Сом, Ёфас ва уларнинг хотинлари омон қолгани, булардан ҳозирги барча одамлар тарқагани айтилади. Қолаверса, илмий манбаларда бутун башарият уч ирққа (негроид, европоид ва монголоид) ажратилиб кўрсатилади. Бу ирқларнинг айна шундай номланиши шартли, албатта. Диний ва илмий манбаларга таяниб ўзимизча фараз қилишимиз мумкинки, уч ирқ уч ўғилдан тарқаган. Ана шу уч ўғилнинг (илмийлик учун уларнинг исмларини вақтинча Хом, Сом, Ёфас демаймиз) исмларини бизгача етиб келган турли манбалар (халқ оғзаки ижоди, битиклар, ер ости-ер усти қолдиқлари ва ҳоказо)дан излаб қўрайлик.

Юқорида таъкидлаганимиздек, сўз ясалиши илк даврда содда бўлган деган фикрга (аксиомага) таяниб, дунёдаги қайси тилларда содда сўзлар сақланиб қолганини тадқиқ қилиб кўрсак айна муддао бўлади. Ўзим ўзбек, рус ва инглиз тилларини чуқур билганим ҳолда, турк, араб, форс-тожик ва бошқа тиллардан ҳам бир қадар хабардорман. Дунёдаги тиллар уч гуруҳга – флектив (рус, инглиз ва ҳоказо), агглютинатив (олтой оиласидаги тиллар ва бошқа), аморфга (хитой, бирма ва бошқа) бўлинади. Флектив тилларда бирдан ортиқ грамматик маъно биргина кўрсаткич орқали ифодаланади. Масалан, "я читаю книгу" гапидаги "читаю" сўзидаги "ю" қўшимчаси майл, замон ва шахс-сон маъноларини ифодалайди. Агглютинатив тилларда ҳар бир грамматик маъно алоҳида қўшимча (аффикс) билан ифодаланади. Масалан, "мен китоб ўқияпман" гапидаги "ўқи+яп+ман" сўзида аффикслар (қўшимчалар) замон ва шахс-сон маъноларини ифодалайди. Аморф тилларда гапда сўзлар бир-бири билан тўғридан-тўғри бирикиб келади. Масалан, хитойчада "мен ҳозир китоб ўқиш/ўқимоқ" гапидаги "ўқиш/ўқимоқ" сўзи умумий бўлиб, гап мазмунига қараб унинг мос маъноси англашилади. (Д.А.Мухамедова, Д.Шодмоқуллова) Негроид ва европоид тиллари, асосан, флектив, монголоид тиллари эса агглютинатив ва аморф эканлигини таъкидлашимиз мумкин. Масалан, туркий тиллар агглютинатив бўлса, хитой тили аморф турга мансуб. Бу уч ирқнинг тиллари орасида негроид ва европоид тилларида икки, уч ё тўрт ҳарфдан иборат ўзак сўзлар кўп эмаслиги, монголоид тилларда эса, бундай ихчам ўзак сўзлар аксарият кўплигини ҳисобга олсак, монголоид тиллари башариятнинг энг бошланғич даврига бориб тақалади, деб хулоса қилиш мумкин.

Энди юқорида айтилган ўша уч ўғил оталари Нуҳ алайҳиссалом билан бирга ягона оила бўлиб яшаганларида уларнинг тиллари умумий бўлган. Ўз шахсий ҳаётларини қуриб алоҳида яшай бошлаганларида ҳам маълум муддат уларнинг тиллари умумий бўлган. Лекин ўн йиллар, асрлар ўтгани сайин аста-секин уларнинг тиллари фарқлана борган. Ҳаттоки, сўз ва гап яшаш қоидалари ҳам ўзгарган, дейиш мумкин. Ана шунда икки ака-ука (негроид ва европоид) флектив усулни, учинчи ўғил (монголоид) агглютинатив усулни танлаган бўлса эҳтимол. Маълумки, кўп тилларда "ада" ва "дада" сўзлари "ота" маъносига бўлиб, ўзбек тилида қариндошлар шунга оҳангдош қилиб айтилади. Масалан, "ата", "айа", "ака", "апа", "аға", "ама" ва ҳоказо. Ўхшаш нарсаларни оҳангдош

⁷ Ўша асар. 449-бет.

⁸ Ўша асар. 45-бет.

⁹ Ўша асар. 47-бет.

¹⁰ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Т.: "Чўлпон", 1994. 30-бет.

сўзлар билан номлаш унумли ва қулай-да. Ана шундай уч ҳарф-товушдан иборат ўзак сўзлар монголоид тиллари бўлган ўзбек, хитой, корейс, япон ва бошқа тилларда аксарият кўпчиликни ташкил қилиши маълум.

Европадаги тиллар асосан роман-герман тиллари оилаларига мансуб. Хусусан, инглиз тили герман тиллари оиласига киради. Қадимги инглиз тили замонавий инглиз тилидан кескин фарқ қилиб, олмон тилига жуда яқин бўлган. Назаримда, роман тиллари ҳам, герман тиллари ҳам, туркий тиллар ҳам аввал-бошда бир бўлиб, умумий ёзув – руник ёзувни қўллаган. Ҳозирда Европада 5000 дан ортқ руник ёзувдаги битиклар топилган. Шулардан 3000 – Швециядан, 500 – Даниядан, 600 – Норвегиядан, 140 – Британия оролларида, 60 – Гренландиядан, 70 – Исландиядан, бир қанчаси – Россия, Латвия, Украина, Германия, Австрия, Франция, Греция, Руминия, Туркия, Нидерландиядан топилган. Айни чоғда, маълумки, Осиёдан топилган Ўрхун-Энас, Тўнжук, Култегин ва бошқа кўплаб битиклар ҳам руник ёзувда бўлган. Бироқ кейинчалик лотин, ундан сўнг кирилл ёзуви яратилиб, роман-герман ва турк тиллари бир-биридан узоқлаша бошлаган. Шу даражада узоқлашган, балки атайин узоқлаштирилганки, натижада, роман-герман тилларидаги кўпгина сўзлар туркий тиллардаги сўзларни тескарисига ўқиш ва ёзиш орқали ҳосил қилинган. Бу жараённинг сабабларидан бирини қуйидагича тушунтириш мумкин. Маълумки, IX-XII асрлар Шарқ уйғониш даври, IX-XII асрлар Фарб уйғониш даври сифатида эътироф этилади. Фарб уйғониш даврида ҳинд, араб, турк, хитой тилларидаги кўпгина асарлар лотин тилига таржима қилинган. Таржима қилинаётган асарларнинг барчаси ўша даврнинг фан тили бўлган араб тилида яратилган, дейиш тўғри эмас. Сабаби, турк тилида, бироқ араб ёзувида битилган асарлар ҳам кўп бўлган. Баъзи таржимонлар айрим сўзларни атайин тескарисига “таржима қилишган”. Масалан, инглиз тилидаги “right” ([райт] тўғри) сўзи “p”, “r” ва “t” ҳарфларидан тузилган. Инглиз тилида “r” ҳарфи йўқ бўлгани сабабли, у “gh” орқали ифодаланган.

Туркий ва инглиз тилларининг синтаксиси ва морфологиясидаги ўхшашликларни таҳлил қилсак, уларнинг бир-бирига қанчалик яқин эканлигига амин бўламиз. Маълумки, феълнинг учта замони мавжуд. Туркий тилда феълнинг ўтган замони яшаш учун сўзга “-ди”, “-ган” қўшимчалари қўшилса, инглиз тилида “-ид”, “-ан” қўшимчалари қўшилади. Масалан, “play” [плей] ўйнамоқ, ўтган замон: “played” [плейд] ўйнади; “give” [гив] бермоқ, ўтган тугалланган замон: “given” [гивн] берган. Туркий тилда сифат ва равиш яшаш учун “-ли”, “-иш, -иш”, “-ал, -л”, “-ий” қўшимчалари ишлатилса, инглиз тилида ҳам шундай. Масалан, “day” [дей] кун, daily [дейли] кунли(к), ҳар кунги; easy [и’зи] осон, easily [и’зили] осонли; “red” [ред] қизил, blue [блү] кўк, “reddish” [ре’диш] қизғиш, [блү’иш] кўкиш; finish [фи’ниш] тугаш, тугамоқ, final [фа’йнал] тугал, охири; center [се’нтр] марказ, central [се’нтрл] марказий. Туркий тилда “сиз” бўлишсизлик қўшимчаси бўлса, инглиз тилида “-лесс” (худди “ли+сиз” қисқаргандек) қўшимчаси ишлатилади. Масалан, “rain” [ре’йн] оғрик, “rainless” [ре’йнлесс] оғриксиз. Туркий тилда “-ин”, “-чи” от ясовчи қўшимчалар бўлса, инглиз тилида “-инг”, “-чиан, -шиан” худди шундай. Масалан, “dance” [де’нс] ўйнамоқ, рақса тушмоқ, “dancing” [де’нсинг] ўйин, рақс; music [мю’зик] мусиқа, musician [мюзий’шн] мусиқачи.

Турли манбаларда ёзув эраמידан аввалги XII асрда кашф қилинган дейилади. Баъзи бир манбаларда эса, ундан ҳам аввал кашф қилингани айтилади. Масалан, эраמידан 2 минг йил аввал яшаган шумерларнинг олтишилик санок тизимидаги математик қоидалар ёзиб қолдирган тахтачалари топилган. Бундай ёзма манбалардан қатъи назар, халқ озаки ижоди одамзод тўпладан билимларни авлоддан авлодга ўтказишда ҳамisha энг ишончли ва унумли восита бўлган. Шундай экан, келинг, халқ озаки ижодига мурожаат қилиб, ундаги айрим адабий қахрамонлар номларини ёзма манбаларда келтирилган маълумотларга қиёсий таҳлил қилишга уриниб кўрамиз. Маълумки, Хўжа Насриддин Афанди ўзбек халқи ва, умуман, барча туркий халқларнинг энг умрибоқий адабий қахрамонларидан бири ҳисобланади. Энг бирламчи исми Афанди. Кейинчалик араблар таъсирида у Насриддин, деб атала бошлангач, Афанди оти ўз-ўзидан сифатга айланган. Худди шундай 1999 йилда Ўзбекистонда 1000 йиллиги кенг нишонланган ўзбек халқ қахрамонлик эпоси – “Алпомиш” достони ҳам араблар таъсирида қайта яратилган. Назаримда, диний-ёзма манбаларда келган Нуҳ пайғамбар – иккинчи Одам Атонинг учинчи ўғли Ёфас асли исми “Афа” бўлган. Сабаби Нуҳ пайғамбар ўз ўғлига Одам Атонинг исмига (“Ада”, “Адам”) оҳангдош қилиб исм берган, қолаверса, аввалги икки

ўғлига ҳам "Аха" ва "Аса" деб исм қўйган бўлса керак. Туркий тилдаги "-м" қўшимчаси ўзликни англатиб, "Ахам", "Асам", "Асам" тарзида талаффуз қилина бошланган. "Ахамоний", "Ассам", "Афанасий" (шу ўринда рус киносталари яратган "Афоня" бадий фильмида бош қахрамон Афандиларча содда қилиб тасвирлангани бежиз эмас) сўзларининг ўзаклари ҳам юқоридаги уч исмга бориб тақалади. Хитойларнинг Конфуций (Кунфуций) (эрамиздан аввал VI асрда яшаган файласуф) исми ҳам "Кун Афас" сўзларидан тузилган бўлиши мумкин. Шунинг учун хитойлар унинг насиҳатларини худди ота ўғити сифатида қабул қилишади. Шу ўринда, панд-насиҳат, турли маслаҳат ва донишмандликлар "афоризм" дейилиши бежиз эмаслигини ҳам айтиш керак. Афандининг лофчилиги ва латифачилиги ҳам тасодиф эмас, албатта. Хитой кураш санъати "Кунфу", худди Афанди латифаларидек, яшаш учун, адолат учун кураш усули сифатида талқин қилинади. "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да¹¹ Афанди сўзи юнон тилидан олинганлиги қайд этилган. Бунга қуйдагича изоҳ бериш мумкин. Ҳинд маърифатпарвари Жавахарлал Неру ўзининг уч оламшумул асаридан бирида ёзишчи¹², қадимда Юнонистон ва Ҳиндистонга шимолдан орийлар бостириб келишган. Натижада, Юнонистонда Афина, Спарта ва бошқа машҳур шаҳарлар вужудга келган. Ҳиндистонда эса орийлар санскрит тилини; Ведалар, Упанишадлар, "Рамаяна" ва "Маҳобҳорат" асарларини яратганлар¹³. АҚШда 2000 йилда чоп этилган йилномада¹⁴ шу фикрлар яна бир қарра тасдиқланиб, "Милоддан аввалги 1500 йилларда Ҳиндистонни шимолий-ғарбдан келган орийлар истило қилишади, улар бу юртга санскрит тили ва Ҳинду динига туртки бўлган ведик динини олиб киришади", деб ёзилган. Тарихдан маълумки, милоддан аввал 1500 йилда буюк Хун империяси вужудга келган ва у бутун Ғарб билан Шарқда ҳукмронлик қилган. Хунларнинг туркий бўлганлиги турли манбаларда қайд қилинган.

Яна шу нарса ҳам маълумки, оташпарастлик-зардуштийлик (зороастризм, юнон тилида "астрон" сўзи "юлдуз" дегани) дини ҳам эрамиздан аввалги XIV-XII асрларда пайдо (ёки мавжуд) бўлгани расмий манбаларда қайд қилинган. Эътибор беринг: эрамиздан аввалги XIV асрда бутун Ғарбу Шарқда буюк Хун империяси ҳукмронлик қилган. XIII асрда Мусо алайҳиссалом ўз халқини Фиръавн зулмидан озодликка олиб чиққан... Зардуштийлик дини ҳақида фундаментал тадқиқотлар муаллифи инглиз Мэри Бойс унинг бундан 3500 йиллар илгари Осиё чўлларида пайдо бўлгани, бошқа динларнинг шаклланиши ва ривожланишига кучли таъсир кўрсатгани, чунки ўз табиатига кўра ғоят олижаноб, инсонпарвар дин эканлигини таъкидлайди. Ҳозирда олимлар зардуштийлик динини ҳам самовий динлар қаторига қўшиб, уни монотеистик, яъни яккахудодликка асосланган дин сифатида эътироф этмоқдалар. Бироқ ҳозирга қадар бу диннинг муқаддас китоби ҳисобланган "Авесто" қайси тилда ёзилгани номаълум бўлиб, тарихий маълумотларга қараганда, эрамиздан аввалги VII-VI асрларда у форс тилига ўгирилгани, эрамизнинг XI асрига келиб эса, у эски форс тилидан янги форс тилига ўгирилгани айтилади. Назаримда, худди ислом дини пайдо бўлганида форслар шиа мазҳабига асос солганидек, зардуштийлик дини яратилганида форслар ўзларининг дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда уни ўзларига мослаштирган. "Авесто" сўзи қадимий маздапарастларнинг ўзигагина мансуб бўлиб, "а" артикули ва "виста" феълидан иборат. "Виста" сўзининг ўзаги "вид", "ванд" бўлиб, маъноси "танимоқ", "билмоқ", "топилмоқ", "кўринмоқ" кабилар. Ҳиндларнинг энг қадимий "Видо" (Веда) китобининг номи билан илдизи бир. Шу маънода "Авесто"ни "Огоҳнома" ё "Донишнома" маъносига тушуниш мумкин. Эҳтимол, зардуштийлик динининг муқаддас китоби ҳисобланган "Авесто" ҳам асли "Афасота", "Афасато" деб номлангандир. Турли тарихий манбаларда Ёфас алайҳиссаломнинг пайгамбар бўлгани эътироф этилган¹⁵. "Авесто"да эзгулик ва ёвузлик, тўғрилиқ ва эгрилик ҳақида, одам ва олам тарихи, табиат ва жамият тузилиши ҳақида маълумотлар берилган. Китобда эзгулик ва ёвузлик тимсоллари авеста тилида "Ормузд" ва "Ангра Майно", паҳлавий тилида "Ахура Мазда" ва "Ахриман" шаклида қайд қилинган. Ўйлашимча,

¹¹ Джавахирлал Неру. Взгляд на всемирную историю: — М.: "Прогресс", 1989. С. 52-53.

¹² Уша асар. 61-62-бетлар.

¹³ Time Almanac 2000 with Information Please. Boston. USA.: 2000. P.: 232-233.

¹⁴ Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. — Т.: "Чўлпон", 1994. 34-35-бетлар.

¹⁵ Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. — Т.: "Чўлпон", 1994. 34-35-бетлар.

авеста тилидагиси "Тангри (тўғри)" ва "Ангри (эгри)" маъносида, паҳлавий тилидагиси "Ах (Ох) ур, маза" ва "Ах (Ох) ур, ёмон" сўзларидан тузилган. Оташпарастлик динига кўра одамлар ўт-оловга сиғинишади, дея таъкидланади. Буни шундай тушуниш мумкин. Юқорида айтганимиздек, "Тангри" сўзи "тангири", яъни "танғувчи, ўровчи, чулғаб олувчи" маъносида ишлатилади. Қуёш, осмон ана шу сифатга эга бўлгани учун қадимда туркий халқлар ва хитой халқи офтобни, кунни алоҳида қадрлашган. Шунинг учун "кун" сўзи "Тангри каби азиз ва мукаррам" деган маънода ишлатилган. Туркий тилда "кўкай" деган сўз одамнинг руҳини англатади. Худди осмон кўк дейилгани каби, одам кўкрагидаги рух, қалб, кўнгил қадим туркий тилимизда "кўкай" деб аталган. Бугун ҳам тилимизда қўлланувчи "Кўкайдан урди" деган ибора "юрагидан урди", "яхши кўриб қолди" деган маънони англатади. Ўзбек тилидаги "кўнгил" сўзи, баъзиларнинг фикрича, икки сўздан (кўн+гил) ясалган. Яъни Тангри Таоло одамни гилдан яратгач, ўз руҳини гилга киришга ундайди, "гилга киришга кўн", яъни "кўнгил" дейди, буни жозибали куй ёрдамида амалга оширади. Менинг ўйлашимча, кўнгил аввал-бошда "кунгил", яъни "гилдаги кун", "гил ичидаги зиё, ёруғлик, нур" маъносида қўлланган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмасдир.

Маълумки, Ёфас исми юнон ва латин тилларида "Яфет, Яфит" дея талаффуз қилинади. Эрамининг IV-V асрларида, яъни буюк Турк ҳоқонлиги ташкил топишидан бир муддат аввал Марказий Осиёда қудратли эфталитлар давлати ҳукмронлик қилган. Бу давлат ҳатто Хитойга ҳарбий юришлар уюштирган. "Эфталит" сўзи "Яфет эли" деган маънога эга бўлиши мумкин. Бундан ташқари, "Италия" сўзи ҳам айна шу ўзакка қурилиб, аввал-бошда "Яф+итэли" бўлгандир, балки. Шунинг учун ҳам тарихда насроний динининг маркази бўлган Италия, қадимий Рим империяси Ёфас авлодлари ва туркий халқлар билан чамбарчас боғлиқ.

Турк халқининг ҳинд халқи ва Европа халқлари билан ўзаро алоқалари Нух пайғамбар даврига бориб қалайши табиий. Бунга яна қуйидаги далилларни ҳам келтираемиз. Ҳиндлар бирор кишига ҳурмат билан мурожаат қилганда "пандит", поляклар "пан" дейди. Бу "афанди" сўзига мос, айна сўзнинг бироз ўзгарган шаклигина. Маълумки, "п" ва "ф" ҳарфлари ўзаро алмашинувчи ҳисобланади. Масалан, форс тилидаги "п-дар", "пари" сўзлари инглиз тилидаги "father [фа'эър]", "fary [фе'йри]" сўзларига мос келади. Қолаверса, баъзида "афанди" сўзи тилимизда "апанди" дея талаффуз қилиниши яхши биламиз. Форс-тожик тилидан олинган "панд" сўзи ўғит, насихат" маъносини билдиради¹⁶, яъни "афанди-пандитнинг сўзи, ўғити" демақдир. Бундан ташқари, маълумки, Шарқда ота сўзи исмдан сўнг айтилади, масалан, "Олма ота", "Чўлпон ота", "Одам Ота" ва ҳоказо. Ғарбда эса, аксинча, масалан, "ота Горадио", "ота Филипп", "Эдисон (Ада+сан, яъни Ота+ули) ва ҳоказо. Фаразимча, афсонавий "Эдип" (Шоҳ Эдип) сўзи "Ада+Апас", яъни, "Ада+Ёфас" сўзидан келиб чиққан...

Маълумки, турк, хусусан ўзбек тилидаги феълларнинг аксарияти 2-3 товуш (ҳарф) дан иборат. Масалан, "ос, эс, ўс", "оз, эз, ўз", "ил, ол, юл, ўл", "от, ют, ўт", "теш, тош, туш", "сот, сит, сўт", "қир, қор, қур, қўр", "қич, қоч, қуч" ва ҳоказо. Тўрт ва ундан ортиқ товуш (ҳарф)дан иборат феълларнинг аксарияти 2-3 ҳарфли феъллардан ясалган. Масалан, "йирт – йир", "керт – кер", "кўник – кўн", "сина – син", "сурка – сур", "сўра – сўр", "узай, узат, узан – уз", "чайқа, чайна – чай", "қизар, қизган – қиз", "қирқ, қиртишла, қирчи – қир", "қисқар, қиста – қис" ва ҳоказо. Энди ҳисоблайлик. Ўзбек тилининг лотин алифбосида жами 29 ҳарф бўлиб, икки ҳарфдан жами 400 га яқин сўз ҳосил қилиш мумкин. Шулардан ҳозирда атиги 100 га яқини, яъни 25 фоизи амалда фаол қўлланади. Худди шундай, уч ҳарфдан жами 4000 га яқин сўз ҳосил қилиш мумкин. Шулардан ҳозирда атиги 600 га яқини, яъни 15 фоизи амалда фаол қўлланади. Демокримизки, янги ўзак сўзлар яратиш орқали (бунда қадим туркий тилдаги ўзак сўзларни тиклаш ҳам назарда тутилади) ҳам тилнинг бойишига, ҳам тилни чет тилларидан кириб келаётган сўзлардан муҳофаза қилишга эришамиз. Масалан, "чат", "чет", "чит", "чот", "чўт" сўзлари фаол қўлланилади, худди шундай, "чут" сўзига ҳам бирор маъно юкласа бўлади.

Хуллас, ҳар бир инсон ўзлигини, ўтмишини, ҳаётдан мақсадини доимо англаши, ёдига тутиши керак. Бунда, табиийки, инсон онги ва ақлининг, хусусан, она тили ва адабиётнинг ўрни беқиёс. Зеро она тили ва адабиёт инсоният маънавиятининг кўзгуси

¹⁶ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2 томлик. М.: "Русский язык", 1981. 570-бет.

ва уни шакллантурувчи восита бўлиб хизмат қилади. Худди жамиятда ҳар бир оиланинг равнақи ота ва онага боғлиқ бўлганидек, инсоният онгининг равнақи ҳам она тили ва адабиётга боғлиқ. Шундай экан, барчага тилни бузгувчилар, айирувчилар, йўқотувчилардан эмас, балки, аксинча, уни сақловчилар, бойитувчилар, уюштирувчилардан бўлишни тилаймиз.

ТАҲРИРИЯТДАН

Фаррух Атаев – математик. Лекин тил ва адабиёт масалаларига қизиқади. Бадий адабиёт таржимаси билан шуғулланади. Шекспирнинг “Макбет”, “Қирол Лир”, “Юлий Цезарь”, “Венециялик савдогар”, “Жанжалкашнинг тийилиши”, “Бўрон” драмаларини инглиз тилидан ўзбек тилига, ёзувчи Отаулининг “Туркистон ҳақида афсона” асарини ўзбекчадан инглизчага таржима қилган. Бу – илмий-ижодий ишларнинг барчаси унинг учун кўнгул иши: шундан завқланади, қалби ҳузур қилади...

Яқинда Фаррух Атаев таҳририятимизга каттагина бир мақола билан кириб келди. Унинг бир қисми адабиёт, яна бир қисми тил ҳақида. Унда дунё тилларининг пайдо бўлиш омиллари, уларнинг муштарак жиҳатлари, бир қатор туркий сўзларнинг бошқа тиллардаги сўзларга асос бўлгани ҳақидаги мулоҳазалар илгари сурилган. Мақолада сўзларнинг этимологияси билан боғлиқ баҳслашадиган ўринлар анчагина. Шу боис ҳам, таҳририят мутахассисларга мурожаат қилди. Профессор Қозоқбой Маҳмудов Фаррух Атаев “ҳавас ва интилиш”ларини қўллаб-қувватлади ва мақолани нашрга тавсия қилди. Профессор Боқижон Тўхлиев эса унга муносабатини таҳририят электрон почтаси орқали жўнатди: “Фаррух Атаевнинг мақоласи билан танишиб чиқдим. Мақолада янги ва яхши фикрлар анча. У журъатли таклифлари билан эътиборли. Фақат муаллифнинг филология соҳасидаги профессионал билимларининг етарли эмаслиги кўриниб қолган.

Мақолани жиддий тарзда таҳрир қилиб, қисқартирган ҳолда чоп этишни ўйлаб кўриш мумкин”.

Ниҳоят, таҳририят бироз “ўйлаб кўриш”лардан кейин ушбу мақолани қисқартирган ҳолда чоп этишга жазм этди. Лекин, бу дегани, Фаррух Атаевнинг қузатувларига тўла қўшилиш мумкин, дегани эмас. Мақолада баҳсталаб ўринлар кўп. Биз айнан шунинг учун ҳам уни эълон қилаёلمиз. Мақсад – журналхонларимизни мунозарарага чорлаш. Ҳақиқат эса баҳсу мунозараларда қарор топади.

Дурдона

ҚУТАДҒУ БИЛИГ (САОДАТГА ЭЛТУВЧИ БИЛИМ)

Парча

*Билимни буюк бил, заковатни йўл,
Улуғдир икковин тута билган қўл.*

*Сўз дедим, исботи шундай келди мос,
Мендан эшит уни, қулогингга ос:*

*Заковат кўрган ер, бўлур улуғвор,
Билим кимда бўлса, буюклиги бор.*

*Доно билур, идрок этади оқил,
Билимли, оқилнинг муроди ҳосил.*

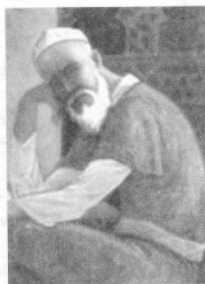
*Билим маъносин бил, яхши билим ол,
Билимни бил мушкул ерингда қурол.*

*Билимсизнинг бари дардлик бўлади,
Дардин эмламаган киши ўлади.*

*Дардингга даво қил, келгил, эй нодон,
Билимсиз – хор, доно – бахтлидир, инон.*

*Билимдир бурундўқ, гар тутса одам,
Тилакка етказар, этар муҳтарам.*

*Закийга каттадир законинг нафи,
Билимдан ортажаск яна шарафи.*

**Юсуф
Хос Ҳожиб**

“Қутадғу билиг” (Саодатга элтувчи билим) номли туркий тилда ёзилган илк йирик ҳажмли адабий-маърифий асар яратган шоир, давлат арбоби, донишманд адибдир. У Боласоғун шаҳрида тахминан XI асрнинг 20-йилларида туғилган. Юсуф Хос Ҳожиб замонасининг энг муҳим фанлари: тарих, бадий адабиёт, астрономия, геометрия, математика, тиббиёт, география ҳамда форс, араб тилларини чуқур ўрганган. Вафот этган йили номаълум.

ТАҲРИРИЯТДАН

Фазлиддин Равшанов Самарқанд Давлат университетининг ўзбек филологияси факультетини тугатган. Талабалик йилларидан мумтоз адабиётимизга, хусусан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарига меҳри тушган. Қанюмжон Каримов нашрга тайёрлаган ушбу асарнинг ҳар бир байти устида фикр юритган, уларни маъно-мағзини чақиш, ҳикматини туйишдан завқ олган.

90-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб Фазлиддин Равшанов Президент ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида фаолият кўрсатган. 1999 йили докторантурага кириб, профессор Нажмиддин Комилов раҳбарлигида “Ўзбекистон Республикасида раҳбар кадрлар танлаш асослари” мавзусида илмий иш бошлаган. Иш-

*Уқув бирла қилур бор ши-амалин,
Билимдан бил, беклар бахтин, камолин.*

*Заковат, билимнинг таржимони – тил,
Эрни улугловчи равон тил деб бил.*

*Тил ила эр улуг, бўлур бахтиёр,
Тил ила беқадр, гамга гирифтёр.*

*Тил арслондир, боқ эшикда ётар,
Маккору ваҳшийдир, бошинг йўқотар.*

*Тилдан озор топган, не дейди, эшит,
Бу сўзга амал қил, ўзингга эш эт:*

*Тил етказар менга жуда кўп алам,
Бошим кетмай, унга берайин барҳам.*

*Сўзингни тузатгил, бошинг кетмасин,
Тилинг тий, тишингга кулфат етмасин.*

*Эсонлик тиласанг, ўзингга ўзинг,
Тилингдан чиқарма яроқсиз сўзинг.*

*Билиб, сўзланса сўз, зако саналар,
Сўздан йўқотар бош нодон таналар.*

*Киши сўз-ла ўсди, бўлди шоҳ-малик,
Кўп сўз – изза, қадни эгар ерчалик.*

*Гандон тилни дерлар, эзма-сўзамол,
Камгап бўлса, яна, дейдилар, гунг-лол.*

*Ҳолат бўлса шундай, ўртача йўл тут,
Ўртача йўриқда баракаю қут.*

*Тилга хушёр бўлсанг, бошингдир омон,
Яшарсан, сўзласанг қисқа, кўп замон.*

*Тилнинг нафи талай, шошмасанг бироз,
Гоҳо сўкилар тил, гоҳ топар эъзоз.*

нинг асосий манбаларидан бири "Қудатғу билиг" бўлган. 2007 йилда ушбу илмий изла-нишларнинг натижаси ўлароқ юзага келган монографияси – "Миллий раҳбаршунослик: тарих ва тажриба" (– Т.: "Академия", 2007) чоп этилган.

Фазлиддин Равшановнинг "Қудатғу билиг"га бўлган муҳаббати шу билангина чек-ланиб қолмади. Олим ушбу қомусий асарни, бугунги ўқувчининг маънавий мулкига айлантириш ниятида, замонавий ўзбек тилига мувофиқлаштирди. Бу – машаққатли меҳнат, айна пайтда, шарафли хизмат ҳам. Шу боис, биз ушбу асардан маълум бир парчани муҳтарам журналхонларимизга илиндик.

*Икки нарса билан қаримас киши,
Бири – эзгу сўзи, бири – қилмиши.*

*Кишидан кишига қолари сўздир,
Мерос сўзни тутсанг, нафи юз-юздир.*

*Эй оқил, қош туғма, букун куйманиб,
Ўзим узрим айтсам, турма ийманиб.*

*Тилак сўз эди, эй билагон, оқил,
Авлодларга қилсам, дегандим, нақл.*

*Идрок ўнг келди, кўр, ишончим айтар,
Хато сўз ҳамиша зарар-ла қайтар.*

*Сени сўзлар мудом эл тили ёмон,
Ҳасадчилар бермас этингга омон.*

*Қарасам, ғам-алам кўп энгил тортди,
Виждоним, айт, деб, сўз тилимга ортди.*

*Не демакка ҳамки, бўлса у қодир,
Сўзим айтай сенга, эй мард, баҳодир.*

*Янглишмас киши ким, айтиб бер менга,
Янглишар туман минг, айтайин сенга.*

*Билимсиз кўп эди, заковатли кам,
Уқувсиз беқадр, доно муҳтарам.*

*Шундан, донишмандга ёв бўлди нодон,
Билимлига қилди адоват ёмон.*

*Кишидан кишининг талай фарқи бор,
Бу фарқни билим этади ошкор.*

*Донога сўзладим, мен ушбу сўзим,
Нодон тилин англай олмасман ўзим.*

*Билимсиз-ла, йўқдир, сўзим ҳеч менинг,
Хизматингда бўлай, эй оқил, сенинг.*

*Барча эзуликлар билим туфайли,
Билим сабаб бўлди, кўкка йўл хайли.*

*Ҳар не десанг, сўзинг, билим-ла, сўйла,
Кўпнинг билимини буюк, деб, ўйла.*

*Сўз бўз ерга кўм-кўк осмондан инди,
Сўз-ла, инсон қадр тахтига минди.*

Киши кўнгли денгиз каби бепоён,
Билим-инжу денгиз тубида, аён.

Чиқармаса инжу денгиздан киши,
Инжуми, сой тоши, бефойда иши.

Билимли, билимин тилга ёр этмас,
Йиллаб ётсин ҳамки, у ҳеч ёритмас.

Уқув, билим жуда эзгу нарса, соз,
Етсанг ишлат, кўкка айлагил парвоз...

...Нима дер, эшитгил, билимли одам,
Етук ёш, синаган дунё муқаддам:

Билимсизга тўрдан ўрин бўлса, боқ,
Пойгак тўр саналар, тўр эса қиргоқ.

Агар доно олса пойгакдан бир жой,
У пойгак топади тўрдан зўр чирой.

Билимга эрур бу эҳтиром бари,
Фарқсиз: пойгакми, тўр дунё жойлари.

Кўргин, икки турли асл инсон бор,
Ё донишманд, ё бек – етакчи, сардор.

Сен қайси бирисан, менга очиқ айт,
Иккидан бири бўл, учинчидан қайт.

Тиг олди-бердиси элни тузатар,
Қалам иши ёруғ йўлга узатар.

Улардан келмоқда бор эзгу тузук,
Бу мерос, билганлар бўлишар бузрук.

Марҳумлардан қолган ёдгор – сўздир ул,
Панд насиҳат тутгин, нафи жуда мўл.

Билимсизлик аниқ, ожизликка тенг,
Эй нодон, зулматни билим билан енг.

Қадимги туркийдан замонавий
ўзбек тилига уйғунлаштирувчи
Фазлиддин РАВШАНОВ

Жаҳон адабиёти таҳлил кўзгусида

ТУРК ҲИКОЯЧИЛИГИНИНГ ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Маълумки, турк ҳикоячилиги XIX асрнинг 70-йилларида вужудга келган бўлиб, бу жанрнинг дастлабки намуналари Аҳмад Митҳат, Эмин Ниҳат, Сами Пошозода Сезаи, Набизода Нозим, Режаизода Маҳмуд Экремлар ижодида кузатилади. Изланишлар жараёнида ушбу жанрнинг келиб чиқиши, шунингдек, ўша даврда ҳикоя ва роман жанри сифатида эътироф этилган асарлар ўртасидаги асосий тафовутни белгилаш муҳим аҳамиятга эга.

Турк ҳикоячилигини даврлаштириш масаласи турк олимлари томонидан турли йўналишларда ўрганилган. Шу жиҳатдан қараганда, турк ҳикоячилиги босиб ўтган йўлни шартли равишда қуйидаги босқичларга бўлиб ўрганиш мумкин:

- 1) изланишлар даври (1870-1891);
- 2) кашф этилиш даври (1891-1911);
- 3) ривожланиш даври (1911-1928);
- 4) 1928-1940 йиллар оралиғидаги давр;
- 5) 1940-1960 йиллар оралиғидаги давр;
- 6) 1960-1980 йиллар оралиғидаги давр;
- 7) 1980-2000 йиллар оралиғидаги давр.

1870-1891 йиллар ҳикоячилигига синчиклаб назар соладиган бўлсак, бу давр ҳикоялари адабий таъсирлар асосида шакллана бошлангани сезилади. Халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдоналари ҳисобланган: "Минг бир кеча", "Карам билан Асли", "Дада Қўрқут" битиклари, шунингдек, ёзма адабиётнинг нодир намуналари: Абулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома" асари, Шайх Ғолибнинг "Ҳусни ишқ", Охийнинг "Ҳусни дил", Шарқ анъанавий дostonчилигидаги "Лайли ва Мажнун" дostonлари турк ҳикоячилигининг вужудга келишида муҳим манба бўлиб хизмат қилган. Бу йиллар "ҳикоя" жанрининг пайдо бўлиш даври ҳисоблансада, турк адабиётида энг катта муаммо жанрларнинг қандай номланиши масаласи эди. Ёзувчилар бу даврда Ғарбга тақлид қилиб роман жанрини анъанавий ҳикоядан ажратишга қийналишарди. Шу сабабли роман жанри бу давр ёзувчилари томонидан "ҳикоя" атамаси билан қарши олинди. Бу давр ҳикоялари романтик йўналишда ёзилган бўлиб, жанрнинг дастлабки намуналари: Аҳмад Митҳат афанди, Эвангелиос Мисалидис, Эмин Ниҳат, Меҳмет Желал, Монастирли Рифъат, Набизода Нозим, Режаизода

Поширажон
КЕНЖАЕВА

1980 йилда туғилган.
ТошДунийе филология
факультетини тамом-
лаган. Филология фан-
лари номзоди. "Жиллар
орасида қолган қиз",
"Қутилмаган меҳмон"
каби турк тилидан
таржималари чоп
этилган. Қатор илмий-
адабий мақолалар
муаллифи.

Маҳмуд Экремлар томонидан яратилган. Ҳикоялар кўпроқ ишқ, ошиқ ва маъшуқ, ҳижрон, изтироб мавзуларида бўлиб, улар комик ва драматик тарзда баён этилган.

1891-1911 йиллар турк адабиётида кичик ҳикояларнинг ёзилиши нуқтаи назардан ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатдан сермаҳсул йиллар ҳисобланади. Илгари турк адабиётида ёзилган роман ва ҳикоялар борасидаги муаммолар ҳам айнан шу даврга келиб ўз ечимини топа бошлади. Бунда турк ёзувчилари Фарб адабиётидан қилинган таржима асарлар воситасида жанрларни бир-биридан фарқлай олиш тушунчасига эга бўлишди. Мопассан, Алфонс Даудет, Эмиль Золя сингари француз адиблари ҳикояларининг туркчага таржима қилиниши, турк ҳикоянависларига француз ҳикоячилиги билан танишишга яқиндан ёрдам берди. Турк заминининг бир учи Европага, иккинчи учи Осиёга бориб тақалганлиги сабабли бу мамлакатни ҳар икки қитъанинг адабий шамоллари четлаб ўтмаган. Ўша йилларда француз адабиётида катта воқеа бўлган ва Европанинг бошқа мамлакатларидаги китобхонлар томонидан ҳам севиб ўқилган Мопассан ҳикоялари Туркиянинг сарҳадларини ҳам кесиб ўтади. Адабиёт оламида қалам тебрата бошлаган ёки бадиий ижодга майл қўйган турк ёшлари Мопассан ҳикоялари таъсирида ижод қила бошлайдилар. Ва турк адабиётида секин-аста реалистик ҳикоя жанри юзага келиб, турк китобхонларининг эътиборини ва меҳр-муҳаббатини қозонади. Дарҳақиқат, бу даврда турк реалистик ҳикояларининг дастлабки намуналари яратилди. Шу билан бирга, турк адабиётида "Сарвати Фунун" (1896-1901) ва "Фежри Оти" (1909-1912) каби адабий оқимлар пайдо бўлди. Бу давр ёзувчиларининг реализм ва натурализм йўналишларидан хабардорлиги турк ҳикоячилигини янада тараққий эттирди ва турк реалистик ҳикоячилигининг хусусиятлари намоён бўла бошлади. Кичик ҳажмли ҳикоялар ҳам шу даврда ёзилди. Олдинги давр ёзувчилари билан бир қаторда янги ҳикоянавислар адабий майдонга кириб келди. Бу давр Сами Пошозода Сезаи, Холид Зиё, Вежиҳий, Ҳусайн Жоҳид, Савфети Зиё, Жемил Сулаймон, Меҳмет Рауф, Абубакр Нозим сингари истеъдодли ёзувчиларни етиштирди. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Холид Зиё ҳикоялари туфайли анъанавий ҳикоячиликда янгиликлар кўрина бошлади. Ҳикоялар асосан инсон ички оламига қаратилди.

1911-1928 йиллар оралигида ёзилган ҳикояларнинг аксарияти қурилиш жиҳатдан Мопассан услубидаги хусусиятларни намоён этади. Шунингдек, ўша даврларда ҳикоялар ёза бошлаган Мамдуҳ Шавкат Эсендал ёшлигидан рус адабиётига катта қизиқиш билан қарайди ва Чехов ҳикояларини севиб ўқийди, улар унга илҳом бағишлайди. Бу ҳақда адиб мактубларининг бирида шундай маълумот беради: "Охириги пайтларда Чехов ҳикояларини қўлдан қўймадим, тинимсиз равишда Чеховни ўқирдим. Жуда катта бадиий маҳорат соҳиби бўлмасам-да, сенга кичик-кичик ҳикояларидан таржима қилиб берсам, қанийди. Сени ишонтириб айтаманки, Чеховнинг майда-майда асарлари, жуда катта ҳикоялардан, пьесалардан кўра юксак савияда ёзилган". Миллий адабиёт даври (1911-1923)да ва Жумҳуриятнинг дастлабки йилларида ёзувчиларнинг ҳикоя жанрига эътибори олдинги даврлардан бироз фарқ қилади. Траблусгарб ва Болқон урушлари мобайнида алангаланган миллатпарварлик руҳи мазкур давр ҳикоячилигининг етакчи хусусияти ҳисобланади. Аҳмад Ҳикмат, Холид Зиё, Мамдуҳ Шавкат Эсендал, Холида Адиб, Ҳусайн Раҳми, Умар Сайфиддин, Рафиқ Холид Қорай, Решат Нури, Ёқуб Қодри сингари ҳикоянавислар ўша даврнинг энг сара ҳикояларини яратишган. Миллатпарварлик оқими ва турли урушлар натижасида юзага келган муаммолар сабабли ҳикояларда ижтимоий мавзуларга кенг эътибор қаратила бошланди. Бу давр адабий маҳсули, асосан ғоявийликдир. Ватан озодлиги учун бўлган курашлар ва жумҳуриятнинг ташкил топиши ҳикояларнинг янада сиёсийлашувига сабаб бўлади.

1928-1940 йиллар орасидаги ҳикоянавислар ижодида аста-секин мушоҳадага асосланган муносабат шакллангани кўзга ташланади. Бу давр ёзувчилари қарашларида санъатнинг жамиятда ўз вазифаси бўлиши кераклиги тушунчасининг ҳукмронлиги эътиборга сазовор. Ҳикоячиликда, бир томондан, классик услубда ёзиш

шаклланиб борди, иккинчи томондан, Саид Фоиқ ҳикояларида бошланган кириш, асосий қисм, хотимаси бўлмаган руҳий кечинма акс этган реалистик ҳикояларнинг кенг ёйила бошлаши мазкур жанрда юзага келган ўзгаришларнинг илк қадами сифатида баҳоланади. Бу давр ҳикояларида воқеликка реалистик муносабат устун бўлгани учун ҳам романтикага йўғрилган мавзуларга аҳамият берилмади. Бу давр турк реалистик ҳикоячилигига катта ҳисса қўшган адиблар Мамдуҳ Шавкат Эсендал ва Умар Сайфиддиндир.

1940-1960 йилларда турк адабиётида жонланиш ва бурилиш кузатилади. Хусусан, ҳикоя жанри ва шеърятда янгича изланишлар, газета ва журналларда баҳс-мунозаралар асосида кун тартибига чиққан янгиланиш ҳолатлари эътиборга моликдир. Анъанага айланган ва классик асарларга жавоб тариқасида реалистик йўналишдаги ҳикоялар ёзила бошланди. Бу ҳикоя жанрининг ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатидан тамоман янгиланганидан далолат беради. Бу давр ёзувчилари асарларида шахснинг мураккаб ички олами, инсон руҳий ҳолатларини акс эттиришга қаратилган мавзуларга эътибор кучая бошлади. Умуман олганда, инсонлар ўртасидаги тушунмовчилик, руҳий изтироб ва кечинмалар янгиланиш тарғиб қилувчи ҳикоянавислар асарларида бош мақсадга олиб чиқилгани кўзга ташланади. Ўша йилларда Альбер Камю, Жан-Поль Сартрнинг китоблари нашр этилди. Самуэл Беккет, Уильям Фолкнер ва Франц Кафка асарлари янгидан туркчага таржима қилина бошланди. Шу билан бирга Достоевский ижоди ҳам бу авлод ҳикоянавислари учун аҳамиятли илҳом манбаи бўлиб хизмат қилди.

Иккинчи жаҳон уруши юзага келтирган сиёсий танглик зиёлиларга ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қўймади. Бу давр ҳикояларида жамиятнинг турли қатлам вакиллари бошидан кечирган кечинмалар, ҳаёлот олами, ички қарама-қаршиликлар, қийноқлари изтироблар қаламга олинди. Шу билан бир қаторда, мавзулар хилма-хиллиги ортиб боргани кузатилади. Хусусан, Сабоҳат Алининг "Овоз" ҳикоясидаги воқеалар асосан қишлоқ одамлари ҳаётидан олинган лавҳалар асосига қурилган. Ҳикоя қаҳрамони оддий қишлоқ йигити. Биз Али тимсолида оддий халқ боласининг саводсизлигини, шу билан бирга, маданиятдан йироқда яшаётган истеъдод эгасини кўрамыз. Алининг мусиқага иштиёқи баланд, овози ҳам ёқимли ва ширали, лекин у шаҳарга келиб, чолғу асбобларини кўриб ҳаяжонланиши, ҳайратланиши унинг мусиқа илмидан сабоқ олмаганини кўрсатади. Ёзувчи Али образи орқали ўша пайтда қишлоқ болаларининг ўқишга, савод чиқаришга имконият яратиб берилмаганини, шу боис ҳам ёш истеъдодларнинг изсиз дунёдан ўтишини таъкидламоқчи бўлади.

Даврнинг фаол ҳикоянавислари сирасига Сабоҳаддин Али, Саид Фоиқ, Решад Энис, Умран Назиф Йигитен, Ҳаликарнас Балиқчиси, Аҳмад Ҳамди Танпинар, Камол Билбашар, Ўрхон Камол, Самим Кўжағўз, Жевдет Қудрат, Камол Тоҳир, Яшар Камол, Азиз Несин, Демир Ўзлу, Демирташ Жайхун, Эрдал Ўз, Фақир Бойқурт, Ферид Эдгу, Ҳалдун Танер, Илҳан Тарус, Наим Тирали, Нежати Жумали, Назиҳа Мерич, Ўқтой Акбал, Ўрхон Дуру, Сабоҳаддин Қудрат Аксал, Самед Огаўгли, Таҳсин Южел, Тарик Бугро, Тарик Дурсун, Вусъат Бенер, Юсуф Отилганларни киритишимиз мумкин.

1960-1980 йиллар оралиғидаги давр эса ҳикоячиликда мавзулар кўламининг кенглиги, тасвирнинг бўёқдорлиги билан ажралиб туради. Рамзий образлар ҳикоялар мазмунини, фалсафасини очишга қаратилади. Янги мавзулар, янги қаҳрамонлар кузатилади. Ҳикоя жанрининг мазмун ва шакл жиҳатдан янги қирралари намоён бўла бошлади. Билге Карасу ҳикоя тилининг бўёқдорлиги ва бадиийлигини бошлаб берган ҳикоянависдир, Селим Илери эса давр манзараларини кундалик ҳаёт тарзи асосида анъанавийликдан узилмаган ҳолда ҳикоя руҳини ҳассос тил билан бойитди.

Оламни, ҳаётни ҳикоянавис нуқтаи назари билан мушоҳада қилаолган мушоҳадагўй ёзувчи Мустафо Қутлудир. Мустафо Қутлу ўтган асрнинг 80-90 йиллар турк ҳикоячилигида ўзига хос ёзувчилардан бири ҳисобланади. У асарларида, асосан, рамзий воситалардан, ифодалардан самарали фойдаланади. Оддий рам-

зий восита орқали қахрамонлар оламига кириб боради ва ҳикоя моҳиятини очишга муваффақ бўлади. Ёзувчи ҳикоя мавзусини ҳам рамзлар орқали баён этишга ҳаракат қилади. Масалан, унинг “Эшик” ҳикоясини эсга олайлик. Ҳикоянинг “Эшик” деб номланиши бежизга эмас, чунки эшик ортида “турли ўйинлар, ҳийла-найранглар” бор, демоқчи ёзувчи. Рамзий маънода ҳар бир инсон мақсадига эришаётган бир пайтда, орзулари поймол бўлган ҳолатни эслатади.

Бу даврнинг Ойхон Бўзфират, Фирузан, Томрис Уяр, Севинч Чўкум, Селчук Баран, Адолат Оғаўғли, Назли Эрай, Пинар Кур, Тезер Ўзлу, Инжи Арал сингари аёл ҳикоянавислари ижодида янги мавзулар илдизини излаш, кашф этиш ва уни реалистик ҳикоя шаклига келтириш, хусусан аёллар руҳий оламини реал ва фантастик мазмунда тасвирлаш кузатилади.

Шавкат Булут, Усмон Шаҳин ва Нежати Гунгўрларнинг аксарият ҳикояларида чекка қишлоқ ҳаёти, софдил одамлар қалбида кечаётган тугёнлар таъсирчан оҳангда етказиб берилгани кўзга ташланади. Ўғуз Атай, Фикрет Ургун асарларида кўпроқ сюрреализм кўринишлари учрайди. Дурали Йилмаз вазият-ҳолатга асосланган ҳикояларида шахснинг ички оламидаги изтиробу аламларни ҳикоя қилса, Недим Гурсел севги, айрилиқ, соғинч каби туйғуларни битиклари моҳиятига сингдиради. Дастлабки ҳикояларида шаҳар одамларини, уларнинг ранг-баранг ҳаёт тасвирини қаламга олган Нежати Мерт, кейинги ҳикояларида тилнинг бўёқдорлиги, мазмун ва шакл бирлигига алоҳида аҳамият қаратади. Бу янгилинишлар турк ҳикоячилигининг тараққиёт тамойилларини асослаб берди. Ҳикоянавис адиб Расим Ўзденорен ҳикоянинг туғилиши ҳақида шундай фикрни айтади: “Менинг ҳикоя ёзишим бироз галати кечади: хаёлимнинг бир бурчакларида булутсимон нарсалар сезилади: одам шарпаси, эски-туски нарсалар, ўчоқ, бетартиб хона... шулар асосида туғилган трагик ва драматик воқеалар... шулар воситасида юзга келган қандайдир хаёлий кўринишни бир жойга йиғишим керак... бу жараёни на мақола, на бир тадқиқот ёки қандайдир формула билан изоҳлаш мушкул. У нарса фақат ҳикоя тили билангина изоҳланиши мумкин...”

1980-2000 йиллар оралиғидаги даврда ҳикоячиликдаги тараққиётнинг янада жадаллашгани кузатилади. Турк ҳикоячилигида бу давр – “Янги изланишлар даври” деб ном олди.

Бу даврнинг сермаҳсул ижодкорлари Яшар Каплан, Нурсел Дуруэл, Хусайн Су, Жемил Кавукчи, Ўзжан Карабулут, Айла Қутлу, Муратхон Мунган, Меҳмет Гурели, Али Ҳайдар Ҳаксал, Букет Узунер, Аҳмад Юрдакул, Содик Ёлсизучанлар, Моҳир Ўзтош, Куршат Башар, Комил Дўрук, Фарида Чичекўғли, Айфер Тунч, Жемал Шакарлардир. Даврнинг пешқадам вакиллари ҳикоянинг мазмун-моҳиятига кучли ургу бера бошладилар. Шунингдек, ҳам фалсафий, ҳам руҳий мазмундаги ҳикоялар ёзилди ва шу аснода, давр манзаралари яққол акс эттирила бошланди.

Турк ҳикоячилигининг шаклланиш босқичи ва тараққиёт тамойилларини ўрганиш жараёнида, ҳикояларда тасвирланган инсон руҳиятини бадиий ифодалаш усуллари таҳлил этиш, қахрамонлар руҳий оламида кечаётган ўзгаришларни тасвирлаш йўллари аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Исмни билан маъноли дардим

***

1. Сен кимсан, ҳейй? Қорақўз Қора,
Кўприк дунёларнинг четида
Ҳазингина йиғлаб чақирган?

Биттагина сенга ишондим,
Сен учун келгандай дунёга,
Борсан-ку, мен учун йўқ Шамол!

Ҳурни кўргандайман изингда,
Иблис билан дон чўқийган Қуш,
Онанг бунча ўхшар онамга?

Гўл оломон сирдош ҳабибинг,
Табибни ҳеч тули кўрасанми?
Ҳар кун йўқотаман навомни...

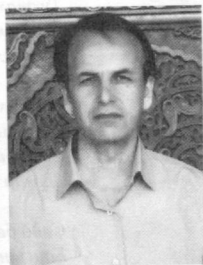
Нима изляяпсан? Арқонми?
Олқийдан кибрга эшилган,
Ахир, жуда мискин сагирсан...

Мажнунга Мажнундан даво йўқ.
Ханжардай нигоҳинг шафақда
Кўзимга ураман алаҳлаб...

2. Ёмгир билан ювдим хатингни...
Ёлгоннинг остида чалажон
Ўқийман васият дардингни.

Кўзим дўниб борар муз далаларга,
Теграм кўнгли ўтган кимсалар...
Марҳумлардан ошнам кўп менинг.

Нурнинг манглайида биттик бўламан,
Булут ўрқачига гул ташлаб ўтар,
Севиб тирик қолган бир тош кўрсайдим...

**Вафо
ФАЙЗУЛЛОХ**

1963 йилда туғилган.
Тошкент Давлат
университетининг
журналистика фа-
культетида ҳамда
Москвадаги Олий ада-
биёт курсида таҳсил
олган. Ижодкорнинг
“Хут”, “Хабарсиз се-
винч”, “Мангу лаҳза”,
“Жон йўли” шеърӣй
тўпламлари ҳамда
“Чақмоқ ёруғи” ада-
бий мақолалар китоби
чоп этилган. Айни
пайтда, “Шарқ” наш-
риёт – матбаа акция-
дорлик компанияси
Бош таҳририятида
ишлайди.

* * *

ҲАҚҚА ЭЛТГУВЧИ БИР ЙЎЛ БЎЛСАЙДИМ,

*Розиман, мўминлар юргувчи.
Розиман, йўлларда йиқилиб ўлсайдим,
Ҳузурида юзи ёруғ бир йўлчи.*

*Қанча карвон ўтди қошимдан:
Тўхтамай, тўхтамай, тўхтамай...
Еру осмон ҳиди келар кўз ёшимдан,
Ошигим, мен нетай, мен нетай...*

*Ростим шу, ҳовлиқдим билмасдан,
Будутлар ёғар деб кўз тутдим.
Сени бир зумгина ўйласам,
Асрлар давомин унутдим.*

*Садо бер, кўз очай садодан,
Бошланар охирдан йўл боши.
Ўзингга муҳтожман, гадоман,
Узоқ тун йўлсизнинг йўлдоши...*

* * *

СЕНИНГ СИЙРАТИНГНИ ҚАНЧА СОҒИНДИМ,

*Ёмғир ювган йўллар адашган нишон...
Қаргаларнинг қорачиги билан овундим,
Ҳеч ишонма менга, чумоли арқон...*

*Турна қанотига илинган хатми,
Нисоҳим ҳар куни лолага совчи.
Исминг билан маъноли дардим
Ўқир таржимоним ниначи.*

*Дарахт каби ботдим тупроққа,
Шарафим йўқ сабрдан бўлак.
Дунёни айланавер, йироқдан
Ханжар уравергин, мен гўдак.*

*Қора ой багрингни ёритар, ишон,
Баҳор кўзларингда тузалганимда.
Бахил рашик билан қани, бир бор ён
Ўйгонарсан осмон бўзлаганида...*

* * *

ҚОР ЁҒДУСИ УЙҒОТДИ МЕНИ,

*Узоқ йиллар кўнглимда ёнди.
Севги билан кечган дамларим
Севги билан яна уйғонди.*

*Йўлга чиқдим олис баҳорга,
Йўл бошида ёруғ, ҳур чеҳра
Юраги эврилган қон гулга,
Орзиқиб меҳрибон қаҳҳорга.*

*Ёритди тун, чағир йўлимни,
Кутганича куйик кўнглимни.
Шамолойдан тот олдим тенгсиз,
Қор ёғдуси уйғотди мени.*

*Караматгўй садпора кўнглим
Дунё нима? Англаган мутлақ.
Мусони чорлаган аланга,
Чорлади яна ҳам ярқироқ.*

*Чўққида, жуда ҳам чўққида,
Юраги нишонда, қўли камонда,
Юз йилларни хатлаб тўлгандим,
Илоҳий бир илҳомга қондим.*

* * *

КИМГАДИР ҚЎЛ СИЛКИТМОҚЧИ БЎЛГАНДАЙ ДАРЁ,

*Оқдим, нигоҳингни излаб ёнингдин.
Мен гадо, шамолларнинг итига гадо,
Тиландим, қўним топмоқ истаб жонингда.*

*Изгидим, турналарнинг изида қасдим,
Ложувард бир дунё чин озорингда.
Сотдинг юрагимни кимларга, дўстим,
Ҳамон тентирайман қўл бозоринда.*

*Бир қулмаган баҳор, йўл қайда менга?
Новдадаги томчи ойдин сўқмоқда
Ўрмон оқлигида музлар-да, синган,
Отаси адаштираган Зумрад қайтмоқда...*

*Дарахтларни ҳамон шамол тўқмоқлар,
Ҳамон Қимматларнинг савдоси арзон...
Балки ҳеч ўтмасман ойдин сўқмоқдан,
Сени излашдан ҳам тинмасман бир он...*

Шодмонқул САЛОМ

1980 йилда туғилган.
Термиз Давлат
университетининг
кимё факультетини
тамомлаган. “Юрак
иқлими”, “Кўнгил
китоби” шеъррий
китоблари чоп этилган.
Ҳозирда “Ўзбекистон
адабиёти ва санъати”
газетасида назм ва
наsr бўлими муҳаррири
вазифасида фаолият
кўрсатмоқда.

Шамол най җалаятти

Тун қоровули

I

*Мен – бир тунги қоровулман, туннинг қўриқчисиман,
Тонг ортилган тун карвонин қўриқлайман ўзимдан.
Қора барқут кийган олоқ тушларнинг соқчисиман,
Гўдакларнинг уйқусига бекитаман кўзимдан.*

*Мен – тунларга ёлланма-ю, кундузларга мусофир,
Вақтим эса синган пулдай беҳисоб-у, бечора.
Танимайман, бу ерликмас ё бир қочоқ муҳожир,
Офтоб кўрмас, ўз соясин ҳеч кўрмаган оввора.*

*Мен – бир тунги қоровулман, туннинг карвонсаройи,
Қоранорлар кўзгалганда тунни омон кўраман.
Чироқларни ўчирмасдан, туннинг жойин банд этиб,
Уйқусида гапиринганларни ёмон кўраман.*

II

*Эй, кундузнинг деҳқонлари, кечанинг меҳмонлари,
Эй, орзу қопқонлари, хаёлнинг ўпқонлари,*

*Эй, меҳмонга парво қилмай, ухлаб ётган соддалар,
Эй, ўлимдан минг бор кўрққан, лек ҳаёти битталар,*

*Эй, биргача санашдан ҳеч нарига ўтмаганлар,
Эй, минг бора меҳмон бўлиб, бир меҳмон кутмаганлар,*

*Умр бўйи қимор чийлаб, йўқ ганимин йиққанлар,
Қачонлардир одамликдан нафақага чиққанлар,*

*Эй, ўзига ақли етмай, Оллоҳни кузатганлар,
Эй, мотамда йиғлашни ҳам тартиблаб, тузатганлар,*

*Эй, минг йиллик бир кечани ўн соатга бўлганлар,
Курсигами чиқиб, бўйим бунча баланд деганлар,*

*Эй, дунёга келмай туриб, мангу яшаб қолганлар,
Эй, ҳар йили бир туғилиб, асли, туғилмаганлар,*

*Эй, қўлларда изтиробдан тўлиб турган қадаҳлар,
Шу гуссадан минг бор ичиб, маст бўлмаган огоҳлар,*

Эй, шу қадаҳлар ортидан эврилиб кўринганлар,
Алтомшидай сарватлари соврилиб кўринганлар,

Эй, Худони таниганлар, эй, Худо таниганлар,
Эй, йўллари тугаб қолгач, йўлсозни яниганлар,

Сабр тиши лабларига ботиб кетган собирлар,
Яловини юракларга илиб кетган ботирлар,

Эй, кўкраги “оҳ”га тўла, кулиб турган ҳалимлар,
Ҳақни кўриб ўз-ўзига чўкаётган салимлар,

Улуғ сознинг наърасини тулпор отдай сезганлар,
Асрларнинг сиртмоғию жиливини узганлар,

Эй, Тангрининг қабулини кутиб турган қадамлар,
Бир васдан фариштага дўниб кетган санамлар,

Хўл қанотин қуритай, деб, кўкдан тушиб келганлар,
Қанотига ўт туташиб, шу ўтга исинганлар,

Эй, кўнгилга маҳрам бўлиб азоб йўлин тутганлар,
Ва кўксига юрак билан юз кўрмас бўп кетганлар.

III

Эй, кундузнинг имонлари, кечанинг гумонлари,
Сиз кўрмаган кўп тушларнинг жўраб, йўриқчисиман.
Тонгни суйган бандаларнинг менман кечабонлари,
Мен – бир тунги қоровулман, туннинг кўриқчисиман.

Онамга

Тонгу шомнинг орасинда
Сенинг умринг бигиз-сўзон.
“Жоним берай соясинда,
Куюк дилдан кетсин армон”.

Тонгу шомнинг орасинда
Оққапчигаёй шовуллайди.
Супаларда саҳар-саҳар
Сариқ итлар увуллайди.

“Итлар есин менинг кўнглим
Тушларимни сувлар олсин.
Тонгдай болам, дарё болам,
Шоир бўлсин, шоир бўлсин!”

Эна, эна, жоним энар,
Сочларимдан товонимга.
Бедил давра дардли бўлар,
Олиб кирсам жаҳонимга.

Вужудингдан замингача
Минг йил кезганга ўхшайман.
Кўзларингдан ёногинга
Ёшдай инганга ўхшайман.

Жоним онам, кўнглим онам,
Бева Барчин¹ йиглаб берсин.
Чехрангдаги сўқмоқлардан
Болалигим қайтиб келсин.

Ўзи кетса сояси ҳам
Бирга кетган онажоним.
Шеър айтишини ўрганганда,
Куйиб кетди бор жаҳоним.

Тонгу шомнинг орасинда
Симёочлар “гукиллайди”.
– Жоним сенинг ичингдадир, –
Биров шомга ун гардлайди.

Менинг кўнглим – куйган дара,
Сенинг кўнглинг – ёлғиз ўтов.
Дараларни туман кучди,
Баҳорюртга тушиди қиров.

Қайси шонни айтаяпсан,
Менга қувонч эргашарми?
Сенинг армонингдан кейин
Оламга бахт ярашарми?

Мангу боғча боласидир,
Бу дунёнинг шоирлари.
Сўриларда урчуқ каби
Эшилгандир зўр шеърлари.

Тонгу шомнинг орасинда
Кунинг кўклам, йилнинг хазон.
Бу оламда уч чин сўз бор:
Согинч, Ҳижрон, кейин Армон.

Тонгу шомнинг орасинда
Яинаганман, оғриганман.
Гўдакларни авф этинглар,
Мен онамни согинганман.

¹ Бева Барчин – дoston номи.

Алпомиш

экан

1

“Бу савдолар ўтганда,
 Бу дунёлар ёш эди”.¹
 Ўн минг нигоҳ термулган,
 Ўн минг қабоқ-қош эди.
 Ўн минг уйли Қўнғирот
 Кенгиш тоғу тош эди.
 Ўн минг уйли Қўнғирот:
 Қон эди, қондош эди.
 Парли ёйдаи титраган
 Қўнғилларда ёш эди.
 Юракларда кўпқари
 Туйғулар талош эди.
 Чилбир чўлидан учган
 Армон деган қуш эди.
 Керагага осилган
 Ўнг келмаган туш эди.
 Олтин табақда ҳилл
 Қўл тегмаган ош эди.
 Дил ҳувиллаб ётарди,
 Дунё ҳали бўш эди.
 Изиллаган сингилдай
 Чапқовауз чирилларди.
 Дардин ютган отадай
 Қора уй ингилларди.
 Йўлда қолган бўтадай
 Етим дил изилларди.
 Бева қолган сулувдай
 Қамишлар шовилларди.
 Эгасиз қолган юртдай
 Шамоллар увилларди.
 Давоси келмас дарддай
 Жону тан симилларди.
 Ёғолмаган булутдай
 Фасллар имилларди.
 Номардга маелуб марддай
 Қўкрагим ловилларди.
 Худо юборган шартдай
 Чора ночор йиғларди.
 Тугаётган сукутдай
 Дўмбира дирилларди.
 Унинг битта ториди
 Бир эл яшаб келарди.
 Унинг бошқа ториди
 Чин дунё яраларди.

2

Дунёнинг боши эди,
 Юрак сирдоши эди.
 Қўнғил зиндондай теран
 Сув тубида тош эди.

3

Фурсат тўхтаб турарди,
 Сурилмаган даврондай.
 Норлар гамдай чўкканди,
 Яшалмаган замондай.
 Қисмат кўлин қайириб,
 Чоҳга отган султондай.
 Умид каби эшилиб,
 “Шарт” узилган арқондай.
 Етмиш икки томири
 Эгилган Қоражондай.
 Тўқсон алп юрган ердай,
 Ғозлар учган осмондай.
 Тулпорлар сезган сирдай,
 Ғофилларга тинҳондай.
 Номус узатган қўлга –
 Қўл узатган имондай.
 Тангри атаган шондай,
 Қодир қилган осондай.
 Бир дард тўлиб келаяпти,
 Бир дард бўлиб келаяпти,
 Қодир айтган дostonдай.
 Тош ўрга юмалаяпти
 Эртактаги имкондай.
 Ҳақдан келган фармондай,
 Томирлардаги қондай,
 Чопарлар елаяпти.
 Шамол най чалаяпти.
 Нималар бўлаяпти,
 Ким суюнч олаяпти?
 Марҳумлар ўлаяпти,
 Тириклар қолаяпти.
 Қўнғил сув тўла мешдай
 Оталар кулаяпти.
 Оналарнинг кўксига
 Согоинч сути келаяпти.
 Қалдирғоч кулаяпти,
 Ойбарчин тўлаяпти.
 Ватан Ватан бўлаяпти,
 Ватан Ватан бўлаяпти.
 Қўксимда от елдириб,
 Алпомиш келаяпти!
 Алпомиш келаяпти!

¹Қодир бахши сатрлари.

***

Йўқ, ўттизга кирганим йўқ, бўлсам йигирмадаман,
 Яшолмаган кунлариму ботмай турган ойлар бор.
 Борлигимча сарф бўлмадим, қайтим, чегирмадаман,
 Уловимда тик турганлар ва бўш турган жойлар бор.

Йўқ, ўттизга киролмадим, йилларнинг эшиклари,
 Занглаб, музлаб қолганмиди ёки қўлим етмади.
 Юрилмаса, йўл унарми — ойларнинг синиқлари,
 Оёгимни тилган эди, жароҳатим битмади.

Йўқ, ўттизга кирганим йўқ, ўгай эдим вақтга,
 Бировларнинг кунларини яшаб юрдим, адашдим.
 Бир лаҳзада чўғ бор эди, қолиб кетдим йил бўйи,
 Шу лаҳзани бир йил яшаб, ўзим билан дардлашдим.

Вақтга тенг юролмадим — давоматим кўп ёмон,
 Ҳозир куз-у, лек айвонда қалдирғочли ҳаволар.
 Мени яниб ўлтирибди ойга игнасин қадаб,
 Мен туғилмай, марҳум бўлиб, ўтиб кетган момолар.

Бир кунларим майпарастдир, бировлари гўдақдир,
 Иккиси ҳам талпанглайди: олдга-ортга юради.
 Мангу толе офтобига ўхшаб кетади отам,
 Ҳам ачиниб, ҳам оғриниб, ботмай қараб туради.

Бир кунларим Кенжа ботир, бири эса аждаҳо,
 Бир кунларим Алтомшидир, иккинчиси Ултондир.
 Дарвеш бўлиб бир йилларим олам кезиб кетдилар,
 Бир лаҳзам бор, кўнгли ройиши юрт сўраган султондир.

...Аммо ҳали яшамадим: ҳозирландим, чоғландим,
 Балки бир висол онда минг бор балққан кўёшим.
 Ҳеч ишонманг, сочларимни тўнга бўяб олганман,
 Лек ўттизга кирганим йўқ, балки мингдадир ёшим.

ОЛТИН ФИШТ

Синергетик ҳикоя

Самарқанд. Чор атрофни чор қўшини босгач, очлик туфайли чорасиз деҳқон ва чорикорлар сомоннинг чорига ҳам қаноат қилар эдилар. Осмондан қараганда пастда мувозанат бузилгандай беқарорлик, тартибсизлик кўринарди. Лекин бу тартибсизлик маълум бир тартиб асосида содир бўлар эди. Дастлаб ташқаридан келганлар маҳаллий кишилар яшаётган қалъани қамал қилди. Кейин ичкаридагилар отилиб, ситилиб қочганлари қочиб, қочолмаганлари ҳалок бўлди. Тегирмон навбати билан дегандай музаффар томон ичкарини, Регистондаги деярли барча қалъаларни эгаллаб олди. Лекин, кейин ўзлари қамалда қолдилар. Чунки ташқаридан маҳаллий кишиларга ёрдамчи кучлар етиб келган эди. Бу худди осмондан қараганда оқ ҳалқа қорамтир яшил ҳалқани ютиб юборгани, уни ортидан зангор ҳалқа сиқиб келгани ва ютиб юборилган ҳалқанинг ўрнига оқ ҳалқа тушиб қолганига ёки таркиби одамлардан иборат спираль ҳалқа ҳаракатига ўхшайди. Энди ичкаридагилардан онда-сонда ўлиб, қамал қилувчилар сафида кўпроқ одам ҳалок бўла бошлади.

Бир ҳафта аввал

Генерал Назаров аскарларидан бирининг отган тўпи Регистондаги баланд девор тепасини кўчириб ташлади. Шу пайт “Саблуков, тепароқ от!” деган товуш эшитилди. Ўпирилган фишт бўлақлари ўша ерда хотиржамгина мешини деворга суяб кўяётган Мустафо чолнинг устига ёғилди. Унинг бундан бирор туки ҳам қимирлаб қўйгани йўқ. Девор тагида тирик жонлардан шу парвойи палак чолдан бошқа ҳеч ким йўқ. У ҳам бўлса чала жонларга, жони узилаётганларга саночда сув улашмоқда. Чол кўлини сув билан намлаб ҳатто сув ичолмайдиган аҳволга келган жон талашаётганларнинг лабини хўлларди. Мустафога фарқи йўқ: душман томонми ёки ўзиникиларми...

Олти кун аввал

Қалъа тепасида кўлининг ярасини боғлаётган зобитнинг олдида аскарлардан бири югуриб келди.

– Василий Василич, бўла қолинг, сиз чизадиган манзара чиқиб қолди...

– Ўпкангни босиб олиб гапирсанг-чи!

– Айтсам ишонмайсиз, шу ерлик бир чол ўқ ёмғирдан кўркмасдан жони узилаётган аскарларга, яъни бизникиларга ҳам, сартларга ҳам сув ичириб юрибди.

– Ерунда! Нима қипти?!

– Нима қипти дейсиз-а?! Бунақа нарсага қизиқасиз деб ўйлагандим.

Шукур ЖАББОР

1975 йилда туғилган. Ўзбекистон Миллий университетининг журналистика факультетини тамомлаган. Узоқ йиллардан буён матбуотда хизмат қилиб келмоқда. “Ошиқман”, “Мансур Халлож сир”, “Зиқна махсум” каби китоблари нашр этилган.

– Уни танийман. Ажалини қидириб юрибди шекилли. Икки ҳафта олдин Бухоро қамали пайти сув кўтариб пайпаслаб юрганди. Уша пайтда отиб ташласам бўларкан. Энди шу ерда отиб ташлайман аҳмоқ чолни!

– Василлий Василч нималар деялсиз?! У одам ажратмай ҳаммага бирдек... Ахир уни ҳеч ким отишга журъат қилмаяпти-ку! Мен буларни чизинг деб айтяпман.

– Чизинг деб?! Гапингни қара-ю. Агар билсанг, бундай манзара ҳаётий чиқмайди.

– Нега ҳаётий чиқмайди. Ахир ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз-ку!

– Бунга Европа ишонмайди. Мени софистга, фалсификаторга чиқариб қўйишлари мумкин. Бор, мен билан тортишмай ишингни қил!

– Ўзингиз биласиз, жаноб Верешчагин, Бухорода ҳам зўр манзарани чизмай ўтказиб юбордингиз!

– Бор манзара! Нима шарманда бўлганимизни айтаяпсанми?! Ҳа, амирнинг ҳарамхонасини босқин қилиб, амир хотинларининг ялтир-юлтир иштонларини кийиб олиб мақтанган казакларнинг суратини чизишим керакмиди?! Кўзи оч мурдорлар! Заифона иштон кийган фаросатсизлар! Шарманда! Тфу!

Беш кун аввал

Мустафо чол ҳамон чалажонларга сув улашиш билан овора. Бир соат олдин бу ерда очик, юзма-юз жанг бўлиб, энди рақиблар бир-бирини пана-пастқамларда мўлжалга олиб отарди. Отишма сийраклашиб қолди. Мустафо чол ердан бир ғиштни олиб тўрвасига солди. У белидаги белбоғини ечиб пешонасидаги терни обдан ҳафсала билан артди. Кейин бир мурдани кўтариб жангоҳдан олиб чиқди. Одамларини қайта санаётган Мирзайовачча Алимбек деган йигитга "Анави баччага чолни берига келтир!" деб буюрди. Кейин бошқалардан "Уни танийсизларми?" деб сўради. Шопмўйлов Ҳазратқул ўз билганларини Мирзайоваччага изоҳлаб берди: "Ҳа, у Мустафо чол-ку! Ҳа аниқ Мустафо телба. Йўқ-йўқ жуҳудмас, ўзбак. Ўзи сал анавиндай... жинни. Уни нима қилмоқчиси?! Уволига қоласиз. Ўзи шундоғам бир оёғи гўрда. Ўрисгами?! Ҳа, раҳми келиб сув ичирди, шекилли. Жинни бўлмаса шунақа қиладими... Уни ўлдириш мумкинмас. Чунким, у соҳиби узр ҳисобланади. Ана, сўранг, ичимизда муллавачча Мубошир мадраса кўрган. Ҳой, Мубошир "соҳиби узр"ни тушунтирсанг-чи. Ишқилиб, мени билганим "соҳиби узр"ларга нариги дунёда ҳам сўроқ-жавоб бўлмас экан. Йўқ, мен унинг гапларига қараб шунақа хулосага келганман, холос. Гапига қараганда, у эсини еган чол худди бориб кўриб келгандай жаннатда ўзига олтиндан қаср кураётганмиш. Ақли бор одам ишонадимми шунга. Мен эсимни таниганимдан бери бу мешкобчи чол кўчада текинга сув улашиб "Жаннатдаги саройимга ғишт қўйишиб юборинглар!" деб бақириб юради. "Ғиштни қандай кўямиз?" деб сўрасак, "Шу яхдай сувни ичсангиз бўлди, ғишт қўйган бўласиз!" дейди. Ваҳ-ҳаҳ-ҳа...

Бир зумда Мустафо чолни судраб олиб келишди. Мирзайовачча унга қараб бақирди:

– Қўйнингдаги нима?

– Ғишт.

– Сен зиндик, чўқиндингми?! Нега ўрисгаям сув ичирасан?!

– Бешта қолди! – деб Мустафо чол ҳиринглаб кулиб беш бармоғини Мирзайоваччага суюниб кўрсатди.

– Нима бешта?

– Беҳишти жовидондаги тилла қасримни битишига бешта ғишт қолди! Чўпонотадаги боғдан ҳам афзал боғи бор! Атрофида тип-тиник ҳовуз бор! Бештагина қолди!

– Алимқул, буни кўзимдан йўқот!

Тўрт кун аввал

– Алимқул, анави соҳиби узр чол нима деяпти?

– Тўртта қолди! дейди.

– Нима тўртта?

– Ғишт.

– Қани ўзи?

– Ана юрибди, ўликларга сув ичириб.

– Қаршидан хабар борми?

– Йўқ ҳали.

– Ҳўп. Ўзи аллақачон қайтиб келиши керак эди-ку!

– Бирор қор-қол бўлмаганим деган гумондаман.

– Носвойинг борми?

– Бор, тақсир. Манг! Анави Махсибозордаги жуҳудлардан ҳасипим совуди. Мунақа

иккиозламачи одамларни кўрмаганман. Туппа-тузук зуннор осиб юрган занғарлар кўча ўрис қўлига ўтгач, зуннорини ечиб, ўрнига ўриснинг камарини тақиб, ўрисга сажда қип юришибди.

– Гапирма уларни! Шундоқ ҳам жиним кўзиб турибди.

Уч кун аввал

– Серов, фикримни ўзгартирдим. Анали мешкобчини ҳеч ким отиб қўймадим? Серов! Серов қанисан?

– ...

– Серов, ташқарида нима гап?

– Улар кучайиб кетди! Айтишларича, Шаҳрисабз деган жойдан мадад куч келганмиш. Сартларда катта-катта милтиқлар пайдо бўлибди! Ўқи жуда катта экан, ҳар бири ҳўкисини қулатади.

– Ваҳима қилмасанг-чи! Бунча бақришади! Серов билмайсанми, сартларнинг “ур-ур” дегани нима дегани?

– Билмадим жаноб. Ҳа, жаноб сизни қалъа қутволи билан полковник Назаров йўқлапти!

– Оббо, манави порсиённинг сурати яна чала қоладиган бўлди!

– Форснинг сурати дейсизми?

– Ҳа. Афғон отряди билан борган вақтимдаги форснинг сурати! Камаримни узатвор!

– Василий Василч маъзур тутасиз-у, назаримда чизиб битириб бўлибсиз, шекилли.

– Ўша катта милтиқдаги ўқ кўзингга тегмаганми? Оёғини кўрмайсанми? Оёғини тугатмадим. Бўл, револьеримни олиб бер!

– Манг, жаноб!

– Штрандманга шунақа аҳвол керак. Ҳа, шу тўнкага шунақа вазият керак.

– Нега ундай дейсиз?

– Эсингдами, Каттақўрғон деган жойда сартлар шаҳар дарвозасини тинчгина очиб таслим бўлишганида роса дарғазаб бўлган эди. “Садоқат изҳор этиб келган элчиларни менга топширинглар, мен уларга таслим бўлиш қанақалигини кўрсатиб қўяман!” деб бақирган эди.

– Нега жаноб?

– Нега бўларди, отряд жанг қилмаса, эшакнинг қулоғидек нишонлар, мартаба ва унвонлар ҳам бой берилади-да.

Икки кун аввал Икки хил талқин

– Лаънат бўлсин, бунақа кунга! Гарнизонимизда тўрт юзта одам бор, уларда эса йигирма мингта! Милтиқларининг катталигини қара! Тумшуғимга тирамасангчи бу матоҳни! Дурбинсиз ҳам шундоқ кўрииб турибди-ку! Анали чол, Верешчагининг жаҳлини чиқараётган чолми? Уни ҳеч ким отиб қўймасин, бунақа холис чолни кўрмаганман!

– Инжилни ўртага қўйиб айтаманки, шу ёшимгача мен ҳам бунақа одамни кўрмаганман.

– Шошма бу чол, кўзимга жуда таниш.

– Ҳа, албатта-да. Уни Бухоро қамалида ҳам кўргансиз.

– Йўқ, у ердан бошқа жойда ҳам кўрганман. Қаерда бўлиши мумкин?! Бўлди, уни Каттақўрғондан кўрганман. Эсингдами, Каттақўрғонга яқинлашганда мен жаноб Головачёвнинг ёнида эдим. Штрандман билан казак отряди бизга етиб келиб қўшилишидан олдин бир воқеа бўлган. Полковник узоқдаги буқаларни кўриб “Нега бизнинг буқалар узоқда боқилипти?” дейди. Ҳеч ким тушунмай қани-қани деб, талмовсирайди. Ҳамма “Қандай буқаларни айтаясиз жаноб олийлари?” дейди. У қўли билан Зарафшон томондаги сигирлар подасини кўрсатади. Кейин у “Гап қайтарилмасин, ҳозирок бу ёққа ҳайдаб келинсин!” дейди. Казаклар буқаларни ҳайдаб келиб уч-тўрттасини паққос туширишади. Буни эшитиб роса кулгандик...

– Ҳозир ўша буқалардан бирортаси бўлганда борми... Карам шўрва бадга урди.

– Гапимни бўлмасанг-чи, кейин ўша буқаларнинг эгалари генералга шикоят қилиб келишади. Генерал тантилик қилиб буқа эгаларига товон тўлади. Менимча, генерал кўрқиб кетган. Буқа эгаси ёнида ана шу чол бор эди. Ўша куну у шундай кўрқинчли эдики, мени ҳам кўрқинч қамраб олган эди. Ҳа, аник шу чол эди.

– Кауфман жаноби олийларига ҳам қойилмасман, бирорта истехком қурмасдан

бизни ташлаб, Сирдарёсига кетди-қолди. Кауфман жаноби олийларига хат-хабар жўнатиш керак, бўлмаса ҳаммамиз ўлиб кетамиз!

– Қамалнинг биринчи куниеъ хабар жўнатилган.

– Қандай қилиб?

– Ҳазимизникилардан бирор кишини ташқарида кўришса ўлдиршади. Шунинг учун шу ерлик бир кишини сотиб олдик. Уни юз сўм пул ва турли имтиёзлар эвазига кўндирдик. Аллақачон хабар етган бўлса керак...

***

– Алимқул, анави китоблик жўранг нега менга буйруқ қилади?! Нима мен унинг сарбозиманми?! "Тартиб" керакмиш, тартибни Китобда ўрнатсин эди! Менга ақл ўргатмасин, мен кўлимга милтиқ олганимда, буларинг оғзидан мушук-тупуги кетмаган бачалар эди.

– Айтаман, айтаман...

– Хомлик кипти, қизшманг оғой. Бу чол сизларданми? Ана бўлмаса, мен бу чолни танийман. Яқиндагина амаким Зарафшон ёқасида сигирларини ўрисга олдириб қўйганида шу чол ёрдам берган эди. Қасам ичишим мумкин, аниқ шу эди.

– Шу жинни чол-а?! Қандай қилиб?

– Амаким билан бу чол генерал олдига борганида ақалли бирорта подачи ҳамроҳ бўлмаган, сигирларидан умидларини узиб, кўрқиб-писиб ўтиришган. Чол билан амаким генералга шартта юзланиб, бўлган воқеани айтишади.

– Пайғамбар алайҳис саломнинг боболари Абдулмутталиб туяларини сўраб Абраҳанинг олдларига боргандай иш бўлибди-ку!

– Ҳа, Мубошир, келдингми, бу ёғини эшит.

– Амакимнинг айтишига қараганда, ёнларидаги ҳамроҳини кўрган генералнинг ранги ўчиб кетибди. Кейин ҳамма нарсани қайтаришга буйруқ берибди. Еб қўйилган буқаларнинг пулини ҳам тўлаган. Тавбангдан кетай, бу ўша чол!

– Қайси чолни айтасизлар?

– Соҳиби узрни айтаяпти. Соҳиби узр чол "Бугун иккита ғишт қолди!" деб бақириб, хурсанд бўлиб юрибди. Мубошир, "соҳиби узр"ни таъриф қилиб бер!

– Жим! Мен Мубоширни бошқа мақсадда жўнатганман, чалғитмай турларинг! Нима гап экан?

– Тақсир, кўчамизда аҳвол чатоқ, умид билдирган йигитларингизнинг бирортасини қораси кўринмайди. Оқтепадаги форсийлар ташлаб қочган тиллаларни қидириш билан овора экан.

– Мубошир, бу гапни Салим чаланинг олдида бекор айтдинг. Буям тилла қидиришга кетади энди!

– Мени ким деб хиёл қилдинг, бачағар!

Бир кун аввал

– Йигитлар, бўшашманг, пирим арвойи, улар тўкилиб бўлди. Биттагина хужум керак. Анави соҳиби узр чолга эҳтиёт бўлинг!

– Ҳазратқул, ана шу чолнинг ўрнида бўлиб қолмадим-да.

– Нега?

– Девор тепасидаги ўрисларнинг боши, даярли ярим танаси чолнинг жойидан бемалол кўриниб турган. Чолнинг ўрнида бўлсам, чумчуқ боласини уриб туширгандай уларни битта-битта уриб туширдим.

– Бу ёқда дашти қиёмат, қасрлар харобага айланмақда, локин телбаси тушмагур чол жаннатда қаср қуриб бўлди.

– Бе-е, эсимни танигандан бери шу чол у ёққа қаср қуриб юради. Бир йили Дахбеддаги Солиҳбойнинг қўйларини кўрсатиб қасримнинг битишига шунча ғишт қолди деганди. Бугунга келиб ғишт оз қолди. Локин қасри ҳеч қачон битмади-битмади-да.

– Санашни ўрганиб олгандир-да.

– Жўралар бекорчи гапни қўйинглр, Мирзабойвачча билан китоблик йигитлар тортишиб қолибди. Шу пайтда шу керакмиди?

– Айтишларича, Кауфман бу ёққа қараб йўлга чиқибди. Нима қиламиз? Кауфман келгунича қальъани тўлиқ боссак ютуқ бизники. Ҳимояга яхши жойиди...

– Қальъагача келадиган кўчаларга ҳам чим ётқиши керак! Жухудларнинг томи отиш учун жа қулай!

– Алимқул, қанисан Алимқул!

- Нима гап?
- Китобликларнинг баъзилари аразлаб кетиб қолмоқда!
- Бошни қовуштирадиган битта тузукроқ бош бўлмагандан кейин аҳвол шу-да!

Бугун

Бугун одамлар тийр бўлди, булутлар тийра бўлди. Билмадим, қайси томон Мустафо чолни ерга қулатди. У қулашидан аввал "Қаср тайёр, куриб битирдим!" деб бақирди. Билмадим, дайди-бадар ўқ қайси томондан учиб келди?! У йиқилганда сувли лой бўлди. Шунда лойли қўлини ёнидаги чалажоннинг оғзига тутиб хўшдан айрилди.

Томонлар бироз шаштидан тушгач, кимдир Мустафо чолни саланг-саланг қилиб кўтариб уйига ташлаб келди. Кампири чолни қарғади. Билмадим, қанча қарғади, ҳамма жойини чанг-тўзон қилиб Кауфман аскарлари билан етиб келганда ҳам кампир чолни қарғаётган эди: "Ер ютсин сизни! Бадтар бўлинг, жинни чол! Ажаб бўпти, хўп бўпти, пишириб қўйибдимиз жанггоҳда! Вой мени шўрим куриб қолди, вой ким бор?! Ҳаҳ, жаннатдаги қасрингизни ер ютсин! Шу кунлар ҳам бормиди бошимда?! Шу кунларинг ҳам бормиди?! Тўп отганлар тўпга учрасин! Илоё, тийри бурон бўлсин! Мундоқ қилинг, жинни чол! Сувми бу, пешобми? Мундоқ қилинг, ўгирилиг, мундоқ! Фишми бу, жинни?! Уша жаннатдаги уйингизга бир умр тилла гишт қўйдингиз, бешта қолди, ўнта қолди, деб! Арпа унга зор бўлиб турганимизда, биттасини, ақалли биттасини шу дунё учун сўраганингизда ўлармингиз?! Ейишга кепак ҳам йў! А, жинни! Савдойилингизга бир умр чидаганим хўрмати, битта тилла гиштни шу рўзгоримизга сўрасангиз ўлармингиз! Ҳаҳ, тўп отганлар тўпга учрасин, илоё!"

Чол инграб назъ ҳолатига тушди. Хира тафаккурида ўтган амалларнинг айқаш-уйқаш сарҳисоби бошланди: "Солиҳбойнинг қўйларини саногича қолди! Фишларимнинг сонини билмайман, қасримга етказилмаган гишларнинг сонини биламан! Ҳой, фаришталар, бу гишлар саройимнинг арки учун! Ўн бешта қолди, Каттақўрғондаги одамлар гувоҳ, ўн бешта қолди! Мана санадим! Алимқулмисан, бешта қолди! Тўртта қолди... Учта қолди... Иккита қолди... Битта қолди... Қаср тайёр, куриб битирдим!.. Мунча қаргамаса бу! Тўғри айтади, ташиган гишларимнинг биттаси бу ёқда бўлиб қолмади-да. Ҳа, атиги биттаси бу ёқда бўлмади-да. Кампирга ҳолва беришга, тандирни, бостирмани бошқатдан қуришга биттагина гишт бу ёқда бўлмади-да. Кампир ҳолвани яхши кўради. Мунча жағи тинмайди... Кампир тўғри айтади..."

Барзах

Яна тартибсизлик ичида тартиб бошланди. Яшил ҳалқа оқ ҳалқани сиқиб қўйди. Кейин ташқаридан оқ ҳалқалар кўпайиб, йўғонлашиб яшил ҳалқани қиса бошлади. Ҳамма томонни чанг ва оқ булутлар тутди. Мустафо чол осмонга учди. У ҳам чанг тўзонлар орасидаги камайиб-кўпайган, бир-бирини сиққан ҳалқаларни кўрди. Оқ ҳалқадаги одамлар йиқилганида қора тутун уларни ўраб олганини, яшил ҳалқа ичидаги кишилар йиқилганида уларнинг баъзисини оқ булут, баъзисини қора тутун тутганини кўрди. У янада юксалди. Бир маъвога етдилар. Уни остонасию арк, тоқлари, ҳамма-ҳаммаси тилладан ясалган бир саройга қўйдилар. Сарой тепасида яшил кушлар чарх урарди. Чол тилла ховузни кўрди. Ундан сув ичкиси, ичига тушиб чўмилгиси келди. Оёғидаги боди ҳам йўқолган, илдам ичкари хоналарга кирди, қўзи қамашди. Хобхонага кирди. Ёнбошлади. Узум шингилидан кўтариб олган бир куш унинг ёнига учиб келди. Лекин, қайдандир сал жунжиктирувчи шамол гириллаб кира бошлади. Мустафо чол аланглади. Кўрди. Бир хобхона деворида бир гишт йўқ эди. Шу жойдан шамол кираётган эди.

Хулоса

Кампир дод солиб, ер муштлаб йиғлай бошлади. Қўшнилар югуриб чиқди. Уни юпатишди. Кейин сал ўзига келгач, бир болани ювғувчига жўнатдилар. Жаноза ўқишга имом топилмади. Нарзи имом кўч-кўронини йиғиштириб қаёққадир қочиб кетибди эмиш. Ҳеч ким танимайдиган бир мусофир салом бериб келди. Устидан сафар аломатлари биланиб турарди. Тўпланганларга имомлик қилиб шу мусофир жанозани ўқиди.

Кампир остонасидан бир гишт топиб олди. Уни четга отиб юбормоқчи бўлган эди, устидаги тупроқ тўкилиб сариқ ранг кўринди. Яхшилаб артди. "Сўтин гишт!" Кўзларига ишонмади. Кампир суюнди. "Ким ташлади, бояги қочган форсийлар ташладимикан ё Иброй жуҳуд тушириб кетдимикан?! Ҳалолмикан ё бировнинг омонатими? Ундок десам остонадан ичкарига тушадими? Кесакидан, девордан ичкарига тушган-ку!"

Кампир у ёқ-бу ёққа аланглаб, қўйлагини кўтариб, олтин гиштни қуруқшаб қолган сийнасига босиб, ичкари хонага кириб кетди.

Жараён

ЯНГИ АВЛОД ОВОЗИ

Сўхбат*

Дилмурод Куронов жавоблари:

Дилмурод КУРОНОВ

1960 йилда туғилган. Филология фанлари доктори, профессор. Андижон Давлат Тиллар педагогика институтини татомлаган. Олимнинг “*Рухий дунё таҳлили*”, “*Истиқлол дарди*”, “*Адабиётшуносликка кириши*”, “*Чўпон насри поэтикаси*”, “*Адабиёт надир?*”, “*Гарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари*” (хаммуаллиф), “*Адабий жараёнда мом синдроми*”, “*Адабиётшунослик лугати*” (хаммуаллиф), “*Завқимдан бир шингил*” каби китоблари нашр этилган.

1. Сирасини айтсам, мен кўпроқ “70-йиллар авлодидан кейин бизда адабий авлод шаклланмади” дегувчилар фикрига қўшиламан. Бироқ бу фикрни ёзғириқ оҳангида ёки адабиётимизга 70-йиллар авлодидан кейин кириб келганларни камситиш маъносида айтиш тўғри эмас, деб биламан. Назаримда, саволда XX аср ўзбек адабиётидаги адабий авлодлар жуда тўғри санаб ўтилган, ҳар бирининг ғоявий-эстетик мавқеи, ижодий кредосини белгиллаган асосий омил – давр доминант ижтимоий кайфияти моҳияти ҳам лўнда ифодаланган. Ҳақиқатан ҳам саналган авлодлар ғоявий ва адабий-эстетик қарашлари жиҳатидан бир-биридан аниқ-тиниқ фарқланади. Савол туғилади: мумтоз адабиётимизда ҳозир биз назарда тутаётган маънодаги “адабий авлод”лар борми? Уйлайманки, агарда йўқ десам, биров эътироз қилмаса керак. Демак, адабий авлод дегани муайян давр, шу давр юзга келтирган маълум шарт-шароитлар маҳсули экан-да! Фикримча, шундай: у шахс ижтимоийлашган, ўзининг моҳиятию тақдирини жамият билан бирликдагина идрок қилиб, ижтимоийликни шахсийликдан устун қўйган давр маҳсули. Ҳозирги инсон эса, буни хоҳ Фарб таъсири денг ва хоҳ бошқа, тамомила бошқа олам: у турмушини яхшилаш, ўзи ва яқинларида мавжуд имконларни намоян этишу фаровон яшаш учун зарур шароитлар яратиш... каби оддий, кундалик ташвишлар билан андармон. Илож қанча, яқин-яқинларгача адабиётимиз “мешчанча” дея қоралаб келган турмуш ва тафаккур тарзи энди одатий нормага айланиб улгурганини тан олишга тўғри келади. Айтмоқчиманки, “янги даврга хос бўлган кайфият”, менимча, шунинг ўзидир. Тўғри, ич-ичимизда бу билан келишолмай турганимиз бор гап: ижтимоий фикрга кенг миқёсда таъсир қила оладиган адабиётни, нафақат бадиий, балки ижтимоий тафаккурнинг ҳам илғорида борадиган ижодкорларни – шу куннинг гапини айтадиган “адабий авлодни” ҳануз соғинаётганимиз шундан. Ҳолбуки, “янгилашган кайфиятни ўз асарларида акс эттирувчи авлод ҳам вояга етган”, фақат ундан энди салафларидаги белгиларни излаш бефойда. Негаки, энди ижод аҳлининг барини бирдек ўртовчи умуммиллий дард йўқ, яъни бугун санъаткорнинг ижтимоий дардни шахсийлаштира олиши кифоя эмас, аксинча, *шахсий дардни*

* Журналимизнинг ўтган сонида сўхбат саволлари ва уларга олимлару ёзувчилар томонидан берилган дастлабки жавоблар эълон қилинган эди. Ваъданимизга биноан, сизнинг ҳам муносабатингизни кутган ҳолда, сўхбатни давом эттирмоқдамиз.

ижтимоий аҳамиятга молик даражада бадиий талқин қила олиш салоҳияти зарур. Энди бир ўйланг, бугунги санъаткор – умумнинг дардини эмас, аввало, ўзини ифода далаётган одам ҳаммининг дилига бирдек йўл топиши, ҳаммининг дилидагини айта олиши мумкинми? Фиримча, йўқ, унинг айтганлари фақат бир қисмининг кўнглидагина акс-садо беради, чунки оммадаги бадиий дид турфа, маънавий-руҳий эҳтиёжлар ҳам хилма-хил. Иккинчи томони, ижодкор бугун, аввало, ўзини ифода далаётган экан, демак, асарларда воқеланаётган шахсиятнинг даражаси, маънавий-руҳий имконлари-да турфа: бирида оламий муаммоларнинг ташвишли талқини, бошқасида кўнглининг олис пучмоқларида ботин – шаҳвоний ва ё ваҳшиёна майллар муҳри... Ижодкорларнинг кимиси атрофидаги нарса-ҳодиса ва ё воқеадан ҳикмат излайди, бошқаси тамом янги воқелик яратиш пайида, тагин бириси учун айтаридан кўра айтиш жараёнининг ўзи муҳимроқ – сўзларни, рамзу тимсолларни ўйнатиш билан овора.

2. Аввало, агар хилма-хиллик бебаҳо бойлик дея эътироф этиларкан, бугун ўзининг гоъвий-эстетик мавқеига эга адабий авлод шаклланмаяпти, дея койишимиз ўринсиз. Ижод эркинлиги масаласига келсак, у бугуннинг кун тартибидан олинган десак бўлаверади. Бироқ, назаримда, бошқа бир масала – эркинликнинг ҳадлари борми ё чек-чегарасизми деган масала долзарблаша бошлади. Сираси, ижод эркинлиги ҳам демократияга ўхшаш нарса: демократия ҳуқуқ ва бурч бирлигини назарда тутаяди, агар бурчлар инкор қилинса, анархия юзага келади. Шунга ўхшаш, ижодкор ҳам эркин, лекин у бурчини – миллий маданият вакили эканини, қадриятлар, урф-одат ва анъаналарга ҳурмат билан қарашга бурчли эканини ич-ичидан ҳис қилмоғи керак.

Ҳа, бугунги ранг-баранглик ижодда ижтимоийлик устувор бўлган XX аср адабиёти билан боғлиқ шаклланган "адабий авлод" тушунчасини инкор қилади. Энди адабиётимизнинг қиёфаси мозаикасимон эканига кўнишимиз, кўнжишимиз лозим. Зеро, бу табиий ва қонуний бир ҳолдир. Шунақа экан, аввало, бугунги адабий жараёндаги ҳодисаларга муносабатни шунга мослаш, уни дунёни бадиий идрок қилиш бобидаги ҳар қандай гоъвий, бадиий-услубий изланиш – яшашга ҳақли деган тамойилга қуриш керак бўлади. Яъни турли "изм"лар ҳақида баланддан туриб, бурун жийриб гапириш тўғри эмас. Аксинча, адабиёт ривожини эндиликда ўша "изм"лар орасидаги соғлом рақобат муҳитини такозо этади. Майли-да, ахир, бир-бирига яқин ижодкорлар ўз клублари, адабий мактабларини ташкил қилсинлар, ижодий-эстетик дастурларини ишлаб чиқсинлар, ўзларининг матбуот ва интернет нашрларини таъсис этсинлар... Равшанки, мавжуд шароит ижодий уюшмаларда ҳам шунга мос таркибий ўзгаришлар қилиш, уларнинг фаолиятини уюшмалар уюшмаси тарзида йўлга қўйишни заруратга айлантиради.

3. Саволнинг ўзида ички зиддият кўряпман: агарки адабиёт "мен"имиз экан, у "беш кунлик дунё"дан айро тушолмайди, негаки, "мен"имиз дунё билан муносабатдагина мавжуд. Бас, адабиёт ўша "мен"ни дунё билан узвий алоқада, яъни дунёдаги "мен"ни ёки "мен" орқали дунёни ўрганади. Шунақа экан, уларни бир-бирига бу қадар кескин қарши қўймаган маъқул кўринади. Ахир, бизга шу беш кунлик дунёнигина қисман билиш имкони берилган, буни Румийдан келтирилган фикр ҳам тасдиқлаб турибди. Тўғри, адабиётнинг воқеликка бадиий иллюстрация бўлиши ҳам, мафкура хизматчиси бўлиши ҳам нораво, лекин улардан буткул холи ҳам бўлолмайди. Зеро, ижодкор воқеликни бадиий идрок этаркан, у ҳақдаги муайян фикр-қарашларини ифода этади. Бас, жамиятда яшаб турган шахс сифатида ижодкорнинг фикр-қарашлари мавжуд мафкуралардан бирига яқин бўлиши ажабланарли эмас. Ҳа, биз шўроча андозадаги адабиёт ва мафкура муносабатидан задамиз, шунинг таъсирида иккисини бир-биридан тамом айтиришга ҳаракат қиламиз. Ҳолбуки, бир томони онг соҳаси бўлмиш адабиётнинг ички моҳиятидан келиб чиқувчи мафкуравийликни инкор қилиш зўрликнинг бошқача кўринишидир.

4. Ҳа, сиртдан қараганда адабиёт ҳануз эзгулик томонида тургандек эса-да, афсуски, бу ташвишда асос йўқ эмас... Ҳаммага маълум, бадиий асардаги ошкор дидактика – насиҳатбозлик қанчалик ғашга тегса, намойишкорона эзгулик байроқдори бўлиш ҳам шунчалик эриш туолади. Мен сариқ матбуот саҳифаларида урчигандан урчи ётган "ибратли" ҳикояларни назарда тутаяпман. Эҳтимол, ўзини шулардан фарқлаш учун чин адабиёт эзгулик учун курашишдан "уялиброқ" турган бўлса бордир. Албатта, бу нотўғри, бу ўз мавқеини кўшқўллаб топшириш, жангтоҳдан ура қочибдан бошқа эмас. Умид қиламизки, чин адабиёт бу хатосини тез англайди ва яна ўз мақеини эгаллайди. Бироқ бу ўринда масаланинг бошқа бир жиҳати муҳимроқ кўринади. Айтишлик, жангари

фильмларни кўп кўрганмиз – уларда қаҳрамон ҳамisha эзгулик тарафида. Лекин эзгулик тантанаси кадр ортида қолади, томошабинни эса кадрдаги муштлашувлар, отишмалар, қон тўкишлар, фахш сахналар ўзига жалб этади... Албатта, бунинг инсон психологияси билан боғлиқ асослари бор, лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас. Гап шундаки, адабиётда ҳам шу ҳол бот-бот кўзга ташланиб қолаётир. Масалан, биров фоҳиша ҳаётини қаламга олади-да, унда-да аввало, бир инсонни кўрмоқни, тақдир дегани кутилмаган эврилишларга бойлигино инсон ҳаётининг у ё бу ўзандан кетишига атрофдагилар ҳам сабабчи бўлишларини кўрсатмоқчи бўлади. Ният-ку яхши, лекин шўрлик ният фахш сахналар соясида кўмилиб кетади-да! Энг ёмони, аксар эпизодлар миллий руҳга озор етказди, бадий дидга ўтиришмайди. Қизиғи, биров буни беаёв танқид қилса, бошқаси шуни ўқимасдан адабиётшуносман, деб юрганларни койийди, тагин бириси буни Чўлпон бошлаган аъналарнинг давоми дейди. Майли, Чўлпоннинг ёзганлари ўз даври учун жудай-ла ошкора, бунга қўшилайлик ҳам. Қолбуки, Чўлпон тасвиридаги фоҳиша ўзи тушиб қолган ботқоқдан чиқиш умидида пул йиғиб, кун санаб юрган бир мазлума, Мирёқуб бўлса ўзидаги "итлик"дан қутулиб, одам бўлишга чоғланган инсон. Чўлпон фахшни таназул сабабларидан бири сифатида талқин қилади, энг муҳими, унинг ёзганлари инсоннинг шахвоний майлларига эмас, онг-тафаккурига қаратилган. Афсуски, ҳозирда яратилаётган айрим асарларга нисбатан бу гапни айтиб бўлмайди. Айтмоқчиманки, ижодкорнинг ўз олдига эзгу ният қўйганининг ўзи кам, бу ниятнинг қай йўсин амалга оширилиши пировард натижани – ўқувчида қандай таассурот қолдирилишини белгилайди.

5. Назаримда, адабиётимиздаги Ғарб таъсири масаласи кўтарилсаёқ ваҳима оҳанги ўз-ўзидан баланд пардага кўтарилиб кетаверадигандек туюлаверади менга. Умуман айтаман-да, ҳозир гап келиб қолди... Ойбекни эсланг: Блок шеъряти билан танишгач, шеърят ҳақидаги фикрларим буткул ўзгариб кетди, дея эътироф этганди у. Жумладан, шоир Блоқдан рус символизмига хос ва кейинча импрессионизм мутлақлаштирган "оний лаҳзани" тасвирлаш манерасини ижодий ўзлаштирдик, шунинг маҳсули ўлароқ 20-йилларнинг охирларида пейзаж лирикасининг гўзал намуналари дегулик қатор бектор шеърларини яратди. Лекин бу билан Ойбек символист ҳам, импрессионист ҳам бўлиб қолмади – миллий шоиримизлигича қолди. Бир пайтлар Чўлпонга Фрейд таълимоти таъсири ҳақида ёзгандим: адиб психоанализга хос ёндашувни Мирёқуб руҳияти таҳлилида кўллайди. Чўлпон ҳам бу билан фрейдчи бўлиб қолмади – бор-йўғи миллий романчилигимизни бир одим илгарилатди, холос. Бунақа мисолларни яна келтиравериб шиким, лекин бунга зарурат йўқ, деб ўйлайман. Фақат айтмоқчиманки, миллий маданиятимиз ўзга маданиятлар билан алоқада ўзлигини йўқотар даражада ғариб эмас, аксинча, ғоятда бой ва томирлари теран маданиятдир. Бас, маданиятлараро мулоқот жараёнида у ўзига сингишадиган, ЎЗИНИКИ бўлиб кета оладиган жиҳатларнигина олиб, бошқаларини сиқиб чиқаришга қодир. Аминманки, постмодернизм ҳам бундан истисно эмас. Мазкур қонуниятнинг мудом амал қилиши учун кўп нарса талаб этилмайди – ижодкорларимиз миллий ўзлигини, қайси ва қандай маданият вакили эканларини инутмай қалам тебратсалар кифоя.

6. Йўқ, чамаси, бу масаладаги қарашим бирмунча оптимистикроқ ва у, аввало, инсоннинг, сониян, адабиётнинг табиатидан келиб чиқади. Инсон бир жиҳати ижтимоий махлуқ экан, унинг дарддан мутлақ холи бўлишига кўзим етмайди. Модомики, *дард бўлар экан, инсон изҳор эҳтиёжини туйди. Изҳор воситаларидан бири адабиёт бўлса, у инсон томонидан инсон учун яратилади ва ижтимоий муносабатлар тизимида яшайди.* Шуларнинг ўзиёқ, фикримча, адабиётнинг кун келиб тамом уйин бўлиб қолмаслигига кафилдир. Ўйинга келсак, у ижод табиатига ёт эмас, ўзингиз айтгандек, ижодда ўйин momenti қадимдан бор: сўз ўйинлари, ўтқир қочиримлар, турфа кўринишдаги шакл ўйинлари... Ижодкор учун булар бари – восита эди: фикр-хисси ўзига хос тарзда ифодалашга, эстетик завқни қучайтириш воситаси. Вақти келдики, постмодернчилар воситани мутлақлаштирдилар, унга тугал мақсад деб қарай бошладилар: уларнинг ижодий изланишлари боис ижоддаги ўйин кўлами, имконлари бағоят кенгайди. Бироқ бу ҳол, фикримча, мангу қололмайди: қазисан, қартасан – ўз аслингга қайтасан, деганларидек, ўйин яна восита мақомига қайтади. Зеро, ўзини ифодалаш эҳтиёжини ижод йўқ, бас, ўйин яна ўзини ифодалашга, постмодернчилар кенгайтирган имконлари билан энди янада самаралироқ хизмат қилади. Дарвоқе, бу қадар ишонч билан гапиришим бежиз эмас: бадий тафаккур тарихидаги фактлар шунга асос беради. Эсланг-а, шовқин-сурон билан майдонга чиққан *импрессионизм, экспрессионизм,*

онг оқими, абсурд каби "изм"лар ўз даврида ниманидир мутлақлаштирган, ўшани асосга қўйиб, адабиёт шундай бўлур деган даъвони ўртага ташлаган эди. Эътироф этиш керак, уларнинг ҳар бири ўзи асосга қўйган нарсани юксак даражада ривожлантирди. Оқибат шу бўлдики, улар ривожлантирган нарса бадий тафаккурга сингиб кетди – адабиёт эса аслича қолди, фақат уларнинг ижодий изланишлари ҳисобига имконлари кенгайди, холос.

7. Менга қолса, гапнинг пўсткалласини айтиб, танқидчилигимиз бир жойда депсиниб қолгани тобора равшан бўлиб борапти, у ўз миссиясини бажаролмай қолди, деган бўлардим. Майли, жавоби қанчалар нохуш бўлса ҳам, аввал мана бу саволларни қўйиб кўрайлик: "Бугун адабий танқидий асарлар ўқиялarmi? Ўқилса, кимлар ўқияпти?" Афсус, биринчи саволга дадил "ҳа!" жавобини беришимиз мушкул. Сир эмас, адабий танқидий чиқишларни, асосан, мутахассислар ҳамда матбуотни мунтазам кузатиб боришга ўрганиб қолган айрим катта ёшли ўқувчилар "тарки одат – амри маҳол" қабилда ўқийдилар. Мен бу гапларни педагогик фаолиятим давомидаги кузатишлардан келиб чиқиб айтаётирман: эртага филолог мутахассис бўлиб етишадиган талабаларни оласизми ё малака оширишга келаётган тил-адабиёт ўқитувчилариними – адабий-танқидий материаллар чоп этиб бориладиган нашрларни ўқийдиганлари юздан бирни ҳам ташкил қилмайди десам, лоф эмас. Мазкур шароитда "танқид омманинг бадий дидини тарбиялашга масъул" дегани қуруқ гап, негача амалда "танқид – танқид учун" тамойили ҳукм сурмоқда. Тўғри, адабий танқидий ишларни чоп этадиган нашрлар ҳам, уларнинг адади ҳам кам, боз устига, уларнинг талаблари ҳам танқидчиларни бироз чеклайди. Лекин бу асосий сабаб эмас. Фикримча, танқиднинг ўзи ўзгариши зарур. Биласиз, ҳозир танқидчи ўзини, аввало, адабиётшунос ўлароқ ҳис қилади, ёзганларида ҳам олимнинг назари устувор. Балки, адабий танқидий асарларни кўпроқ мутахассислар ўқишининг сабаби шундадир?! Ҳолбуки, танқид ўқувчи омма билан мулоқот қилиши, уни адабий асар моҳиятига яқинлаштириши, муҳими, унда ўқиш эҳтиёжи ва ўқиш малакасини шакллантириши лозим. Бу эса, ўз навбатида, шу мақсадларга мос услуб ва ифода тарзини тақозо этади. *Айтмоқчиманки, адабий танқидий асар илмий мақоладек эмас, адабий асар каби ўқилиши, бир сўз билан айтсак, ЎҚИШЛИ бўлиши керак.* Айни чоғда, мунаққид ўз фикрларини пухта адабий-назарий асосда турган ҳолда ифодалаш лозим бўлади. Фикримча, танқидчилик шу талаблардан келиб чиқиб ўзини ўзгартирса, ундаги сиз айтган муаммолар ҳам навбати билан ҳал бўлади.

8. Ижод аҳли ботинида кечувчи "эски ва янги" кураши ҳамиша бўлган ва бўлади. Бу истеъдоднинг табиати билан боғлиқ қонуний бир ҳолдир. Зеро, *истеъдод табиатан янгиликка, оригиналликка интилади, иккинчи ёқдан, унинг фитратиди аждодлар тўплаган тажрибанинг генлар орқали ўтиб келган қаймоғи мужассамдир.* Яъни чин истеъдод миссияси тафаккур имконидаги барча фикрлар айтилиб, кўнгилдан кечиши мумкин барча ҳислар ифодаланиб бўлган бир шароитда "ўз гапи"ни айтмоқдирки, "эски ва янги" курашининг бардавомлиги шундан. Айни ҳол ҳатто бизга (ё ижодкорга) мутлақ янгилик туюлаётган нарса ҳам асли аънаа заминида туришини таъминлайди. Демак, масала бизнинг ўша заминни кўра олаётганимиз ё кўра олмаётганимиз, ижодкорнинг буни эътироф этаётгани ё этмаётганида, холос. Сираси, бизга ёқиш ё ёқмаслигидан қатъи назар, ўз "ижодий мени"ни юксак баҳолаш чин истеъдодга хос хусусият: ундаги шу ҳис ва ўз сўзини айтиш эҳтиёжи бадий тафаккурни ривожлантирувчи асосий омиллардир. Ўзи яратаётган янгилик шавқиди истеъдод аънаа заминида турганини иқдор қилмаслиги ажаб эмас, зеро, ижодий изланишлариға ўзини аънаага қарши қўйишдан қувват олади. Бундай қарши қўйиш, ботинда кечувчи "эски ва янги" кураши истеъдод ижодий ўзлигини қарор топтиргачгина барҳам топади. Зеро, энди унинг ижодий изланишлари маҳсули – янгилик воқеланиб улгурган, аънаага бир зарра мисоли қўшилиб кетган бўлади... Ижодкор ботинида кечувчи "эски ва янги" курашини шундай тушунганим учун саволда тилга олинган бонгни эшитадиган қулоқларимиз том битмаслигиға ишонгим келади.

9. Фуқаролик ва санъаткорлик бурчи деган тушунчаларни бир-биридан бу тарз ажратишда, назаримда, бироз сунъийлик бордек. Зеро, адабиёт ўзни ифодалаш шакли экан, асар ўзида яратувчисининг шахсини акс эттиради. Шахс дегани эса – бир бутун, унинг бу қисми фуқаро, буниси санъаткор дея ажратиб бўлмайди. Ҳа, шеърларидан бирида Ш.Раҳмон "рубобий шеър"лар ёзиш ўрнига курашиб ўтгани учун ўкингани бор. Лекин бу, менимча, оний бир кайфият. Ҳақиқатда шоир қаршида "рубобий шеърлар ёзсамми ва ё курашчан шеърлар?" тарзидаги танлов зарурати турган эмас. Йўқ,

Раҳимжон РАҲМАТ

1961 йилда тугилган. Шоир, ёзувчи ва адабиётшунос. Тошкент Давлат университетининг ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. “Дала гуллари”, “Хасталик дафтари” каби адабий мақолалар, кузатишлар ва шеърый асарларни ўзида жам этган тўпламлар муаллифи.

у атиги ўзи тўғри деб билган равишда тўлақонли яшаган ва даврини кўнглида яшатгани ҳолда дилидагини изҳор қилган – қаламидан ўша сизу биз билган курашчан шеърлар тўкилган. Ўрни шундай яшаш унинг бандалик тақдирига, шундай ёзиш шoirлик қисматига битилгандир... Савол ўзи ғоят мураккаб, бунинг устига муайян йўриқ-тавсия беришни талаб қилаётгандек: жавоб беришга журъат етишмайди, бермасликка ҳам кўнгил бўлмайди. Фикримча, ижодкор инсоний комилликка интилиб, атрофидагиларни ҳам баркамолу жамиятни мукамал кўриш истаги билан яшаса, айни шу ҳаётий мавқеи билан воқелик муносабатидан тўғилган ўй-ҳисларини рўй-рост ва гўзал тарзда ифодаласа, бас – фуқаролик бурчини ҳам, санъаткорлик бурчини ҳам ўтаган бўлади.

10. Парадокс шундаки: бадий тафаккур жиҳатидан адабиётимизда ўсиш бўлгани ҳолда китобхонлик даражаси тушиб борапти. Афсуски, бу гап фақат “жиддий адабиёт”га нисбатан тўғри, чунки турфа номдаги оммавий нашрлар ҳам, уларнинг адади ҳам, демак, ўқувчилари ҳам ортиб бормоқда. Бу эса ўша “жиддий адабиёт” билан ўқувчи омма орасида жарлик каттариб бораётганидан дарақдир. Албатта, бунинг кўплаб сабаблари бор, бу ҳақда кўп айтилди ва яна айтилади. Мен бу ўринда “жамият миқёсида жиддий адабиёт ҳақида қайғурмоғимиз керак” деган фикрни қувватлайман. Мавжуд аҳволни ўнглаш учун эса бир неча йўналишда иш олиб боришга тўғри келадики, шулардан энг муҳими, фикримча, адабий таълимдир. Менга қолса, илгари ҳам ёзганимдек, адабий таълимнинг пировард мақсадини аниқ ва лўнда қилиб қуйидагича белгилаган бўлардим: *ўқучи таълим мусассасасини адабий асарни ўқиш, ўқиш, ҳис қилиш, ундан завқлана билиш малакаларини эгаллаган, адабиёт ўқишни ўзи учун зарурат мақомидаги табиий эҳтиёжга айлантирган ҳолда тарк этмоғи керак*. Бу эса адабий таълимни шулардан келиб чиққан ҳолда ислоҳ қилиш, шуларни назарда тутиб ўқув дастур ва режалари тузиш, дарсликлар, методик ишланмалар яратиш ва, муҳими, ҳар бир машғулотни шу мақсадларга мос ҳолда ташкил этишни талаб қилади.

Раҳимжон РАҲМАТ жавоблари:

1. Ростини айтсам, ўтган йигирманчи асрда, жаҳон адабиёти мезонлари билан ўлчайдиган бўлсак, ўзбек насрида адабий-эстетик қимматга эга бўлган асарлар кўп яратилмади. Бунга сабаб узоқ йиллар адабиётимизда “соцреализм” деган сохта ва ўта зарарли методнинг ҳукмрон бўлишидир. Бу метод ёзувчини энг асосий қуроли – кўнгилдан кечадиган рост кечинмаларни тасвирлаш имкониятидан маҳрум қилди. Албатта, истеъдодли ёзувчи “соцреализм” деган метод қўйган чегараларни жуда осонлик билан бузиб ўтиб, кўнгли буюрган ва ўзи ҳақ деб билган фикр-туйғу ва ғояларни қозога тушириши мумкин. Аммо бу каби асар, биринчидан, ёруғлик юзини кўрмас эди. Иккинчидан эса, эркин фикрли ёзувчининг тақдири хавф остида қолиши ҳам ҳеч гап эмасди. Бир нарса тўғрисида чуқурроқ ва инсонларга хос фикр юритиб кўрайлик. Ўтган асрнинг 30-йиллар авлоди деб атайдиганимиз Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулум, Мақсуд Шайхзода ва бошқалар 20-йиллардаги эркин фикр-

рли ёзувчилар — Чўлпон, Абдулла Қодирий ва Фитратларни айнан эркин фикрли ёзувчи бўлганлиги учун жисмоний ўлимга маҳкум этилганлигини ўз кўзлари билан кўрдилар. Бу нарса уларнинг кўнглида жуда катта кўркув ва эҳтиёткорлик пайдо қилиши шубҳасиздир. Биз 30-йиллар ёзувчиларининг қалби тубида қандай кўркув, ваҳима ва ҳадиклар пинҳонлигини фақат тасаввур қилишимиз мумкин, холос. Иккинчидан эса, коммунистлар адабиёт ва санъатнинг жон томири бўлган дин ва фалсафани жамиятдан бутунлай қувиб чиқардилар. Ижод аҳли учун партия съездларидаги қарорлар илҳом манбаи қилиб белгиланди. Бу деганимиз шуки, қушни кенг ва озод осмондан маҳрум қилишди, у фақат қафаснинг ичида калта-калта парвоз қилиши мумкин эди, холос. Шундай шароитда ҳам, адибларимиз эътиборга лойиқ асарлар ёза билдилар. Фафур Гулом ва Абдулла Қаҳҳор прозиси ўзбек насрининг яхшигина намунасидир. Утмишни ўзгартириб бўлмайди. Ҳар қанча эътироз билдирсак-да, Абдулла Қаҳҳор ёки Фафур Гулом қабрдан тирилиб келиб, бошқача асарлар ёза олмайдилар. Демак, ҳар қандай ижодкор ижодига баҳо бераётганда, у яшаган даврни ҳам алоҳида ҳисобга олиш керак. “Сароб” романи бадиий жиҳатдан жуда ҳам пишиқ, пухта. Асарнинг образлиги жуда юксак. Аммо романнинг гоёси анчайин суст, бўш. Ёзувчи ўз эрки билан эмас, балки ташқаридан бўладиган гоёси ва давр тақозосига кўра асар гоёсини белгиланган.

Жангга қираётган аскарнинг қўлида сифатли ва замонавий қуроллар бўлиши лозим. Қуролсиз аскар душман учун тирик нишондир. Демак, ўтган асрнинг 30-йилларида адабиётга кириб келган истеъодлар мавжуд шароитга кўра ўз истеъодларидаги бир қатор сифатларни амалда ишлатишдан маҳрум этилган эди. Бир нарсага эътибор қаратиш керакки, бу даврда ёзувчиларимиз оддий севги изтиробини ҳам асарга айлантира олмас эди. Ўша давр — киши кўнглида кечадиган ишқий-интим кечинмаларни ҳам тан олмаган. Бир сўз билан айтсак, коммунистик мафкура инсоннинг ботиний оламига ҳам ҳўжайинчилик қилган. Шунингдек, оддий одамнинг сиёсий гоёга алоқаси бўлмаган маиший турмушидаги икир-чикир ҳодисалар тўғрисида ҳам ёзиш мумкин бўлмаган бу даврда.

Кейинги давр — 60-йиллар ўзбек носирлари ижодида коммунистик мафкуранинг сезилар-сезилмас соясида бўлса ҳам, оддий инсоннинг маиший ҳаёти ва инсоний севгилар тасвири кўзга ташлана бошлади. Ўзбек ўқувчиси ўзининг оддий турмуш тарзи акс этган, севгиси тилга олинган асарларни ростдан ҳам соғинган эди.

70-йилларга келиб, гарчи ўзбек бадиий тафаккурида инқилоблар содир бўлмаган бўлса-да, ёзувчилар ижодида коммунистик мафкура сояси бутунлай ғойиб бўлди. Адибларимиз асар ёзаётиб даврнинг ҳукмрон мафкурасини тасодифан ёддан чиқариб қўйгандек эди. Ўзбек ҳаётининг маиший ҳаёти, ишқ-муҳаббати, изтироблари, меҳроқибат, инсоф-диёнат каби мавзулар кенг кўламда қаламга олинди. Адабиётимизда турли қатлам вакилларининг образлари — янги персонажлар пайдо бўлди. Ҳатто шу даражага бориб етдики, айрим ёзувчилар ижодида коммунистик мафкура, хусусан, бу мафкуранинг посбонларига нисбатан беозор киноялар пайдо бўлди. Айрим ёзувчиларимиз эса, шакл ва мазмунда кескин ўзгаришлар ясашга ҳам уриниб кўришди. Хуллас, 70-йилларда узоқ вақт асоратда ушлаб турилган, қафасга қамаб қўйилган ўзбек бадиий тафаккурида эркинлик, жонланиш тамойиллари сезилди.

Мустақиллик юз бергандан кейинги ўзбек насри эса самарали изланишлар жараёнини бошдан кечираётир. Янги авлод ёзувчилари йўқ ердан ёки бутунлай Европа адабиёти заминидан пайдо бўлди, дея олмайман. Аксинча, уларнинг ижоди ўзбек насри замирида узоқ йиллардан буён кечаётган ижобий ўзгаришларнинг ёрқин намунаси, мантиқли давоми, кўнглини умидлантирадиган бир босқичдир.

Шуни алоҳида таъкидлашни истар эдимки, кейинги қарийб юз йилликда ўзбек носирлари ўз даври берган имконият ва мавжуд эҳтиётга яраша истеъодларини намоён қилишди. Бир даврнинг адиблари бошқа бир даврнинг носирларидан кўра истеъодлироқ эди, деган фикрга умуман қўшилмайман. Узингиз такрорлаб юрибсиз-ку: “ҳамма замонларда Навоий каби буюк истеъод соҳиблари туғилади. Лекин бу истеъодларнинг Навоий ёки Биноий бўлиб қолишини давр белгилайди”, деб. Худди шундай.

Юқорида айтдики, кейинги юз йилда, ҳар ўн-йигирма йилда ижодий эркинлик кенгайиб, ёзувчини ўз имкониятларини тўлароқ намоён қилишга шароит яралиб келган. Бугунги даврдаги ижодий эркинликни 70-йиллардаги ижодий эркинлик билан асло қиёслаб

бўлмайди. Ҳозирги кунда ёзувчиларимиз жаҳон адабиёти тарихидаги мавжуд барча усул ва шакллардан фойдалаши, инсониятнинг барча жабҳадаги тарихларини чуқур ўрганиб, барча фанларни ўқиб ўз истеъдодларини тўла намоян қилишлари мумкин.

2. Ижодий эркинлик – иқтисодий эринлик меваси эканлигини англаб етиш зарур. Йигирманчи асрда ўзбек адиблари иқтисодий жиҳатдан сиёсий ҳокимиятга тўла қарам эди. Қарам ёзувчи эса ўзи яшаб турган ҳаётга ҳолис ёндашиб асарлар ёзишга бироз қийналади. Айтишадик, иқтисодий эркинлик шароитида бадиий тафаккур ривожланади деб. Ҳозир бизлар иқтисодий либерализм даврида яшаймиз. Давр демократик тараққиёт йўлини танлаган. Бу демек, ижодий эркинликдан биринчи навбатда жамиятнинг ўзи манфаатдор.

Ҳар ҳолда, ҳозирги даврда ўзбек адабиётида жиддий асарлар юзага келиши учун объектив вазият мавжуд. Яъни, биринчидан, сиёсат адабиётни мажбуран ўз измига солишга ҳаракат қилаётгани йўқ. Чунки эркин фикрликдан манфаатдор жамият ижод аҳлининг тафаккур тарзига аралашмайди. Ва шундай бўляпти ҳам. Иккинчидан, бугунги ижодкор, давлатга иқтисодий қарамликдан қутилиб, яшаши учун керак бўлаётган неъматларни ўз меҳнати билан толяпти. Бу нарса ҳам унинг эркин фикрли ижодкор бўлишига катта бир имкониятдир. Бугунги кунда яратилаётган асарлар биринчи навбатда ҳеч қайси жиҳатдан бирон-бир кучга қарам бўлмаган, тафаккури эркин ва озод ижодкорнинг қалбида кечётган тирик ҳодиса, жараён сифатида қимматга эгадир. Масалан, Назар Эшонқулнинг "Баҳовиддиннинг ити", Исажон Султоннинг "Қисмат", Улуғбек Ҳамдамнинг "Бир пиёла сув" ҳикояларини ўқиб, бу асарларни қалби ва тафаккури тўла эркин ижодкор ёзганини ҳис қиласан. Икки йил бурун Назар Эшонқулнинг "Гўрўгли" романи кўлэмасини ўқиб чиққандим. Асарда асли тирик одам жамиятда ўзининг тирик эканлигини исбот қиламан, деб роса уринади. Лекин унинг ҳар бир уринишидан кейин жамият унинг тирик эканлигини баттар тан олмайди. Менда жуда катта таассурот қолдирди бу асар. Инсон ўта мантиқсиз, ёвуз ва чигал ғояларнинг қурбони бўлиб кетиши мумкинлигини тушунгандек бўлгандим. Назар, аслида, бу романини ўтган асрнинг 90-йилларида ёзган эди.

Улуғбекнинг 1996 йилда ёзиб улгурган "Ёлғизлик" қиссасига мен сўзбоши ёзгандим. Бу асарда инсон ботинида сезилар-сезилмас кечадиган, ҳеч қачон тилга чиқмайдиган фикр-туйғулар акс этганлиги менга маъқул келган эди. Аслида, кўнглимизнинг туб-тубида содир бўладиган ҳиссий жараёнларни ўзимиз ҳам тўла-тўқис идрок эта олмаймиз. "Билмайман, қийнайди қайси хотира" дейди Абдулла Орипов.

Назар Эшонқулнинг "Гўрўгли" ва Исажон Султоннинг "Боқий дарбадар" романининг мазмун-ғоясида бир-бирига яқинлик сезаман. "Гўрўгли"да асар қаҳрамони ўзининг тирик эканлигини исботлай олмай ҳалак, "Боқий дарбадар" романида эса ёзувчи инсон қисматининг моҳияти дарбадарлик эканлигини ургулайди. Муштарак маъно шуки, дарбадарлик ҳам тириклик эмас. "Ёлғизлик" қиссаси қаҳрамони фикр-туйғуларида ҳам дарбадарлик, ўзининг тирик эканлигига шубҳалар сезилади.

Шу ўринда бир узримни айтиб ўтишим жоизки, ҳозирги кунда турли йўналиш ва жанрларда асар ёзаётган адибларимиз жуда кўпайиб кетди. Беш-олтитадан китоб нашр қилиб улгурган бир қатор ёзувчиларнинг номини ҳам эшитмаганман. Баъзан китоб дўконига бош суққанимда, адабиётимизда жуда кўп янги номлар пайдо бўлганлигини кўраман, ҳолос. Яъниким, адабиётимизда пайдо бўлаётган ҳамма асарларни бир бошдан ўқиб, таҳлил қилиш имкониятим йўқ ҳисоби.

Бир нарсани таъкидлаш керакки, денгиз кўпиксиз бўлмаганидек, бугунги кунда бачкана истеъдодсизлик модернизм деган жиддий ҳодисани ўз айбини яшириш учун ниқоб қилишга ҳаракат қилляпти. Бир тикувчидан: "Ҳар хил кўйлақлардан чиққан қийқимларни нима қиласан?" деб сўраганимда у: "Ташлаб юбораман" деб айтганди. Шунга ўхшаган гаплар-да... Яна нима дейиш мумкин модернизмни уйинчоқ қилмоқчи бўлаётганлар ҳақида. Европа модернизми жамиятда содир бўлган улкан фожиалар, йўқотишлар, хўрлик ва ҳақоратлар таъсирида пайдо бўлганлигини ҳам унутмайлик. Европа модернист ёзувчилари аввал биринчи жаҳон урушида, кейинроқ иккинчи жаҳон урушида инсоният қони дарё-дарё бўлиб оқганини ўз кўзлари билан кўрганлар. Уларнинг аксари бу фожиалардан шахсан жабр ҳам чеккан. Йигирманчи аср бошларида аҳвол шу даражага бориб етганки, инсон зотини ҳаддан зиёд хўрланишини ўз кўзлари билан кўрган файласуф ва ёзувчилар "Худо ўлди" деб инсон тафаккурига қўйилган азалий ва муқаддас чегарани бузишга уринишган. Худо ўлди дегани, бу аслида, инсониятнинг руҳий ва маънавий қадриятлари сариқ чақалик қимматга эга эмас дегани.

3. Учинчи саволга нима деб жавоб беришни билмай бошим қотиб қолди. Илоҳий китобларнинг барида биз яшаб турган дунё ҳақиқий, боқий дунёнинг сояси эканлиги тўғрисида очиқ-ошкор далил, ҳужжатлар келтирилган. Пайгамбарлар, азиз-авлиёлар, донишманд ва файласуфлар, шоиру ёзувчиларнинг бари, аслида, идеал олам ҳақида мушоҳада қилишади. Тафаккурни ҳаракатга келтирадиган куч ҳам илоҳий оламга ишончдан бошқа нарса эмас. Бу оламнинг омонат ва ўткинчи эканлигини ҳаммамиз биламиз. Ҳаёт ҳақиқати шуки, бу оламда бугун борсан, эртага йўқсан. Ҳақиқий адабиётда инсон, барибери, бу дунёда эмас, нариги дунёда ҳақиқий саодатга эришади, деган гоё тараннум қилинади. Совет адабиёти эса бу ҳақиқатни инкор этди, ўз навбатида ҳақиқат ҳам уларнинг ёзганларини инкор этиб боряпти. Шу пайтгача бирорта ижодкор "мен бахтлиман" деган сезгини ҳатто шивирлаб айтмаган. Аксинча, Навоий ва Машраб, Пушкин ва Байрон ҳам кўпроқ инсон бахтсизлигини мушоҳада қилишган.

Мен бадий асарлардан чуқур, кенг қўламли, боқий дунё нафаси сезилиб турадиган, инсоннинг олижаноб сифатлари улуғланган, руҳ ва тафаккур эркинлиги тараннум қилинган маъноларни излайман. Бадий асарда кўриниб қоладиган яланғоч ахлоқсизлик ғашимни келтиради. Алоҳида бир сиёсий гоё бадий воситаларда акс эттирилган китобларни ҳам унчалик ёқтирмайман. Бир одамнинг бармоқ излари бошқа бир одамнинг бармоқ изларига ўхшамаганидек, ҳар бир ёзувчида бошқаларникига умуман ўхшамаган ўз услубларини кўргим келади. Тақлидий асарлар жаҳлимни чиқаради. Ахир, дейман тақлидчи ёзувчи, ўз қалбингда бировникига ўхшамаган қувонч ва қайғуларинг, армону ғуссаларинг бор. ана ўшаларни китоб қилиб ёзсан бўлмайми?! Сен бўлсан, ўз қалбингни инкор этиб, бировнинг қайғу ва қувончини кўчириб асар қораламоқчи бўласан.

4. Эзгулик ва ёвузлик орасидаги кураш ҳамisha бўлган ва бундан кейин – қиёматгача давом этади. Инсоннинг биологик ва руҳоний табиати орасидаги зиддиятдан пайдо бўлади эзгулик ва ёвузлик орасидаги зиддият. Ажабки, ҳайвонлар орасида бу икки тушунча аҳамиятга эга эмас. Бўри гўшт емаса, оқдан ўлади. Катта балиқлар кичик балиқларни ютиб турмаса, қорни тўймайди. Дарахтлар ҳам кенглик ва нур талашиб бир-бирини қуритишга қасд қилади. Кишилик жамиятида эса барча давр ва халқлар учун ўзгармас бўлган муқаддас қонун – чекловлар бор. Аёллар, болалар, ногиронлар ва кексаларга шафқатли бўл, дейилади инсонлар жамиятида. Ҳатто бу нарсалар қонун йўли билан ҳимоя қилинади. Дейлик, автобус ҳайдовчиси балоғатга етмаган болани ярим кечаси пулинг йўқ экан, деб автобусдан тушириб юборса, жиноят содир қилган ҳисобланади. Яъни у вояга етмаган болани мазмунан хавфда қолдириб кетаётган бўлади. Инсонни инсон қилиб турган миллионга руҳий-маънавий қадриятлар бор, уларнинг бари умумлашма ном билан эзгулик дейилади. Кейин эса, инсон табиатида уни ҳайвонга айланишга мажбурлаб турадиган миллионга иллатлар бор, булар эса бир сўз билан ёвузлик дейилади.

Ёзувчи деганлари, ўз-ўзидан эзгулик, юксак инсоний қадриятлар қуйчаси, ҳимоясиздир. Унутмайлик, Яратган, шайтонни ҳам бадий истеъдоддан қисмаган... Яъниким, боши бузуқ одамга ҳам Худо ёзувчилик ёки шоирлик истеъдоди ато этиши мумкин. Лекин боши бузуқ ижодкорнинг асарлари умуминсоний қадриятлар сафидан жой ола билмайди.

5. Мен азалдан "изм"ларга унчалик қизиқмайман. Лекин дўстимиз Дилмурод Қуроновнинг адабиётшуносликка оид китобларидан барча измлар тўғрисидаги таърифларни ўқиб, билиб олганман. Модернизм ва постмодернизм тўғрисида рус ва Европа адабиётшуносларининг бир қатор тадқиқотларини ҳам кўздан кечирганман. Хосе Ортега-и-Гассетнинг модернизм эстетикасига оид аjoyиб тадқиқоти билан ҳам танишман. Лекин, барибери, адабий асарларни ўз ақлу тажрибам билан "изм"ларга ажратишга қийналаман. Бизда адабиёт намуналарини "изм"ларга ажратиш унчалик урф бўлмаган. Шунингдек, ватанимизда адабий ўй-хаёлларнинг эркин бўлганига эндигина йигирма йилдан жиндай ошди. Эски тузум пайти "соцреализм" деган сохта ва зарарли методдан хорижда ижод қилиш ҳақида ҳатто орзу қилиб бўлмасди. Битта рост гапни айтиш лозимки, ўзбек прозасида "соцреализм"нинг асоратидан тўла-тўқис қутилиб улгурган бир неча ҳибос пайдо бўлди, холос. Шунинг учун прозамизда алоҳида бир йўналиш пайдо бўлди, деб айтиш жуда қийин ҳали. "Соцреализм" асоратларидан халос бўлганимиз билан миллий менталитетимизда соф бадий тафаккурга ёт бўлган бошқа иллатлар ҳам бор... Масалан, бизлар ёзувчи сифатида реал ҳаётга яқинроқ келишдан чўчиймиз. Бизлар учун реал ҳаёт жаҳлдор бир ит, ёнига яқинлашгани кўрқамиз; нарса ва ҳодисаларни анча узоқдан кузатиб қўя қоламиз.

Аслида, реал ҳаётга яқинлашиш учун ишончли бир восита зарур. Ҳозирги кунда ёзувчиларимиз реал ҳаётга қўрқмай жуда яқин бориш учун ишончли восита топгандек бўляпти. Бу воситанинг номини символизм деймизми, метафора деймизми, хуллас, реал ҳаётга яқин келиш учун бир восита зарур. Реал ҳаёт деганимда, муайян даврдаги ижтимоий вазиятни назарда тутаятганим йўқ, албатта. Инсоннинг тириклик-ҳаёти моҳиятини реаллик, деб атаяпман. Масалан, сюрреалистлар инсон онги остидаги фикр-туйғуларни инсон табиатида хос ҳақиқий реаллик деб билишган. Аслида ҳам, гапирётган гапингиз, қилаётган хатти-ҳаракатингиз эмас, балки кўнглингизда пинҳон фикрлар реал фикрлар эмасми? Қизиги шуки, инсон ўз онги остида нималар пинҳонлигини ўзи ҳам тузук-куруқ идрок эта олмайди. Фрейднинг онг ости жараёнлари тўғрисидаги назарияга таянган ҳолда юз йиллик адабиётимизни таҳлил қилиб чиқсак, бениҳоя қизиқарли ва қутилмаган таҳлиллар қилиш мумкин. Бу усулда асар билан бирга, ёзувчи психологияси ҳам тенгма-тенг таҳлилга тортилади. Масалан, бундай усулда ўзбек совет ёзувчилари асарларидаги ижобий қаҳрамонларнинг, аслида, салбий қаҳрамонлар эканлигини фош қилиш мумкин.

6. Адабиёт, биринчи навбатда, бадий санъатдир. Тўғри, дард ва изтиробсиз шеър ёки ҳикоя ёзишнинг илоҳи йўқ. Айниқса, ғам-аламсиз бир мисра ҳам шеър ёзиб бўлмайди. Лекин биргина дарднинг ўзи билан ижодкор бўлиб, ўқувчига манзур асар яратолмайсиз. Дейлик, ҳикояда ўқувчига айтадиган гапингиз нақадар муҳим бўлса-да, лекин айтадиганларингизга чиройли бадий либос кийдирмасангиз, ёзганларингизнинг бари – бир пул. Дардсиз асар пайдо бўлмаганидек, асарда санъатсиз дард ҳам беқадрдир.

Яна бир гапки, бизда адабиётнинг ўйинга айланишига ҳали анча вақт бор. Керак бўлса, жиддий мавзуларга энди-энди қўл ура бошладик. Қачонки, мавзулар тугаса, ҳамма дардларимизни айтиб бўлсак, ана ундагина сўзларни бир-бирига уриштириб ўйин ўйнашимиз мумкин. Лекин "ўйин" ўйнашга имкон йўқ ҳали.

7. Бизда ҳолис адабий танқид ҳозирча шаклланиб улгургани йўқ. Мен йигирма йилдан буён, нақадар зерикарли бўлса-да, адабий танқидни кузатиб келаман. Бу соҳамиз ҳолислик ва самимиятдан анча узок ҳали. Адабий танқидимизда ақл ва руҳ сезилмайди. Кўплаб отахон устозларимизнинг кўп йиллик меҳнатини бир оғиз гап билан йўққа чиқармоқчи эмасман, албатта.

Ҳозирги кунда адабий танқидда истеъдодлар ғойиб бўлди. Ўтган асрнинг 90-йилларида ёш ва умидли олимларимиз жуда кўп эди. Афсуски, уларнинг барини турмуш деган аждарҳо ютиб юборди. Умуман, бизда адабий танқидда танқид йўқлигини ҳам эътироф этиш жоиз. Бизлар адабий танқид воситасида бир-биримизнинг кўнглимизни кўтариб, дўстона муносабатимизни билдириб қўямиз, холос. Адабий танқид билан шугулланиш жуда ҳам ноқулай эканлигини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Менинг ўзим бундан икки йил бурун ўзим тенги ёзувчиларнинг қатор ҳикояларини асосли танқид қилиб, битта мақола ёзгандим. Бу мақоламини матбуотда эълон қилишдан ҳалиям чўчийман. Чунки мақолам эълон қилинса, унда номи тилга олинми, асарлари танқид қилинган ёзувчилар бирданига мени ёмон кўриб қолади. Айримлари қайсидир шаклда менга зарар етказишга ҳам уриниб қўриши мумкин, деб тахмин қиламан. Жасорат етишмайдими менда?.. Билмадим.

Узоқ вақт машҳур адабиётчи олимларнинг ёнида юрган одамман. Устозларимиз росмана адабиётчи олим эмас, балки адабиётдаги дипломатлар эканлигини яхши билман. Ҳаммамиз сентименталмиз, ҳали танқидга дуч келмай, кўзларимиз ёшланиб, овозларимиз ингичкалашиб қолган.

Лекин танқидчи учун адабиётимизда иш жуда кўп. Ҳозирги кунда шоирман, ёзувчман, бешта, ўнта китоб чиқардим дегувчи сохта ижодкорлар армияси пайдо бўлди. Бу армия ўзининг кучи ва қуроли билан омма дидини бениҳоя пасайтириб юборяпти, керак бўлса, миллатимиз ахлоқига тажовуз қилаяпти. Замонавий қўшиқчилар айтаётган ашуланинг матнига бир диққат қилиб кўринг. Хонандалар одамнинг асабини кўзгаб, кўнглини айнитар даражадаги сўз қоришмаларини қўшиқ қилиб айтаётганини кўрасиз. Айниқса, замонавий қўшиқчиликда матннинг ўрни нолга тушиб қолди. Уялмайдиам-а, ҳеч қайсиси? Адабиётчи мутахассислар томонидан ижоди эътироф этилмаган, ҳатто тилга тушмаган ҳаваскор шоирлар байрамларда тўпланадиган санъат элитаси орасида кўриниб қоляпти. Айрим хонандалар ўта мантиқсиз, ўта саёз, бемаъни алжирашларни катта давраларда қўшиқ қилиб куйлашмоқда. "Ҳой, адабий танқид, нега жимсан? Ярамас ва сурбет истеъдодсизлик тўрға чиқиб, ялпайиб ўтириб олибди, ҳам ақл бўлиб бир нарсаларни гапиряпти. Бир ҳамла билан уни пойгакка тушириб

юборсанг бўлмайдими?". Адабиётимизда уятсиз ҳаваскорлар кўпайиб кетди. Адабиётдан узоқ кимсалар фақатгина пул ишлаб олиш мақсадида русча дедектив асарлардан кўчирмачилик қилиб ёстиқдек романлар яратиб ташляпти. Ҳамма нарсадан кўнгилхушлик излайдиган кимсалар жиддий фикрдан чўчидиган, қочадиган бўлиб қолди. Мумтоз меросимизни қизиқиб ўқийдиган ўқувчилар бутунлай йўқолиб кетди. Гарчи тўртта-бешта шеърини китоб чоп этиб улгурган бўлса-да, Абдулла Қодирий билан Чўлпонни адаштириб юборадиган "шоирбачча"лар урчиди. "Танқид саралашдир", дейилади. Лекин бугунги кунда танқид сараламаяпти. Танқиднинг ўзи йўқ бугун. Лекин жуда керакли нарса танқид...

8. Эски билан янги орасида ҳамма замонларда ва ҳамма жабҳада кураш тинмайди ва тўхтамайди. Ҳўш, бу нарса адабиётимизда қандай кўринишда намоён бўляпти? Масалан, прозамизда маиший ҳаётни қизиқарли йўсинда баён қилиб ҳикоя қоралашни эски усул, деб биламан. Янги асарларда эса маънолар қатлами сезилиб туради. Бундай асарлар учун маиший турмушдаги бирор ҳодиса мақсад эмас, балки воситадир. Баёнчилик услубида эса маиший ҳаёт мақсад ўлароқ кўрилади.

"Эски" деган сўз билан атаётганимиз ўзбек насрида ёзувчи, иложи борича, макон ва замонга яқин келишга чиранарди. Янги прозамизда эса макон ва замон мавҳумлашиб кетяпти, яъни ёзувчи ўзи мансуб бўлган макон ва замондан қочишга уринапти. Эски давр прозамизда адибларимиз тип ва характер яратишни ўз олдларига катта мақсад қилиб олишар эди. Ҳозирда "янги" деб атаётганимиз ижод намуналарига бу нарса, яъни алоҳида бир персонажнинг қилиқ ва одатларига ургу бериб, характер ва тип яратиш ода-ти сезилмайди.

Мана, бир ўхшатиш: иккита тангангиз бор, бири мис, иккинчиси тилло. Мис тангага қараб ўйлайсиз: икки дона гугурт ва туз сотиб оламан. Тилло тангани кўлингизга олиб эса жуда кўп нарса харид қилишингиз мумкинлиги ҳақида мушоҳада қиласиз. Ҳозирги кунда бир-бирларининг чегараларини аниқлаштираётган (делимитация ва демаркация) адабиёт намуналари орасидаги фарқ юқоридаги ўхшатишдаги ишорага ўхшайди. Хусусан, янги ҳикоячилик намуналари ўз бағридаги маъноларни ўқувчидан беркитишга, яширишга уринади. Оқила ва тарбияли қизлар дуч келган йигитнинг бағрига ўзини отмайди-ку! Улар йигитларнинг энг муносибига кўнглини очади. Янги ҳикоячилигимиз ҳам ўқувчини танлайди, саралайди. Насримизда кейинги пайтда ёзилган "Баҳовиддиннинг ити", "Бир пиёла сув" ҳикоялари, "Озод" романи Гассет айтмоқчи, ўқувчиларни икки гуруҳга бўлиб юборади: асарни тушунадиганлар ва тушунмайдиганлар. Бу асарлар жамиятимизда элитар ўқувчиларни пайдо қилади.

Назар Эшонқулнинг "Баҳовиддиннинг ити" ҳикояси персонажи итга айланиб ёрига – саодатга эришяпти. Унинг инсон бўлиб юрган кезлардаги қалбини доимий эгаллаб юрадиган изтироб ва зеркишга диққат қилинг. Инсонликдан воз кечиб итга айлангач, қалбида минглаб илоҳий қувонч юлдузлари порлай бошлади. Инсоннинг итга айланиши жараёни жудаям қизиқарли ҳодиса. Бу ҳодиса замиридаги маъно қатламлари эса, ўқувчини мулоҳазага, мушоҳадага ундайди. Юқорида айтдикки, ёзувчининг "Гурўгли" романи қаҳрамони тирик бўла туриб, ўзининг тирик эканлигини исботлай олмаяпти. "Баҳовиддиннинг ити" ҳикоясида эса инсон итга айланганидан кейингина ўзининг инсон эканлигини сезяпти. Инсон икки марта – биринчисида физиологик, иккинчисида психологик жиҳатдан туғилади. Жисмоний туғилишда одам она қорнини тарк этиб, алоҳида мавжудликка айланяпти. Психологик жиҳатдан қайта туғилиш эса, ўзгаларга фикрий-ҳиссий қарамликдан бутунлай халос бўлишдир. Абдулла Қаҳҳорнинг "Бошсиз одам" ҳикояси қаҳрамонида психологик туғилиш содир бўлмаган. "Баҳовиддиннинг ити" ҳикояси қаҳрамони эса психологик жиҳатдан қайта туғилиш лаззати нақадар илоҳий бўлишини сезиб, саодатга эришяпти.

Улугбек Ҳамдамнинг "Бир пиёла сув" ҳикоясида, аслида, аробада сув олиб кетаётган кимса катта бир қўналғага бир пиёла сув ичгани киради. То бир пиёла сув ичиб ташқарига чиққунича йиллар ўтиб кетиб, чолга айланиб қоляпти. Ундан ҳам қизиги шуки, аробада олиб кетаётган нарсаси сув эканлигини сезиб қоляпти. Ўқувчи сифатида мен ана шундай ҳикояларни ёқтираман. Бу ҳикоялар замирига чуқурроқ тушиб, инсон тақдирининг ўта сирли, оддий кўздан пинҳон жиҳатларини илғғам келади.

Яна бир гапки, ўзбек бадиий тафаккури ривожланишини, асарлари бутун дунёга машҳур бўладиган ўзбек ёзувчилари пайдо бўлишини жуда-жуда истаймиз. Биринчидан,

жиддий асарлар миллатимизнинг муҳим тарбиячиларидир. Иккинчидан эса, бадиий тафаккурдаги юксалиш охир-оқибат ватанни юксалтиришга муносиб ҳисса қўша олади.

9. Чин ижодкорнинг фуқаролик бурчи жуда ҳам буюк. Айниқса, бугунги кунда донишманд, ватанпарвар, дунёда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни кузатиб, моҳиятларини англайдиган адиблар жамиятимиз учун жуда зарурдир. Хусусан, ёшларимизни фитна ва фалокатлардан асраш, биринчи навбатда, адибларимизнинг муҳим вазифаларидир. Бугунги кунда маданият ниқоби остида ватанимизга ахлоқсизлик бостириб киришга ҳаракат қиляпти. Бу нарса миллатимизга зарар келтиришини идрок этиб улгурмаган айрим ёзувчилар ўз ижодлари билан ахлоқимиз сарҳадларини бузишга уринаётган ахлоқсизликка ёрдам бераётганларини сезиб улгуришгани йўқ. Ахлоқсизлик охир-оқибат инсонни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жиноятларга етаклайди. Бу балодан ҳазар қилиш керак.

Девонасифат, ароқхўр, "ижоддан бошқа нарсани тан олмайман", деб арзон ошхоналарда шотирлари даврасида бетамиз латифаларни айтиб юрадиган шоир ва ёзувчиларни умуман ёқтирмайман. Ижодкор шахсий ҳаёти ва ватанга муҳаббати билан ҳам бошқаларга ўрнак бўлиши лозим. Глобализация шароитида ҳар турли номақбул ғоялар ёшларимизга зарар етказишга ҳаракат қилаётганини кўриб турибмиз. Адибнинг сўзидан, асарларидан, ҳаёт тарзидан халқнинг кўнглини илтидадиган, ҳаёти дунёсини ёритадиган нур таралиб турсин. Классик шоирларимизнинг ҳеч бири ўзи яшаб турган жамиятдан ўзларини холи ҳис қилишмаган. Аксинча, улар сўзи ва фаолияти билан жамият ҳодисаларига фаол араллашиб, ватанга, халққа наф келтиришган. Ёзувчи сўзининг салмоғи катта.

Альбер Камюнинг асарлари билан бир қаторда, унинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳам менга маъқул келади. Лев Толстой ўз вақтда Россиянинг улкан виждонига айланган эди. Достоевскийнинг кундаликларини ўқиб, унинг ҳам ўз ватанининг ватанпарвар ёзувчиси бўлганлигига қойиллар қолганман. Чўлпон ва Абдулла Қодирийлар буюк Ватан ғояси учун жонларини бериб юборишди-ку! Лекин бизлардан ҳеч ким "Фалон ғояга жонингни қурбон қил", деяётгани йўқ! Бизлар юлдуз каби нур таратиб, ёшларимизнинг етук инсон ва ватанпарвар ўғил-қиз бўлишига ёрдам беришимиз керак, холос. Шунингдек, миллатимизнинг тиллога тенг ахлоқий кадриятларини қўриқчилари бўлишимиз лозим.

10. Кундан кунга адабиётнинг табақалашаётгани яққол сезила бошлади. Омма ўз асарлари ва адибларини танлаб улгурди. Чуқур маъноларнинг қадрига ета биладиган элитар ўқувчилар ҳам ўзларини оммадан алоҳида қилиб олишяпти.

Яна ўн-йигирма йиллардан кейин адабиётдаги табақалашаиш аниқ юзага чиқади. Ҳозирги кунда ўта истеъдодли ижодкорларимизнинг омма орасида машҳур эмаслиги, адабиётчи мутахассислар томонидан ижодкор сифатида умуман эътироф этилмаган, ҳатто тилга олинмаган айрим шоирларнинг омма орасида машҳур бўлиб кетиши ҳам, адабиётимиздаги табақаланишнинг яққол белгисидир. Ортега-и-Гассет айтганидек, ҳамма жамиятларда юксак бадиий асарни чуқур тушунадиган алоҳида инсонлар мавжуд. Файласуф уларни туғма аристократлар, деб атайди. Бизнинг жамиятимизда ҳам мана шундай аристократ қатлам шакллана бошлади.

Мулоҳаза

АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ “КАРТИНА” ҲИКОЯСИ, “МАФТУНИНГМАН” КИНОКАРТИНАСИ ВА КОНФЛИКТСИЗЛИК “НАЗАРИЯ”СИ

1949 йилда Абдулла Қаҳҳор “Картина” ҳикоясини эълон қилди. Асар бошида кўнгизнусха бир автомобиль колхоз правлениеси олдида тўхтаб, ундан икки киши тушади. Бир шоир ва бир кинорежиссёр кинокартина олиш учун “Пахтакор” колхозига келишган экан. Улар кечгача қишлоқ ҳаёти билан танишишади: ҳаёт – фаровон, турмуш – қийқириқ, албатта. Уларнинг нияти ҳам қишлоқнинг ободлигини, одамларнинг бахтли эканини кўрсатиш. Аммо, шу орада, муаммо пайдо бўлди. Картина учун каттами-кичикми, ишқилиб – бир воқеа керак, воқеа учун эса қарама-қаршилик бўлиши шарт. Қарама-қаршилик қидириб, картина ижодкорларининг ҳам, колхоз фаолларининг ҳам боши қотади, аммо қурғур конфликтни топиб бўлмайди: “ – Балки механизацияга қарши одамлар бордир? – Йўқ. – Лоақал чоллар-чи? – Улар бир маҳаллар қийналиб қўш омон билан ер ҳайдашган, шунинг учун механизация кадрини ёшлардан яхшироқ билишади...”

Хуллас, қарама-қаршилик деган нарса йўқ бўлиб, патарат топиб кетган экан. Картинанинг олиниши даргумон бўлиб қолади. Чунки воқеа йўқ. Шунда Қундузхон деган донгдор звено бошлиғи: “Мулла акалар, беадабчилик бўлса ҳам, менинг бир таклифим бор эди, колхозни кўрсатишга воқеа керак бўлса, шу келишларинг ўзи бир воқеа эмасми?” деб қолади. Ҳамма кулиб юборади, аммо, пировардида, шу таклиф асосида кинога сюжет топилади. Яъни орадан уч ойлар ўтиб, киноси суратга олиш бошланганида дастлабки кадрларда кўнгизнусха бир автомобиль колхоз правлениеси олдида келиб тўхтади ва ундан икки ижодкор тушиб келади, улар колхоз ҳаёти билан обдан танишишади, кечкурун раис ва колхоз фаоллари билан бирга асарга конфликт ахтаришади, муаммо ҳеч ҳал бўлмагач, Қундузхон ечим топиб беради...

Абдулла Қаҳҳор ҳикоясидан тўққиз йил ўтиб, Йўлдош Аъзамовнинг “Мафтунингман” кинофильми экранларга чиқди. Ўзбек санъатининг бундан ярим аср аввалги ютуқлари ёрқин акс этган мазкур картина ҳаммага яхши таниш бўлгани учун тафсиллаб ўтирмаймиз. Аммо айна фильмнинг Абдулла Қаҳҳор ҳикояси билан бир ўхшаш жиҳати бор: унисида ҳам, бунисида ҳам “ўзбек халқининг бахтли ҳаёти”, “ҳамма ўйнаб-кулиб ҳаёт кечираётгани”, “ҳеч бир муаммо ва можаронинг йўқлиги” асосий гоа сифатида келади, кино режиссёрининг сафарга чиқиб сюжет қидириши эса, бу асар фабуласини ташкил этади. Яъни кино тафсилотлари эмас, шу тафсилотлар учун режиссёрнинг материал қидириш жараёни асар сюжетиدير.

**Зухриддин
ИСОМИДДИНОВ**

*1953 йилда туғилган.
Тошкент Давлат уни-
верситетининг журна-
листика факультетини
тамомлаган. Фило-
логия фанлари номзо-
ди. 200 га яқин илмий
мақолалар муаллифи.
“Туркий эпос ва тар-
жима” номли илмий
рисоласи чоп этилган.
Ҳозирда Ўзбекистон
Миллий кутубхонасида
фаолият олиб боради.*

“Мафтунингман” – биринчи ўзбек мусиқали кинокомедияси. Фильм сценарийси шоир Туроб Тула ва Михаил Мелкумов қаламига мансуб. Сценарийнинг қайси қисмини ким ёзганини аниқлаш, ҳозир амри маҳол, албатта. Аммо бундан қатъи назар, Абдулла Қаҳҳорнинг “Картина” ҳикояси мазкур кинофильм сюжети учун хамиртуруш вазифасини бажарганини айтиш керак. Мазкур ҳикоя мутолаасидан кейин “Мафтунингман” киносини кўрган ҳар бир киши бунга амин бўлади. Асарда айнан кинофильм сюжети ҳақида гап боради ва сюжет қидириш тафсилотларининг ўзи – тайёр сюжет экани таъкидланади. Бизнингча, бояги аёл тилидан айтилган гоа “Мафтунингман” сценарийси муаллифларига туртки берган. Абдулла Қаҳҳор ҳатто олинажак кинонинг жанрини ҳам белгилаб, “жуда қизиқ кинокомедия қилиш мумкин”, деб таъкидлаган эди. Чиндан ҳам эътибор берсангиз, Абдулла Қаҳҳор “Картина”сида ҳам, “Мафтунингман” киносида ҳам айтирли тугун ва шунга яраша ечим йўқ – бари асарнинг ичи – ўртасида, қидириш тафсилотларида.

Нега шунақа?

Бу кулиги ва қизиқ лавҳалар ортида қаттол тузумнинг қонли манзаралари акс этиб турибди десак, ҳозирги ёшлар ишонишармикин?..

Ёдингизда бўлса, 1946 йилга келиб адиблар, санъаткорлар ва олимларни қатл этишдан хумори босилмаган давлат энди адабиёт ва санъатнинг ўзини қиргин қилишга киришди: август ойида “Звезда” ва “Ленинград” журналлари тўғрисида ВКП(б) Марказий Комитетининг қарори чиқди. Унда рус адабиётининг икки забардаст вакили – машҳур шоира Анна Ахматова билан ҳажвчи Михаил Зощенко ижоди гоъясизлик, тутуруқсизликда айбланади. Орадан ўн кунча ўтиб ВКП(б) Марказий Комитетининг мазкур қарорига “лаббай” дея “Қизил Ўзбекистон” газетасида “Шарқ юлдузи” журнали ҳақида” деган мақола босилди. “Марказ”нинг бояги қарорида адабий-бадий журналлар ва уларда чоп этилган асарлар танқид қилингани боис, Ўзбекистонда ҳам ана шундай нашрларга “эътибор қаратиш” лозим бўлар эди. Аммо Республикада мунтазам чоп этилиб турган адабий-бадий журналнинг ўзи йўқ эди, уруш асоратлари ҳали босилмаганди. Нима қилиш керак? Ноилож, яқинда таъсис этилган, бор-йўғи бешта сони босилиб чиққан “Шарқ юлдузи” журнали ҳужумга нишон бўлди. Мақолада, гўё “холислик” учун Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор асарлари “дуруст” дея тилга олиб ўтилади, аммо Зулфия, Уйғун, Собир Абдулла, Шукрулло, Ўткир Рашид, Ҳомил Ёқубов каби адиб ва олимлар ижоди вульгар социологик “тахлил” қилиниб, Ўзкомпартиянинг марказий нашри томонидан аёвсиз “уриб” ташланди.

Мана, Уйғуннинг севи мавзусидаги лирик шеърлари ҳақидаги ҳукми қаранг: “Совет воқелигида ҳам сеvingинг маъноси жуда кенг. Биз ҳаммадан бурун Ватан сеvingини, халқ сеvingини куйлашимиз керак. Ёр сеvingиси Ватанга бўлган буюк сеvingимизнинг ажралмас бир бўлаги сифатида яшамоғи лозим. Уйғун каби шоиримизнинг қуруқ, ҳаётдан, умумий курашимиздан ажралган ишққа бир эмас, тўртта шеър бағишлаши... китобхонларни таажжубга солмасдан қололмайди”.

Бу даврга келиб адабиётда статистик ҳисобот қабилидаги мақолалар кўпайди. Уларда, айтилиб, бирон шоир ё икки квартал давомида металлургия ёхуд пахта ҳақида “нечта шеър бергани”ни айтиб, пўстагини қоқиш етакчи ўринга чиқди. Бадиийлик, адиб маҳорати ҳисобга олинмас, асарга “гоъвий соғлом”лигидан, қайси темада неча юз мисра “маҳсулот” топширилганидан келиб чиқиб баҳо берилар, адиблар “товуш борича” замона берган бахту иқболни тараннум этиши лозим эди.

Кўрамизки, мамлакатда таъқиб ва таъйикнинг янги тўлқини ёпирилиб келди. 1937 йил қатағонидан, Иккинчи жаҳон уруши талотўпларидан омон чиқиб, эндигина кўрагини кўтариб юра бошлаган ижодкорларнинг яна нафаси ичига тушиб кетди. Шуниси ҳам борки, даврни куйламай туриш ҳам шубҳа уйғотар эди.

Мана шундай вазиятда адабиётшунослик ва умуан санъат соҳасида янги гоъя ўйлаб топилди. Унга кўра, социализм галабаси кучайиб боргани сари ижтимоий ҳаётдаги қарама-қаршиликлар, зиддиятлар таг-томири билан йўқолиб кетиши лозим эди. Бу шароитда бадий ижодида ижтимоий зиддиятларни рўйирост кўрсатадиган адибларга қийин бўлди. Ундайлар бадбинлик ва нохолислиқда, хорихдаги душманларнинг тегирмонига сув қуйишда айбланар эдилар. Қатагоннинг совуқ нафаси адабиёт боғига ҳазон фаслини бошлаб келди. Энг истеъдодли адиблар узлатга чекинишга мажбур бўлдилар. Боя айтганимиз, шоира Анна Ахматованинг номи хийлагача тилга ҳам олинмай кўйди; 35 яшарлигида олти жылдик “Танланган асарлар”и чоп бўлган Михаил Зощенкодай истеъдодли ҳажвчи бадий ижоддан қўл ювиб, очеркчилик ва таржима ишига ўтиб кет-

ди; номлари кўпчиликка таниш бўлган неча ўнлаб ижодкорлар эса айнан шу даврда ичкилик ва маишат кўйидан ўзларига овунч ва тасалли қидирадиган бўлиб қолдилар. Уларнинг асарларида ҳам, азбароги замонасозлик учун, “Элимизнинг толеига улуг доҳий омон бўлсин” йўсинидаги тилаклар изҳор этилар эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг “Картина” ҳикояси ана шу давр маҳсули бўлиб майдонга келди. Унда ўша йиллардаги бошқа асарлар каби, “бахтли ҳаёт” тараннум этилади, дафъатан нақ идиллия шароитини кўрасиз – ҳаммаёқ боғ-бўстон, ҳамма бир-бирдан мамнун, келажак эса янада фаровон ва ҳоказо. Аммо, назаримизда, атоқли адибнинг бу асари ботинида машъум конфликтсизлик “назария” сига қарши бир исён ҳам йўқ эмас. Асардаги бир қаҳрамон дангал қилиб: “Асар бўлиши учун бизга нима керак? Бизга воқеа керак. Воқеа бўлиши учун нима керак? Қарама-қаршилик керак”, деб айтади.

Аммо... қарама-қаршилик йўқ эди. Ҳамманинг бахти кулган эди. Тракторчилар, шофёрлар, зардўзлар, колхозчилар... сарторошгача – барча саодатманд. Трактор гулдуриси остида пахтакорлар ўйнаб-кулади, шофёр йўлда ашула айтса, таладаги дехқонлар унга жўр бўлишади, зардўз қизлар иш ўрнига кўшиқ айтиб, рақсга тушадилар: гўё иш дегани – меҳнат эмас, бир байрам... Аммо бундай лавҳалар ғирт сохта ва хўжакўрсинга тайёрланар, амалда эса одамлар каналлар қазिश, сув омборлари қуриш, чўллارни обод қилиш, боққоқ қуришти завод барпо этиш каби улкан экстенсив тадбирларга ёппа сафарбар қилиниб, оғир, ноинсоний шароитларда касалликларга чалиниб, пашшадай қирилар, кинофильмларда эса улар ўрнига энг хушбичим, латофатли артистлар қаҳрамонлик жасоратини амалга оширар, халқ гўё ғалабалардан ғалабаларга, байрамлардан байрамларга ўтиб бораётгандай тасвирланар эди. Аксар назарийтчилар социализм ғалаба қилгач, “нафақат антагонистик, балки ноантагонистик қарама-қаршиликлар ҳам ҳаётдан йўқ бўлиб кетгани”ни зўр қувонч билан маълум қилардилар.

Тўғри, орадан камда ярим аср ўтди, бунақа қалбаки “ҳаёт лавҳалари” ҳам, уни ёқлайдиган ғайриилмий ғоя ҳам ҳозир йўқ, улар ўтмиш ахлатхонасида қолиб кетди. Аммо ўша даврда даврон сурган бу ҳукмрон “назария” адабиётга, санъат ва маданият тараққийоти, матбуот равнақига кўп зиён етказиб, ана шундан кейин бартараф бўлди.

Шундайликка шундай. Аммо ҳаётни алвон рангларга бўяб кўрсатиш ўттизинчи-эллгинчи йилларгагина хос ҳодиса эмас экан. Қачонки сўз санъатида ялтоқланиш, хушомад муҳити шаклланса, мадҳиябозлик яна пайдо бўларкан. Ўтган асрнинг саксонинчи йиллар бошида баъзи адибларнинг асарларида барча муаммолар ЦКнинг салобатли кабинетига, республика раҳбари томонидан энг одилона ҳал этилиши, бошида тегиримон тоши юргизилган жафокаш қаҳрамоннинг ҳаёти ўша онда 180 даражага ўзгариб, бахту омад симфониялари чалиниб кетишини тасвирлаш удумга айлана бошлаган эди. Озод Шарафиддинов “Ҳаётийлик жозибаси ва схематизм инерцияси” деган мақола ёзиб, уни кескин танқид қилиб чиққани, шундан кейин бу тенденция бир қадар пасайгани ёдимизда.

“Бир қадар” деган калимани бежиз қўшмадик. Ҳаётни гулчамбар ичига солиб тасвирлаш тамойили бир мақола билан бартараф бўлиб қолмас экан. Чунки конфликтсизлик – бу адабиёт шумғиясининг иккита ўқ томири бўларкан: бир илдизи подабузарликда айбланмаслик учун ҳадик-хавотир, иккинчиси эса “соғлом ғояли, чин ватанпарвар ижодкор” сифати билан танилиб, эътибор топишга бўлган таъма – илинж. Ҳар икки ҳолда ҳам ижод эркинлиги патур етади.

Шу ўринда, ёзувчининг эркинлиги ҳақида икки оғиз сўз юритсак. Ижодкор эркинлиги деганда, мен асар яратиш жараёнида адибнинг ўзини тўла эркин ҳис қилиши, турли мавзуда, турли тарзда бемалол экспериментлар ўтказиш эркинлигини тушунаман. Ана шундай шароитда, адабиётда янги бадиий ғоялар, янги оқимлар, янги жанрлар юзага келади ва миллий бадиий тафаккур даражаси юксакка бўларилади. Бироқ қайси мавзуда ёзиш мумкин ё йўқ, бу гапни шу тарзда ифодалаб бўлармикан, кимдир – биров қарши чиқмасмикан, дея Чеховнинг “Ғилоф бандаси” қаҳрамонига ўхшаб, ҳадеб ўзни чеклаш, ҳақкадай ҳадиксираш нафақат асарни ва ижодкорни, балки бутун адабиётни боши берк кўчага киритиб қўяди. Зеро, табиий ўсаётган дарахт аллеялардаги оғочлар сингари мақбул форма олиб эмас, бутун танаси бўйлаб шох-бутуқлар чикариб, борлиги билан гуллаб-яшнаб кулф уриб кўкаради-ку! Шуниси билан у – тирик дарахт. Ҳеч бир дарёнинг ўзани нивелир билан тортилган каналга ўхшаб бир чизиқ бўйлаб эмас, минг хил буралиб, ададсиз қайрилишлар билан оқади ва теварақдаги борлиққа жон ато этади. Зеро, бусиз дарё – дарё эмас. Инчунун, адабиёт ҳам ЦК қарорлари асосида эмас, ўз ички

стихияси билан ривожлансагина кўзларни яшнатувчи ям-яшил дарахтга, кўнгилларга обиҳаёт етказувчи дарёи азимга айланади.

Аммо иккинчи “ўқ илдиэ” – эътибор топишга интилиш мулоҳазаталаб масала. Гап фақат орден-медалъ, унвон ва мукофот таъмасида ижод қилиш ҳақида кетаётгани йўқ. Ҳар қандай соғлом жамиятда нафақат ўта истеъдодли, балки ўртамиёна бир ёзувчи ҳам бошқа тирикчилик кўйига тушмасдан, бемалол бола-чақа боқиб, кун кўра олиши керак. Бунинг аксича, китобини чоп эттириш учун адиб квартирасини ё бир маҳаллар олган машинасини бозорга чиқаришга мажбур бўлса ва бу кундалик воқеликка айланса, ижодкор эртақдаги каби уч йўлдан бирини танлашга мажбур бўлади: у ё рўзгорини ўйлаб бошқа касб танлаши лозим ёхуд боя айтганимиздай, ичкиликка, сархушликка берилади ва ё “замонабоп” асарлар ёзиб ўзини тақдим этишга ўтади. Бу эса машъум конфликтсизлик яна майдонга чиқди дегани, у организмда летент ҳолда яширин туриб, ниш урган хасталик сингари шароит юзага келиши билан ўзини тақдор-тақрор кўрсата беради...

Кўрамизки, бадиий замилик конфликтсизликдан, конфликтсизлик эса ҳўжакурсин ватанпарварликдан пайдо бўлар экан. Бу ҳолат баъзиларнинг “ўзгалар ишонса зора”, дея сохта ҳисларини ҳам изҳор этаверишига ўхшаб кетади. Чунончи, телевидение бот-бот намайиш қиладиган, давлат байроғи фонида “Вата-ан, вата-ан!” дея ҳайқираётган, аммо дили тубидаги “зора назарларга тушас, зора хизмат кўрсатганимиз тақдирланса”, деган илнжи аён сезилиб турган хонандаларнинг кўшиғи одамларга таъсир қилади, деб ўйлайсизми?..

Қишлоқлар ободончилигига, янги кўприкларга, довон йўллари, конлар очилишига атаб улкан адабий полотнолар яратиш мумкин, керак ҳам, аммо бунинг учун шу мавзу, шу объектнинг қаламга олинганининг ўзи кифоя эмас-да...

Яна “Мафтунингман” кинофильмига қайтайлик. Бу картинани ҳамма яхши кўради. Чунки у гўё улкан бир панорама – ўзбек санъати энг ривож топган бир палла ҳақида зўр таассурот беради. Ҳар гал бу кинофильмни кўриб, шундай гўзал, бетакрор санъатимиз борлигидан, шундай юксак маданиятга эга бўлган халқнинг бир вакили эканимдан фахрланиб кетаман.

Аммо уни бу даражага кўтарган нарса сюжети эмас, балки “сюжет” ипига тизиб кўйилган санъат асарларининг ўзидир, асар фабуласининг ўзида эса ҳеч қандай ўсиш – ўзгариш, кульминация ва ечим йўқ.

Ҳолбуки, ўша даврда одамларнинг турмуши қандай қийинчиликлар, йўқотиш ва уқубатлар билан ўтаётган бўлмасин, ҳўкмрон сиёсат ижодкорлардан фақат “бахт шодиёнаси” бўлган асарлар яратишни беҳаёларча талаб қилар эди. Оқибати эса – маълум. Даврнинг кўзи ва қулғи, сўзи ва овози бўлган бадиий адабиёт, санъат, матбуот реал воқеликни кўрмаслик учун кўзларини юмиб, қулғонини беркитиб олса, номига овоз чиқариб, ҳеч ким ишонмайдиган тарзда “ҳаммаёқ фаровон, ҳамма ишимиз беш” деб уқтира берса, ҳатто инсоний севгини ҳам инкор этиб, “умумижтимоий севги”ни талаб қилса, сохта ватанпарварлиги ватанин севиш туйғусини одамнинг тумшўғига тиқиштира берса, шу адабиёт, шу санъатгина эмас, ундан шунини талаб қилган ҳўкмрон тузумнинг ҳам таназзули тезлашиб кетар экан.

Чинакам адабиёт, асл санъат, ҳаққоний матбуот жамиятнинг санитари ўлароқ, ҳаётда юз бераётган нуқсонни иллатларни рўйирост очади, хаспўшламайди, мадҳиябозлик қилмайди. Шундагина ижтимоий ҳаёт соғлом, мўътадил равишда кечади. Ва бунинг аксича, айтайлик, жамиятда порохўрлик илдиэ ота бошлаганини кўриб, ўз ҳаётий позициясидан чекинмаган ёзувчи, “Тобутдан товуш” ёки “Сўнгги нухсалар” дея вазиётдан келиб чиқиб юмшатувчи номлар кўйиб бўлса-да, драма ёзса, ҳўкмрон мафкура лаббайғўйлари бунга жавобан “Абдулла Қаҳҳорнинг “Тобутдан товуши” тарзида ҳақоратомуз сарлавҳалар билан фелъетонлар чиқариб, адибни оёғидан чалишга киришса ва... бу ҳеч ким эътироз қила олмайдиган одатий, ҳамма ўрганган бир ҳолга айланса, наинки адабиёт, балки шундай носоғлом муҳитни барпо этган тузумнинг ўзи ҳам тубидан уқаланиб-уваланиб кета бошлайди ва уни тўхтатадиган куч топилмай қоларкан.

Яқинда улўғ ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг “Картина” ҳўкоясини тақрор ўқидим. Интернет орқали “Мафтунингман” кинокартинасини яна бир бор томоша қилдим. Ва шундай хулосага келдимки, асл санъат асарларида ҳаққоният ва гўзаллик бир-бирига пайваста бўлиб кетаркан. Шунинг учун ҳам бундай асарлар ўлмас экан. Зўраки, мадҳиясевар тузумлар, ўшандай давр-давронларни алқайдиган асарлар, уларга “илмий” асос бўлган сохта “назария”лар эса совун кўпигичалик давр суриб, йўқликка юз тутиб кетавераркан.

Тарих – ибратдан иборат. Биз шунинг учун уни ўрганамиз. Бу ибрат биздан ҳўр замона теваракка очиқ кўз билан назар ташлашни, юз бераётган катта-кичи ўзгаришлар моҳиятига теранроқ кириб боришни ва уни бадиий инкишоф этишни тақозо этади.

Фаргона ёшлари ижодидан

Ватанини англаш

Лолазоринг шивирлаган хиромини
 Менгзаб борар шаббадалар дудоглари.
 Қояларнинг гард юкмаган каломини
 Қаришлайди тонгларингнинг сўроглари.

Қаҳқаҳалар кўзларингда сиймоланар,
 Хур лаҳзада хурриятнинг овозаси.
 Яшилликлар кучиб борган кўксинг узра
 Меҳмон хушлар дил уйингнинг дарвозаси.

О, юрагим титкилаган оқ ёмғирлар
 Бўса олар ялтиз унган пешонангдан.
 Кўз тушганда дийдорингни таъми келар,
 Йилларингни қадр этган остонангдан.

Чучмомалар эркалайди товонимни,
 Кўзларимга адирликлар кўчиб келар.
 Кафтим очсам, тирногимга қадар суйиб,
 Тупрогингни нафаслари кучиб келар.

Ватан, ишқинг бешигига бойланайин,
 Сени алқаб, сўз излайди гул қарогим.
 Нигоҳингга нигоҳларим кўчган сайин
 Остонангда кўзин очмиш қизгалдогим.
 Ватан...

Мовий ишқ

Мовий лаҳзаларнинг кучоқларидан
 Аста сизиб чиқар кўм-кўк хавотир.
 Жимжитлик ҳайиқиб ҳайқириқлардан
 Мовий ҳаяжондан тўлганаятир.

Бу тонгнинг ранглари оқликдан эмас,
 Бугун куёшининг-да, нурлари мовий.
 Мовий фалакларнинг кафтига жон-ла,
 Қайта ёнбошлаган хурлари мовий

Дилнавоз
 КҮЛДОШЕВА

1990 йилда туғилган.
 Ҳозирда Фаргона Давлат университетида таҳсил олмоқда. 2007 йилда “Ҳайратлар ашъори” номли шеърлар тўплами чоп қилинган. Зулфия номидаги Давлат мукофоти совриндори.

*Кўзлар қадалганда эрийди замин,
Бахтни татий бошлар мовий хайратлар.
Хайҳот, оқликларнинг ичида якто
Мовий гулхонада мовий суратлар.*

*Умр ҳамон мамнун рангликлардан,
Мовийликка кўчар беранг тилаклар.
Энди ахтармайин алвон онларни,
Ишқни англай бошлар мовий юраклар.*

*Бу тонгнинг ранглари оқликдан эмас,
Бугун кўёининг-да, нурлари мовий...*

Замин саодатдир, осмон саодат

*Кимларга ўхшайман бенаво, сўлгин,
Инжиқ қадамларим кезинар қайда.
Хира туманларга туйғулар яқин,
Чангланган йўлларим майда ва майда.*

*Қулбамда биргина бутунлик истаб,
Бус-бутун сабримнинг косасин тутдим.
Ўзимни энг асов дарадан излаб,
Ўзимдан туғилган ўзни унутдим.*

*Янги шовқинларга қайтаман энди,
Изгиб юраманми йўқлик даштида.
Бахт сўзин айтишига жуфтлаб лабимни,
Бир гуллаб оламан хаёл гаштида.*

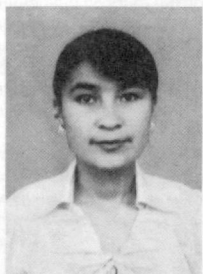
*Кимларга тенглашиб яшадим илҳақ,
Менгзалиш ўйида панд берди сабот.
Рухият муборақ, **вужуд** муаллақ,
Замин саодатдир, осмон саодат.*

Гўзалой ЭРГАШЕВА

Қишлоқ баҳори

*Сукунат синаган хайқирқларда,
Дунёни тўнтариб ташлайди шамол.
Булут аллалаган беланчақларда,
Ойнинг ўроғига илинган рўмол.*

*Осмонга туташиб кетган бугдойзор,
Гулларда муҳаббат, ишқ деган ранглар.
Кўёш юрагимга сингмоққа тайёр,
Кетмонлар товуши баланд жаранглар.*

Гўзалой ЭРГАШЕВА

*1993 йилда туғилган.
Фаргона Давлат уни-
верситети талабаси.*

Кўқарган орзулар яна гуллади,
 Ҳаётнинг ҳидини сезяпман унда.
 Ой билан туғишган эрка юлдузлар,
 Ўрик гулларига айланар тунда.

Раққоса сабони ёнига чорлаб,
 Ёмғир кўшиқ айтиб басталайди куй.
 Само атлас кўйлак кийиб нозланар,
 Бунда гул илоҳий, гунча илоҳий.

Куёвнавқар бўлиб турибди ана,
 Қийиқ бойлаб олган дўптили тоғлар.
 Қучоғин тўлдирар бинафшаларга,
 Келинликка тайёр сулув қишлоқлар.

Лайлак совчи бўлиб келган, эҳтимол,
 Табиат қошига ўсма кўймоқда.
 Тун юзига туман суртади баҳор,
 Тонглар нурдан кашита тикар қишлоқда!

Тонглар нурдан кашита тикар қишлоқда!

Гуллар

Дала. Қуёш қизитар ёмон,
 Чангиган йўл ифорга ботар.
 Кенгликларнинг бир чеккасида
 Атиргуллар очилиб ётар.

Ўзи билан оввора ҳамма,
 Кўй-кўзилар ўтар сезмасдан.
 Бир бурчакка севгисин тўшаб,
 Кимдир ясаб қўйган гулдаста.

Бахмал гуллар, о, олов-олов,
 Вужудимга аланга ёқар.
 Бу гулзорда атиргулларнинг
 Юрак-бағри қон бўлиб оқар.

Қушлар юзин босиб ўтади,
 Атиргулнинг дудоқларига.
 Асалари илиниб қолар,
 Қизил, сариқ балдоқларига.

Дала. Менсиз қолади яна,
 Қуёш ҳориб, уфққа ботар.
 Кенгликларнинг бир бурчагида,
 Гуллар қонга бўялиб ётар.

**Абдубаннон
МАНСУРОВ**

1992 йилда туғилган.
Ҳозирда “Ҳамкор
пресс” газетасида
адабий ходим вазифа-
сида ишламоқда.
“Орзулар чашимаси”
шеърый тўплами
нашрдан чиққан.
“Янги авлод”, “Ке-
лажасак овози” кўрик-
танловларининг
республика босқичи
голиби бўлган.

Уйғониш

Ашъорим – йўловчи, вароқлар – бекат,
Кўнглингиз кейинги бекатдир балки.
Вужудим – куёшга чанқаган эгат,
Нафасим ҳайратдан уйғоқ ҳар галги.

Тиг теҒса титрамас, титроқлар карахт,
Жон берар ивиган девордай кулаб.
Руҳим заминида юрагим дарахт,
Қайноқ ташибеҳлардан ётибди гуллаб.

Ризқ топар тупроқнинг қошонасидан,
Дехқоннинг кетмонин ўнган ерлари.
Шеърларим кўнглимнинг пешонасидан
Меҳнатдан тўкилиб тушган терлари.

Дардманга улашдим дармонларимни,
Харидорман бахтнинг доналарига.
Ташилаб кетдим гўдак армонларимни,
Фурсатларнинг етим хоналарига.

Дунё – кутубхона. Китобхон кўнглим,
Варақлаб ўқийман туйғуларимни.
Лаҳзаларга дастхат кўяди иқлим,
Дилга қамаб кўйиб қайғуларимни.

Юрибман ҳасратнинг бағрини ўйиб,
Кўксимга сизмасдан улғаяр юрак.
Тунда армонларни ухлатиб кўйиб,
Тонгда куёш бўлиб уйғотсам керак.

Ватан манзаралари

Гўзаллик оламин забт этиб борар,
О, ҳушбўй райҳондек осуда ҳаёт.
Чечаклар қақраган тошларни ёрар,
Хайллар белига боглайди қанот.

Булутлар самога солар пояндоз,
Оққушлар пок ишқнинг кўшигин айтар.
Қалдирғоч кўйлаб шўх, гоҳида мумтоз,
Баҳорнинг кафтида ёшимга қайтар.

Бағридан кўймайди суюк бу Ватан,
Порлайди чўққида ажиб бир виқор.
Симёгочлар гуллаб юборар бирдан,
Дарахтлар бўйидан таралар ифор.

Ҳайҳот, кўнглим узра боладек чопдим,
Ажиб бир туйғуни тўйдим дафъатан.
Ҳислар кучоғидан бир дунё топдим,
Бу сен – осмон қадар бепоён Ватан!

* * *

Қўлингда бир қучоқ гулларинг сенинг,
 Боқасан оламга беташибди, хуррам,
 Сендан айрилишни истамагандек
 Изингдан изма-из эргашир дуррам.

Сезмайсан, боқмайсан ортингга сира,
 Ахир, нафасимни учирар шамол.
 Гуноҳим бормиди қошингда ёки,
 Айтгин, рўмолимда нима қасдинг бор?

Мени-ку ҳижронга қўйганинг етар,
 Каммиди соғинчдан кўзимдаги нам?!
 Қара, ҳар нарсани йиғлатиб кетдинг,
 Милт-милт кўзёш тўкиб эримоқда шам.

Барибир, кетгансан, кетавер, майли,
 Қўлингда бир қучоқ гулларинг сенинг.
 Тоғларга урилди қолмай мадори...
 Сенга деб учирган киприқларимнинг.

Сенга деб учирган киприқларимнинг.

***

Хаёлимга яширдим сени,
 Тополмайди мендан ўзгалар.
 Юрагимда ўзгармас соғинч,
 Фақатгина кунлар ўзгарар.

Нома ёзсам титроқлар билан,
 Юборолмам ҳузуринг қадар.
 Сен борлиқда янраган наво,
 Гарчи, сенсиз ҳаволар зарар.

Тунлар ўтар юлдузи йўқдай,
 Сен томонда порлайди улар.
 Англадингми? Фироқ тоғларин
 Чўққисиди унибди гуллар.

Имконим йўқ, қодир эмасман
 Ва ҳеч қачон қисқармас йўллар.
 Ўзгармайди ҳеч қачон соғинч,
 Азоб ўша... кунлар ўзгарар.

Фақатгина кунлар ўзгарар.

Гулзода
САИДУМАРОВА

1993 йил тугилган.
 Қўқон педагогика колле-
 жи талабаси.

**Шоҳсанам
НИШОНОВА**

1995 йилда туғилган.

Ҳозирда Фарғона шаҳридаги 2-сонли академик лицей талабаси.

“Жилгалар кўшиғи” тўпламида шеърлари чоп этилган.

Баҳор

Баҳор. Қирлар бахтли, бахмал тўн кийиб,
Боқира насимлар яна дил тортар
Булбуллар куйлаган Ўзбекистонда,
Муҳаббат тонглари, бахт тонги отар.

Бунда шеър отилиб чиқар юракдан,
Бунда гўзаллашиб кетади борлиқ,
Момом кўзга суртиб момақаймоқни,
Болам, дер, омонлик-омонлик!

Менга ойлар ҳавас қилди, шубҳасиз,
Сочимни қирқ ўриб юрган маҳалим.
Шодон кўшиқ айтиб қайнар сумалак,
Бир ёқда тайёрлаб кўйилган ҳалим.

Энг буюк хислатни сўра Тангридан,
Юртимиз бундан-да, нурларга тўлсин.
Укажон, баландроқ учир варракни,
Токи, у ҳурликнинг байроғи бўлсин.

Ҳаёт гўзаллигин англаб борайин,
Барчага бахт улаш ҳар битта онда,
Баҳор, келишингни интизор кутди,
Баҳорий юраклар Ўзбекистонда.

Тонг

Осмон ечиб ташлар қоп-қора тўнин,
Қиру адирларга сачраб кетар нур.
Янги чеҳраларда, янги ҳаяжон,
Майсалар бўйнига тақиб олган дур.

Ҳайқирар хайрихоҳ хўрозлар бунда,
Соатлар бахт учун урмоқдадир бонг.
Зеро, мана, шундай туннинг ортидан,
Оттоқ орзу каби отиб борар тонг.

Согинч

Булбулнинг согинчи баҳордан умид,
Дарахт куртаклари ҳаётдан илинж.
Умрнинг сержилло саҳифаси шиқ,
Гоҳ алам, гоҳи дард қатраси согинч.

Қорли йўлкаларга гуллар тўшалсин,
Осмон кўкрагида учсин оққушлар.
Мен учун баридан гўзал манзара
Согинч адоғини кўрсатар тушлар.

Телбалик, тонглардан тунлар тиланиб,
Бунда дийдорлашмас киприklar буткул.
Ҳар бир сонияга жонингни илиб
Хазонли боғлардан кутган каби гул.

Дарахт куртаклари гуллаши аниқ,
Булбулнинг баҳорга етмоқлиги ҳам.
Мен қалбимга ёрон бўлсам керак,
Сизни шу зайлда соғинаверсам...

Чинорларнинг қадди

Чинорларнинг қадди юксалиб борар,
Осмон пештоқига қўйганча отлиқ.
Юксак нигоҳларда ҳайрат уйғонар,
Нақадар буюксан муқаддас борлиқ.

Сенда дарё бўлди сокин жилгалар,
Биёбон кўксига лолалар унди.
Бағрида тиконлар жсон сақлолмаган,
Қирлар яноғига лолалар кўнди.

Кўкда сузиб юрган булутлар эмас,
Бобомнинг ниҳолга илган белбоғи.
Кеча шафақни туи кўрган ниҳоллар,
Бугун буюкликнинг буюк байроғи.

Шукр, асотирни элтидинг бугунга,
Чинорлар кўксига баҳи этиб қувват.
Бизга ўзлимиз англаганинг-чун,
Сенга минг ташаккур, она табиат...

**Шарофатхон
ИСМОИЛОВА**

1994 йилда тугилган.
Фарғона Олимпия
заҳиралари коллежини
битирган.

Хонзода АЪЗАМОВА

1995 йилда туғилган.
Фаргона шаҳридаги Ёр-
мозор академик лицейи
талабаси.

Капалак

Капалаклар учиб юрса боғларда,
Уларга ҳавасим келади бирам.
Ғунчага оҳиста қўнган чоғларда,
Энтикиб кетади қувончдан гул ҳам.

Қанчалар нафиссиз, қанчалар гўзал,
Оҳиста кафтимда тутгим келади.
Оппоқ қанотингиз узра мен ҳар гал,
Қалбимни нурларга йўғрим келади.

Эрка капалаклар, тушиларимдасиз,
Қанийди, сизларга бўлсам ҳамроҳ.
Қайгадир қочасиз, тушиларимда сиз,
Юрагим меҳридан бўлмасдан огоҳ.

Хаёлларим сизга келмасин малол,
Не қилай, орзуга кўнгул тўймайди.
Не сабаб, гўзаллик бунчалар увол,
Тонггача қолшига ҳаёт қўймайди...

Ишқ

Ишқнинг дарёсиман, қирғоқлари йўқ,
Отилган тошларга тўладир ичим.
Нишондир вужудим, тешиб ўтар ўқ,
Согинчли яшашга қолмади кучим.

Атайин келмайсиз меҳрингиз бериб,
Ҳижрон-ла, ичаман дарднинг талҳини.
Вужудим ёнмоқда шамдайин эриб
Ва, лекин, кўрмайсиз, мен қиз қалбини.

Висол деган қуш ҳам ҳаяллаб қолди,
Сотилиб кетганмиши озорингиздан.
Дийдор қанча турар, эй савдогарим,
Мен ҳам сотиб олай бозорингиздан.

Қорамағиз қиз ҳақида шеър

Қорамағиз қизсан сен,
Меҳриғиё, гаройиб.
Кўзларингни ўйласам,
Юргим келар қорайиб.

Олис эмас қошонанг,
Бир қадам орасидан.
Яқинроқсан, ҳаттоки,
Кўзимнинг қорасидан.

Кўрмоқ истайман сени,
Кўрсам-да ҳар кун юз бор.
Гунгуртранг сочларингни
Тортгим келади такрор.

Қизгонаман ҳаммадан,
Юрак сиқмаса дейман.
Отанг мени кўрганда,
Ғаши келмаса дейман.

Қулча бўлар яногинг,
Боқаманми – йўқми, мен.
Ялангоёқ, ялангтўш,
Ёқаманми – йўқми, мен.

Ёқамдан олишга-ку,
Уканг ёшлиқ қилади.
Синглинга гап уқтирсам,
Бағритошлиқ қилади.

Қорамағиз қизсан, сен,
Меҳриғиё, гаройиб.
Кўзларингни ўйласам
Юргим келар қорайиб...

Капалак тўсган каби,
Йўлингни тўсолмайман.
Тутқичи йўқ шамолдай
Ўзимни босолмайман.

Кучоғинга гулларни
Тўлдириб қўйгим келар.
Вайсақи кучуғингни,
Ўлдириб қўйгим келар.

Гарчи, кумуш-тиллолар
Тақиб юради онанг.
Таърифингни ҳаммага
Чақиб юради онанг.

Шундоғам совчиларинг
Бўшамайди уйингдан.
Ичи куйиб юрганлар
Озми, ахир, кўйингдан.

Дуч келганда ийманиб,
Термиласан ғалати.
Шеър ўқиб беринг, дейсан,
Юрагимни қонатиб.

Қани эди, бир умр
Сен учун тумор бўлсам.
Мендаин гўр болада,
Наҳот, кўнглинг бор бўлса?!.

Қорамағиз қизсан, сен,
Меҳриғиё, гаройиб.
Кўзларингни ўйласам
Юргим келар қорайиб...

Иқбол ЮСУФ

1992 йилда туғилган.
“Рух капалак” номли
шеърӣ китоби нашр
этилган.

**Мақшиё
УМРЗОҚОВА**

1993 йилда туғилган.
Тошкент гидрометеорология касб-хунари коллежи талабаси.

Оқ тонлар

Гуноҳларсиз уйғонган дил тонлар аро
Оҳ урарди шаббодалар кечмишидан.
Сукутларнинг ҳасратидан бўлди яро,
Даво топар оқ тонларнинг ўтмишидан.

Майсаларнинг кўзларидан ёшин артиб,
Қуёш нури эркалади ҳаволарни.
Уйқучи дил тушларидан илинж топиб,
Малҳам бўлиб юракларни даволарди.

Ишқ илинжин ундирарди вужудида,
Битта чимдим қўлларимга берса эди.
Кўчиб келса яшилликлар хуржунига,
Чин юракдан оқ тонларни севса эди.

Пардаларни очар дилда ҳайратлари,
Ҳижронларнинг соясини олиб кетгин.
Саф турганда елкангизда ғайратлари,
Телбагинам, оқ тонларни олиб келгин.

Қоялар

Қояларнинг ёстиқларида
Ёнбошлашиб ётибди зурур.
Ер ва осмон чизикларида
Тикилганди ўйноқи шуур.

Оёқлари уюшса агар,
Туролмайди ўринларидан.
Осмонлардан қулаб тушсам гар,
Ушлаб қолай бўйинларидан.

Сенга издош бўлиб бир куни,
Гурурлардан қураман макон.
Ўрнашгансан биламан бунни,
Илдизларинг узилмас бир он.

Саҳроларда сарғайиб қолдим,
Ярашмоқни истайди кўнгил.
Шомларга дуч келмасдан олдин,
Қояларга бўламан сингил...

Адабиёт харитасини ҳар бир ижодкор қалбида макон топган туғилган тупроғининг манзараси шоён этади. У тажрибали ижодкорми ё эндигина, адабиётга қалб ихлоси билан кириб келаётган иқтидорли ёшми, барибир, уларни битта нарса бирлаштиради. Бу – сўзнинг жузурофий ҳосиласи. Шу боис, журналимиз саҳифаларида ҳар бир вилоятда яшаб, ўша ерда ижод қилаётган ёшларнинг битикларидан алоҳида намуналар бериб боришни ният қилдик. Мазкур сирадаги илк намуналарни “Фаргона ёшлари ижодидан” бошладик.

Таҳририят

Ўзбек адабиёти дунё бўйлаб

ЎЗБЕК ҲИКОЯЛАРИ РУС ТИЛИДА

Дунё маданиятининг ўзаро таъсири ва ривожланишини таржима асарларисиз тасаввур қилиш қийин. Бу – ҳар бир миллий адабиётга даҳлдор сўз. Немис шоири Иоганнес Бехер ҳақли равишда таъкидлаганидек, "юксак маданий таржимани яратиш, маълум миллий адабиётнинг бўй-басти, истеъдоди, миллий хусусиятларини намоён этади".

Ўзбекистонда таржиманинг назарий асослари узоқ йиллар давомида шаклланган, бироқ асосий эътибор бошқа тиллардан ўзбек тилига таржима қилиш масалаларига қаратилди.

Бугунги кунда эса ўзбек адабиётини бошқа тилларга таржима қилишдек энг долзарб ва муҳим масала турибди. Бу – тасодифий эмас.

Собик социалистик реализм занжирлари, шарт-шароитларидан озод, жамоатчилик фикри ва инсон қалбини тарбиялашда восита ролини ўйнашдан воз кечган ўзбек замонавий адабиёти юксалди, мураккаб, ўзига хос, кенг кўламли бадий тизимга айланди. Бунда ўз қонуниятлари, ривожланишнинг изланиш ва аъналарари, асрлар бўйи яшаб келаётган бебаҳо миллий адабиёт тажрибалари синчиклаб ўрганилган ҳолда, янги миллий, ижтимоий-маданий омиллар, жаҳон маданий жараёнларига мутаносиб муваффақиятларга эришилди.

Қайд этилганларнинг туб негизида ўзбек замонавий ҳикоячилигига қизиқиш ва унинг кўтарилиш босқичлари кўринади. Барчага маълумки, шубҳасиз, адабий асар маҳсулдорлиги, қадр-қиммати нафақат бадий матнларни шакллантиришга, балки асар моҳиятига қай даражада давр ижтимоий-маданий омилларини сингдиришга ҳам боғлиқ. Бу табиий равишда янги дунёни ҳис қилишни, қадриятлар моҳияти, янги ижтимоий-маданий нуқталарни ўзида акс эттиради. Кичик жанр саналишига қарамай, салмоқли ўринга эга ҳикоячилик ҳамisha долзарблик нуқтаи назардан бошқа кенг кўламли насрий жанрлардан олдинда туради.

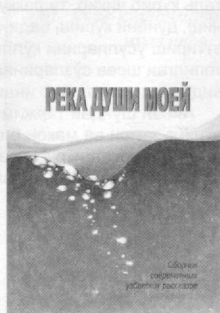
Замонавий ўзбек ҳикоячилигида "кенглик ва жанр майдонининг хилма-хиллиги, жанр билан муаллиф эркинлигининг ўзаро гармоник мослашуви характерлидир" (М.Бахтин), дунёқараш ва эстетик мувофиқлашув натижасида глобал янги тараққиёт қиёфасини ижтимоий-маданий идрок билан ифодалаш жуда кучли. Ўзбек замонавий ҳикоячилигининг муаллифлари тарихан шаклланган жанрнинг туб кўринишларини танлаб олишди, чунки улар ижодкорнинг асосий муддаосини ифодалаб беради ёки яратмоқчи бўлган ўзига хос йўлни моделлаштиради.

Янги бадий тузилма, модель ва шаклларда янги мазмун-моҳият, руҳият қирралари, аънавий-маънавий қадриятларни баҳолаш, янги шахс концепцияси (бутунлиги, қарашлари, фикрлари) йўлида самарали изланишлар ўзбек замонавий ҳикоячилигининг бадий тузилмаси, жанр кўламини бе-

**Клавдия
ПАНЧЕНКО**

*1946 йилда туғилган.
Филология фанлари
номзоди. Тошкентда
Рус тили ва адабиёти
институтини ўқиган,
аспирантурани эса
Қозон университетини
ўқиган. Узоқ
йиллар рус ва жаҳон
адабиётини талаба-
баларга дарс берган.
Ҳозирда "Звезда
Востока" журнари
Бош муҳаррир
ўринбосари.*

зайди. Ҳаракат, трансформациялар, аъналар ва жанр ривожланиш истиқболи ўзбек замонавий ёзувчиларининг Саодат Комилова томонидан рус тилига таржима қилинган ҳикоялари талқинида изчил, ўқишбоп ҳолда "Кўнглимдаги дарё" тўпламида ўқувчилар кўлига бориб етди.

Тўпламга йигирма олтита ҳикоя киритилган, улар турли авлодга мансуб, турфа аъналар ривожини ўз ичига олган ўзбек замонавий ҳикоячилигининг постсовет даврини акс эттирган адиблар қаламига мансуб. Аввало, мазкур ҳикоялар аънавий жанр тузилмасига кўра, ўзбек мумтоз ҳикоячилигининг энг яхши аъналарини давом эттириб, юксалтириб келмоқда, зеро, уларнинг томирлари миллийликка бориб тақалади. Чунончи, бу даврда кўҳна усул ва мазмун-моҳият акс этган ҳикоялар билан бирга, теран замонавийлики ўзида сингдирган асарлар яратилди. Одил Ёқубовнинг "Қаердасан, Морико?", "Музқаймоқ", Хайриддин Султоновнинг "Дунё сирлари", "Тўсиқ", Мухаммад Алининг "Кулча", "Алтаир юлдузи", Хуршид Дўстмухаммаднинг "Қичқириқ", "Васий", Собир Ўнарнинг "Ака-укалар", "Тегирмончининг ўғли", Назар Эшонкулнинг "Маймун етаклаган одам", "Баҳоуддиннинг ити", Абдуқаюм Йўлдошевнинг "Алвидо, гўзаллик", "Муаммолар борми?", Зулфия Қуролбой қизининг "Аёл", Уйғун Рўзиевнинг "Тонгда қайтган каптарлар", "Нотинч қалб" каби ҳикоялари шулар жумласидан.

Тўпламга янги, ноанъанавий кўринишга эга ижодий изланишлар, намуналаридан ҳам киритилган: ҳикоя-ўй (Исажон Султон – "Сувдаги коса"), ҳикоя-огоҳлантириш ("Тунги довул"), ҳикоя-туш (Улуғбек Ҳамдам – "Бир пиёла сув"), ҳикоя-икрор ("Кўнглимдаги дарё"), ҳикоя-хаёл (Зулфия Қуролбой қизи – "Икки қиёфа"), ҳикоя-онг оқими ёзишмалари (Раҳимжон Раҳмат – "Миянинг ичи", "Адашвой").

Бу ҳикоялар ўқувчини муस्ताқил равишда изланишга, муаллифни ҳис этишга ундайди, ҳамда хаёлот ва мавжуд ҳаёт орасидаги зиддиятларининг янги бадиий модели янги модели яратилганига гувоҳлик беради. Бизнингча, таржимон ўзбек ҳикоячилигидаги поэтик оҳангни сақлаб қолган ҳолда, уларга янгича жозиба бахш этишга ҳаракат қилган ва бунга эришган ҳам.

Икки тилни (ўзбек ва рус) эркин эгаллаб, аслиятдаги халқ юрагини нозик ҳис этиб, миллий тарих, характер, тилнинг нозик жиҳатларини яхши билган ҳолда, рус тилида уйғунлик ифодасини тополган, жаранглата билган, зарурат туғилганда "ошириб ифодалаш"дан (тиллар тизимининг бир-бирига тушмаган, мос келмаган ҳолатларида) фойдаланган, бироқ аслиятдан узилмаган, унинг миқдорини ҳам бузмасдан, рус тилида аслиятга мос тўлақонли бадиий таржималарни яратишга эришган. Аниқ таржима матнларининг таҳлили шуни кўрсатадики, таржимада айнан ўхшашлик нафақат ташқи мувофиқлик, балки ички чуқур мазмун-моҳият, бошқа тил воситалари орқали ифодалаш қобилиятини ҳам намоён этади, бунда аслиятда фойдаланилган бадиий усуллардан чекланмаслик лозим.

"Кўнглимдаги дарё"га киритилган таржималар шундан далolat берадики, таржима жараёни – асар яратишдаги ижодий жараённинг маълум маънода қайтарилишидир. Зеро, таржима масалаларидаги ушбу тушунча таржимани санъат даражасига кўтаришнинг зарурий шарт-шароитлари ҳисобланади.

Таржимон ҳар бир ҳикояда муаллиф ўй-хаёлларига теран кириб бориб, деталма-деталь кўриб чиқиб, тафаккурнинг ўзига хос "сирлари", ҳар бир муаллифнинг тилини тушуниш, дунёни кўриш, бадиий воситаларнинг хилма-хиллиги ва ҳаётий материалларни акс эттириш усулларини қўллашни уйдалаган, дейиш мумкин. Таржималарда баъзан ўйлаб топилган шева сўзларининг аралашувига йўл қўйилмаган, айна пайтда, таржимон индивидуаллиги муаллиф индивидуаллигига суяниб қолмаган.

Айнан шундай таржималар асарларнинг "маданий майдони"га кириб боришга, аслиятнинг замон ва макон билан бирлашиб кетишига имконият яратади, ўзбек адабиётини яқин ва узоқдаги русийзабон ўқувчилар орасида оммавийлашувини таъминлайди ва, шубҳасиз, унинг дунё адабий жараёнларига жадал қўшиливида ўз таъсирини ўтказди.

Рус тилидан Ойгул СУЮНДИҚОВА таржимаси

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАХМИСЛАРИ

Алишер Навоий йигитлик давридаёқ шоир сифатида катта шухрат қозонган. Шоирнинг ўзи ҳали расмий девон тартиб беришга улгурмай, унинг шеърлари киритилган икки девон: бири Машҳадда (“Илк девон”), бири Шерозда (“Оққуюнли ихлосмандлар девони”) мухлислар томонидан тузилиб, кўчирилганлиги ҳазрат Навоий шеърларига ҳамма даврларда, хусусан, ўз даврида ҳам юқори даражада эҳтиёж бўлганлигидан дарак беради. Адабиёт яратилибдики, ҳали жаҳон Алишер Навоийдек икки девони ихлосмандлари томонидан тартиб берилган иккинчи бир шоирни кўргани йўқ.

Алишер Навоий шеърляти жанрларга бойлиги билан ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Унинг туркий тилда яратган шеърлари ўн олти жанрда бўлиб, ушбу ижод намуналари том маънода шакл ва мазмун бирлигининг юксак намунаси ҳамдир. Ушбу ўн олти жанр орасида мухаммас алоҳида ўрин тутди. Чунки ўрганишлар натижасида маълум бўлдики, шоир ўз ғазалларига мухаммас боғлашдек янги аъъанана асос солган экан.

“Хазойин ул-маоний” номли йирик куллиётдан шоирнинг ўнта мухаммаси ўрин олган. Маълумки, мухаммас арабча “бешлик” маъносини билдириб, ҳар банди беш мисрадан иборат шеър шакли ҳисобланади. Мухаммаслар яратилиш хусусиятига кўра икки хил бўлади:

1) *табъи худ*, яъни *мустақил мухаммас*;

2) *тахмис* – *ғазални бешлантириш асосида яратиладиган мухаммас*.

Табъи худ мухаммасда барча мисралар бир шоирнинг ўзи томонидан яратилади. Бунда ижодкор ўзга шоир шеърини асос қилиб олмайди, балки ўзи мустақил равишда бешлик яратади. Тахмисда эса муаллиф ўзга шоир ёки баъзида (жуذا кам ҳолларда) ўз ғазалини асос – замин қилиб олиб, шу мавзуни давом эттиргани ҳолда, вазн, қофия ва радифни сақлаб қолиб бешлик яратади. Бунда асос қилиб олинган ғазалдаги ҳар байтнинг юқори қисмига уч мисра кўшилади. Мақтаъ бандда тахмис боғлаётган шоирнинг тахаллуси ҳам келтирилади.

Қизиғи шундаки, Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний”га киритилган ўн мухаммасидан барчаси тахмис, яъни ғазални бешлантириш асосида вужудга келган мухаммас ҳисобланади. Буларнинг учтаси малик ул-калом Лутфийга, қолган еттитаси эса шоирнинг ўз ғазаллари асосида яратилганлиги билан характерланади. Мумтоз адабиётимиз тарихида ижодкорнинг ўз ғазалига тахмис битиш ҳодисаси кам учрайди.

Авалло, Алишер Навоий ўзининг илк тахмисини қачон битган ва у кимнинг ғазалига боғланган, деган савол устида

*Дилнавоз
ЮСУПОВА*

1976 йилда туғилган. Филология фанлари номзоди. Мумтоз адабиёт тарихи ва адабиёт назариясида доир илмий мақолалар эълон қилган. “Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадийий уйғунлиги” номли монографияси ҳамда “Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври)” ўқув-қўлланмаси муаллифи.

қисқача тўхталсак. Профессор Ҳамид Сулаймон томонидан тайёрланган ва шоирнинг дастлабки шеърлари киритилган "Илк девон"нинг фотонусха нашрида бир мухаммас мавжудлигини кўрамиз¹. Бу мухаммас девоннинг 1376 -138а саҳифаларидан ўрин олган бўлиб, мавлоно Лутфий ғазалига боғланган. Агар ушбу девоннинг 1465-1466 йилларда тузилганлигини ҳисобга олсак, Алишер Навоий ўзининг илк тахмисини йигирма беш ёшига қадар яратиб бўлганлиги маълум бўлади. Мазкур тахмис куйидаги банд билан бошланади:

*Шарбати "юҳйил изом" зрни майи нобиндадур,
Сураи "вашшамс" тафсири юзи бобиндадур,
Шарҳи "мозогулбасар" нарғислари хобиндадур,
Лайлатул меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,
Қоба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур.*

Бунда ажратиб кўрсатилган мисралар Лутфий қаламига мансуб бўлиб, юқоридаги уч мисра Алишер Навоий томонидан битилган.

Ўзга шоир ғазалига тахмис боғлаш – бу гўё шу шоир билан ижодий ҳамкорлик ва муайян маънода адабий мусобақага киришишдир. Шунинг учун ҳам ижодкорлар, одатда, ўз тахмисларини маълум поэтик маҳоратга эга бўлганларидан кейин ярата бошлаганлар. Яна шуни унутмаслик керакки, бунда ғазал муаллифи билан унга тахмис боғлаётган муаллиф ўртасида муштарак дунёқараш, эстетик идеал Ҳамоҳанглиги ва гоёвий яқинлик бўлиши зарур. Тахмис муаллифи ғазалда келтирилган фикрларни мантиқан ривожлантириб, уни ўз ижодий гоёлари билан шундай тўлдириши ва бойитиши керакки, натижада, вужудга келган шеър унга асос бўлган ғазал билан уйғунлашиб, бир муаллиф томонидан яратилгандек тасаввур уйғотсин.

Шу ўринда савол туғилади: Нера Алишер Навоий ўзининг илк тахмисини айнан Лутфийнинг шу ғазалига боғлади? Саволга жавоб топиш учун Лутфий ғазалига эътибор қаратамиз. Ғазал куйидаги байт билан бошланади:

*Лайлатул меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,
Қоба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур.*

Матлаъдаёқ маълум бўладики, Лутфий ғазалининг лирик қаҳрамони гўзалликда тенгсиз ёр. Унинг тундек қора сочи замирига меърож кечасининг шарҳи яширинган, меҳробдек қоши эса қоба қавсайн – икки ёй ораллигидаги масофани ёдга солиди. Бу ўринда мавлоно Лутфий ёр тасвири асносида пайғамбарнинг меърож тундида Холиқ ҳузурига кўтарилиши ва Яратган билан расул орасидаги масофа икки қош ораллигидек яқин бўлганлиги ҳодисасига ишора қилади. Ғазалининг кейинги байтлари ҳам ёр гўзаллиги таърифи билан давом этиб, унинг ширин ва жонбахш лабидан салсабил (жаннат булоғи) саргардон, Хизр ва Исо Масиҳлар хижолатда эканлиги таъкидланади. Шу тариқа ғазал байтлари ёр таърифу тавсифи тарзида давом этади.

Алишер Навоийнинг мазкур ғазалга мурожаат қилиши ҳам тасодифий бўлмай, муайян асосларга эга. Навоий шу йиллари буюк сўз устаси Абдураҳмон Жомий билан танишган ва устози таъсирида ваҳдат ул-вужуд (бутун борлиқнинг ягоналиги) таълимоти-га қизиққан. Маълумки, Абдураҳмон Жомий ваҳдатул вужуд таълимотини нақшбандия тариқатига татбиқ қилади². Ундаги гоёга кўра, комил инсон – Яратганнинг бир зарраси сифатида ҳам ташқи, ҳам ички гўзалликлар мажмуидир. Комил инсон тимсолининг олий намунаси бўлган Пайғамбар (с.а.в.)дан тортиб барча валий зотлар ҳам комил инсон тимсоли ҳисобланадилар. Лутфий ғазалида тавсифи келтирилган ёр муайян маънода комил инсон тимсолидир. Шу ўринда айтиш мумкинки, инсонни бутун "махлуқотларнинг тожи" сифатида улуглаган Алишер Навоий "малик ул-калом"нинг ушбу ғазалидан таъсирланиши ва ундаги гоёни ривожлантириб, мазкур ғазалга тахмис боғлаши бежиз эмас эди. Навоий тахмиснинг биринчи бандида Лутфий ғазали матлаъсида келтирилган комил гўзаллик таърифига ҳамоҳанг тарзда иқтибос санъатидан фойдаланиб, ҳар бир мисрада Қуръон оятларидан жумла келтиради:

¹ Алишер Навоий. Илк девон (1466 йилда кўчирилган қўлёзманинг факсимил нашри) // Нашрга тайёрловчи Ҳ.Сулаймонов. – Т.: Фан, 1968.

² Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008.

*Шарбати "юҳйил изом" эрни майи нобиндадур,
Сураи "вашшамс" тафсири юзи бобиндадур,
Шарҳи "мозоғулбасар" наргислари хобиндадур...*

Навоий талқинида ёрнинг лаби ўликларни тирилтирувчи тоза шарбат, Қуръони Каримдаги "Ваш шамс" сурасининг изоҳи унинг юзида акс этади, "кўз алданмади" оятининг шарҳи унинг кўзларида намоён. Бу таъриф Лутфий қаламидан тўкилган соч ва қош таърифлари билан бирлашиб, мукаммал гўзаллик тасвирининг ёрқин намунаси вужудга келганлигини кўрамыз.

Одатда, ғазалга тахмис боғланаётганда унинг бандлари сони ғазал байтларига мос ҳолга келтирилади. Лекин баъзан шоирнинг хоҳишига кўра, ғазалдаги айрим байтларга тахмис битилмаслиги, яъни улар қисқартирилиши мумкин. Айнан шу ҳолат юқоридаги тахмисда ҳам кузатилади. Тахмисга асос бўлган Лутфий ғазали, аслида, ҳажман етти байтдан иборат. Аммо тахмис боғланганда унинг икки байти қисқартирилиб, беш банд ҳолига келтирилган. Қуйидаги икки байт Навоий тахмисиде учрамайди:

*Хомаи қудрат-ла битганда не мусҳафдур юзи-
Ким, малоҳат ояти мажмуъ анинг бобиндадур...*

*Кўзлари ҳар гўша уйқудин кўпорур фитналар,
Турфа махмуреки, чандон фитналар хобиндадур.*

Бунинг бир неча сабаблари бор. Юқоридаги икки байтга эътибор қаратсак, уларда юз ва кўз тасвирини кўрамыз. Биринчи байтда ёр юзи қудрат қалами ила битилган Мусҳаф, яъни Қуръонга нисбат берилса, иккинчи байтда унинг кўзлари уйқуда ҳам фитна кўзғатувчи махмур (маст)га ўхшатишмоқда. Алишер Навоий ўз тахмисининг биринчи бандидаёқ юз ва кўз тасвирининг мукаммал тарздаги баёнини бериб бўлганлиги учун уни яна такрорлашга эҳтиёж қолмаяпти ва ўз-ўзидан энди бу икки байт мазмун жиҳатидан тахмис учун ортиқча эканлиги сезилади. Яна бир сабаб қофия талаби билан боғлиқ. Тушириб қолдирилган байтлардаги қофияларга эътибор қаратсак, улар "бобиндадур" ва "хобиндадур" тарзида эканлигини кўрамыз. Алишер Навоий тахмиснинг матлаъ бандидаёқ ушбу қофиялардан фойдаланганлиги учун уларни такрор ҳолда қўллашни истамаган ва шу тарзда тахмис беш банд ҳолига келган.

Филология фанлари доктори Афтондил Эркинов фанга маълум қилган ва шоирнинг мухлислари тузган иккинчи девони ҳисобланадиган "Оққуюнли ихлосмандлар девони"³ таркибида уч мухаммас мавжуд. Уларнинг барчаси Лутфий ғазалларига боғланган. Мазкур девоннинг 1471 йилда тузилганлиги ўттиз ёшли шоирнинг дастлабки тахмислари фақатгина устози Лутфий ғазаллари асосида яратилаётганлигини билдиради. Девондан ўрин олган кейинги тахмислар қуйидаги банд билан бошланади:

2-тахмис:

*Маснади хусн узра токим кўрмишам ул шоҳни,
Тийра айлабмен фиғондин нилгун хиргоҳни,
Эй сабо, арз айла ногаҳ кўрсанг ул дилхоҳни,
Кўктадур ҳар дам фиғоним кўргали сен моҳни,
Даъвий меҳринга тонук тортадурмен оҳни.*

3-тахмис:

*Ҳалқайи зулфунгда кўнглум бўлғали ғам маҳрами,
Ул қора қайғу билан савдода чун ортар ғами,
Дер санга девонаву шайдолиғидин ҳар даме,
Эй, сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи аъзами,
Ҳалққа-ҳалқа руҳнинг сарманзилидур ҳар хами.*

Ёш Навоийнинг дастлабки мухаммасларини "малик ул-калом" ғазалларига боғлаётганлиги бежиз бўлмай, бу ҳолатни Лутфийнинг Навоийгача бўлган туркий адабиётда тутган юксак мақоми, унинг бадий жиҳатдан мукаммал шеърияти билан изоҳлаш мумкин.

Алишер Навоийнинг илк расмий девони "Бадоеъ ул-бидоя" 1470-1480 йиллар

³ Бу ҳақда қаранг: Эркинов А. Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девони // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012 йил, 1-сон.

оралиғида Султон Ҳусайн Бойқаронинг таклифи билан тузилган. Мазкур девон таркибига беш мухаммас киритилган бўлиб, уларнинг дастлабки учтаси юқорида келтириб ўтганимиз – Лутфий ғазалларига битилган.

Аmmo кейинги икки тахмисни шоир айнан ўз ғазалларига боғлаганлиги масаланинг эътиборли жиҳати ҳисобланиб, бу алоҳида таҳлил қилиниши лозим бўлган нуқтадир. Дикҳатимизни девондаги “Жудо” радифли мухаммасга қаратсак. Тахмис куйидаги банд билан бошланади:

*Оҳқим, воламен ул сарви хиромондин жудо,
Кўзларим гирендур ул гулбарги хандондин жудо,
Бенаводур жон доғи ул ҳури ризвондин жудо,
Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти такаллум шаккарстондин жудо.*

Агар “Бадоеъ ул-бидоя” таркиби ўрганиб чиқилса, мазкур тахмисга асос бўлган ғазал айнан шу девоннинг ўзида – эллик иккинчи ўринда келаётганлигини кўриш мумкин. Демак, шоир мана шу ўриндан бошлаб, ўз қаламига мансуб ғазалларга тахмис боғлашга киришяпти. Яна ҳам эътиборни тортадиган жиҳати, тахмисга асос бўлган ғазал мухлислар томонидан тартиб берилган “Илк девон”да (19-б саҳифа) ҳам учрайди. Демак, кўриняптики, бу ғазал шоирнинг йигирма беш ёшгача бўлган даврида яратилган ва кейинроқ, “Бадоеъ ул-бидоя” таркибига ҳам киритилган. Маълум бўляптики, шоир ўзининг йигитлик даврида битган ғазалига алоҳида эътибор билан қараяпти. Уни дастлабки расмий девонига ҳам киритиб, яна тахмис боғлаш учун ҳам танлаб оляпти. Бундан кўриш мумкинки, Алишер Навоий ўзининг ёшлик лирикасига мансуб ғазали мавзусига орадан вақт ўтгач яна қайтишга эҳтиёж сезган ва шу тариқа бу ғазалини мухаммас ҳолига келтирган. Мазкур тахмис таркибини кузатадиган бўлсак, ундаги баъзи ўринлар ғазал матнидан бироз фарқланишини кузатамиз. Хусусан, мазмун талабига кўра, ғазалдаги тўртинчи ва бешинчи байтларнинг ўрни алмашган. Шунингдек, бешинчи байтдаги “гардун” сўзи қофия имкониятига қараб тахмис таркибида “даврон” сўзи билан алмаштирилган. Натижада, шоир “гардун” сўзининг ўрнига “жонон”, “жон”, “ҳижрон” сўзлари билан қофиядош бўлиш имконига эга бўлган “даврон” сўзидан фойдаланган. Ғазал байтини тахмис мисралари билан қиёсласак:

Ғазал байти:

*Ҳажр ўлумдин талх эмиш, мундин сўнг, эй гардун, мени
Айлагил жондин жудо, қилгунча жонондин жудо.*

Энди бу байт тахмис таркибида қандай ҳолатда қўлланилганлигини кўрамыз:

*Қилгали маҳрум жоми васлдин жонон мени,
Талхком этмиш тириклик бодасидин жон мени,
Ҳар замоне ўлтурур ғам захридин ҳижрон мени
Ҳажр ўлумдин талх эмиш, мундин сўнг, эй даврон, мени
Айлагил жондин жудо, қилгунча жонондин жудо.*

“Бадоеъ ул-бидоя”даги “Оқибат” радифли тахмисга асос бўлган ғазал ҳам айнан шу девон таркибида саксон иккинчи ўринда учрайди. Қолган тахмисларни ҳам ўрганиш натижалари шуни кўрсатдики, етти тахмисдан олтитасига асос бўлган ғазаллар шоирнинг ёшлик ва йигитлик даврларида яратилган бўлиб, улар “Ҳазойин ул-маоний”нинг муайян девонидан ўрин олиш билан бирга ундан илгариги девонлар таркибида ҳам учрайди. Хусусан, уларнинг биттаси “Илк девон”га, иккитаси “Бадоеъ ул-бидоя”, учтаси “Наводир ун-ноҳоя”га киритилганлигини кузатиш мумкин.

Навоий тахмисларининг “Ҳазойин ул-маоний”да жойлашиш ўрнини куйидаги жадвалда кўриш мумкин:

Мухаммас	“Ғаройиб ус-суғар”	“Наводир уш-шабоб”	“Бадоеъ ул-васат”	“Фавойид ул-кибар”
Лутфийга тахмис	1	1	1	0
Ўз ғазалларига тахмис	2	2	1	2
Жами	3	3	2	2

Шу ўринда яна савол туғилади: нима учун Алишер Навоий маълум бир ёшдан сўнг ўз тахмисларини бошқа шоирларнинг ғазалларига боғламай, ўзининг ғазаллари асосида мухаммас битишни маъқул кўряпти?

Маълумки, Алишер Навоий сўзга, хусусан, шеърга юксак талабчанлик билан ёндашган. У ҳар бир жанрнинг қонун-қоидаларини чуқур билгани ҳолда мухаммас жанрига ҳам ижодкор гоёларининг ифодаси сифатида қараган. Алишер Навоий танлаган ғазалда буюк шоирнинг дарду дунёси, албатта, акс этиши шарт эди. Эҳтимол, Алишер Навоий муайян бир ижодий салоҳиятга етишгандан сўнг туркий адабиётда мана шундай шеър намунасига дуч келмагандир, бошқа шоирларнинг байтларида ўз оламининг акс-адосини ҳис этмагандир?! Бу эса бадиий диди юксак бўлган Алишер Навоийнинг ўз ғазалларига тахмис боғлашига олиб келган бўлиши мумкин.

Шу ўринда яна қуйидагича саволлар пайдо бўлиши табиий: мумтоз адабиётимизда ўз ғазалларига тахмис боғлаш ҳодисаси Алишер Навоийгача мавжудмиди? Бу ҳолат Алишер Навоийдан кейин қай даражада давом этди?

Ўз ғазалларига тахмис боғлаш мумтоз адабиётимиз тарихида Алишер Навоийгача кузатилмаган. Навоийдан кейин эса бундай ҳолат баъзи шоирлар, хусусан Хива адабий муҳити ижодкорларида кўринади. Муҳаммад Раҳимхон Феруз давридаги XIX аср Хива адабий муҳитида темурийлар ва Алишер Навоий ижодига қизиқиш ва эҳтиром юксак даражада бўлиб, Ферузшоҳ ўз фаолияти давомида Султон Ҳусайн Бойқарога тақлид қилишга уринган ва Алишер Навоий сингари ўз ғазалларининг аксариятига ўзи тахмис боғлаган⁴. Худди шу муҳитнинг яна бир йирик вакили Муҳаммад Ризо Огаҳий ҳам Алишер Навоий, Фузулий каби улуг сўз усталарига мухаммас боғлагани ҳолда ўзининг унта ғазалини бешлантириб, тахмис ҳолига келтирган⁵.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Алишер Навоий ёшлик ва йигитлик чоғларида туркий шоирлардан Лутфий ижодига юксак эҳтиром билан қараган ва туркигўй шоирлар орасидан айнан Лутфий ғазалларига учта мухаммас боғлаган. Кейинчалик (ўттиз ёшдан кейин) ёзган тахмисларига эса ўз ғазалларини асос қилиб олган. Тахмис учун танланган ғазалларнинг деярли барчаси шоирнинг ёшлик ва йигитлик даврида яратилган бўлиб, уларнинг "Илк девон", "Бадоеъ ул-бидоя" ҳамда "Навоир ун-нихоя"да учраши бу фикрни исботлайди. Демак, шоир ўзининг ёшлик ва йигитлик чоғидаги ижодига алоҳида эътибор билан қараган ва бу даврда ёзган ғазалларига ўз ижоди жараёнида қайта-қайта мурожаат этиб турган. Шоир муайян мавзуга доир ғазал ёзар экан, орадан вақт ўтиб, шу мавзуга қайтишга эҳтиёж сезган ва шу тариқа ўз ғазалларини мухаммас ҳолига келтирган бўлиши мумкин. Алишер Навоий ўз ғазалига тахмис боғлаш натижасида мумтоз адабиётимизда мавжуд анъаналарга янгича руҳ бахш этиб, ўзининг новаторлик салоҳиятини намоён этган. Шоир тахмис боғлаш учун ўз ғазалларини танлар экан, улардаги руҳнинг ёшликка хос жўшқин ва шиддаткор эканлигига алоҳида эътибор қаратган. Натижада, биз мазкур тахмисларни ўқир эканмиз, ёши улғайиб бораётган Навоийнинг ички дунёси ва навқирон Алишернинг қайноқ ҳиссиётлари санъаткорона уйғунлашганига гувоҳ бўламиз.

Ижод – сирли жараён. Юксак санъат намунаси бўла оладиган ижодий асарларнинг яратилиши мухлислар учун ҳамиша қизиқ бўлиб келган. Мазкур хулосалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Алишер Навоий мухаммасларининг яратилиш хусусиятларини тадқиқ қилиш шоирнинг ижод ва илҳом ҳиссиётлари билан боғлиқ тасавурларни аниқлаштиришга ёрдам беради.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Эркинов А. Культурный перфекционизм в хивинской придворной среде при Мухаммад Рахим-хане II как способ противостояния режиму русского протектората // История и культура Центральной Азии. - Токио, 2012.

⁵ Орзибеков Р. Огаҳийнинг ўз ғазалларига битган тахмислари сонини еттита, Р.Мажидий эса тўққизта деб келтиради (Қаранг: Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Т.: Фан, 1976. 94-бет; Мажидий Р. Огаҳий лирикаси. – Т.: Фан, 1963. 87-бет). Биз юқоридаги кўрсаткични беришда С.Долимов томонидан 1972 йилда нашр этилган икки жилдлик Огаҳий "Девон"идан фойдаландик.

Тахмислар

Соҳиб МУЗАФФАР

1939 йилда туғилган. ТошДунийнинг журналистика факультетида таҳсил олган. Ижод намуналари вилоят ва марказий матбуотларда эълон қилинган. “Йиғлаётган дарахт” шеърӣ тўплами чоп этилган.

Олаҳий ғазални тахмис

*Мавҳ этар зоҳиран кўзни, ботинан гирёнадур,
Ҳар гиёҳин бир сибизга, дема ерин таронадур,
Офтоби алдоқчи шам бир, моҳи синиқ шонадур,
Даҳр касри ким ҳақиқатда, кўҳан вайронадур,
Они ҳар ким маскан этмак истади девонадур.*

*Истасанг сайр айламак, пайдо йўлингда ўтли жсар,
Хавф солиб кўнглинга у, сўнг, кўзда гирёнинг кутар,
Бўлмаса ҳосил муроиди, бошинга зардин тўкар,
Саҳфида ер сарбасар, ондин ёғар гарди хатар,
Амниятдан йўқ асар, ваҳ, не ажаб қошонадур?*

*Тортиб сани гафлат сари, алдар чалиб юз нагмасин,
Таҳлил этсанг гар ониким, бошдан-оёгинда кин,
Минг ишонки, очмас санго, фитнага хўрда диллин,
Фитна авфोजи онинг сокилари қасди учун,
Тортибон онда жафо тийгин мудом айлонадур.*

*Тун қапоқин остида, минг-минг таманно парчалар,
Ўйлама бул парчалар, шабда очилган гунчалар,
Даҳр ўқидан, боқ танинда бул ҳисобсиз дарчалар,
Онда ҳар шаъмики равшан бўлгусидир кечалар,
Қоврилиб ўз ёғига бошдан-оёғи ёнадур.*

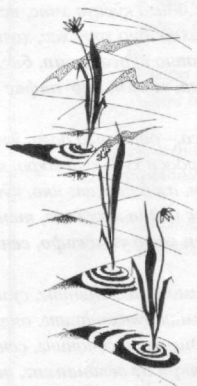
*Боқки, бу саҳнига гамнинг борму тенг баҳо – нисбат,
Борар ортиб кунба-кун бу сирли манзилга ҳайрат,
Келса ҳар кас, энгиб ҳайрат, дилига иниб шавкат,
Шуълаи хирмон аро чуркангусидур оқибат,
Онда роҳат шаъмига ҳар жсон қуши парвонадур.*

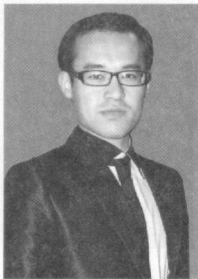
*Авалло, бу қулбаи қошонани тан айлади,
Сўнг, сепиб меҳрин сувин дуру галтон айлади,
Нур бериб ким дил кўзидан, равшани жсон айлади,
Они гафлатдан қаю хуш ким нишимон айлади,
Ҳайрат ашқидан онга билгилки обу донадур.*

*Қутмағил ҳаргиз кўнгил ошинолардин сафо,
Қўй, аларнинг ҳар узвида тўлгонур заҳму жафо,
Ортадур гаминг ва лек тафтинг босилмас мутлақо,
Ким онинг аҳлига бўлди ошино истар вафо,
Тортибон турли жафолар жсонидин бегонадур.*

*Минг урин, ким бермас илкин сенга аззат мужиби,
Тегмага ким тийра бўлгай сенга давлат мужиби,
Аззату давлат нари, йўқ, ҳатто, раҳмат мужиби,
Таркини онинг кишиким билди роҳат мужиби,
Олам аҳли ичра они англа ким фарзонадур.*

*Йигламай ўтган киши тонг йўқ жаҳондин топилмас,
Йиртиги бутган киши тонг йўқ жаҳондин топилмас,
Соҳибо, ўтган киши тонг йўқ жаҳондин топилмас,
Комиго етган киши тонг йўқ жаҳондин топилмас,
Ким, бу олам Осаҳий бир кўҳна ҳасратхонадур.*

Ақром МАЛИК

1990 йилда туғилган.
 Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон
 Миллий университети
 ўзбек филологияси
 факультети 2-курс
 талабаси. “Буюр,
 кўнгилжоним” ҳамда
 “Ўзликка талаб”
 шеъррий тўпламлари
 нашрдан чиққан.

Навоий газалига тахминс

*Ҳар кимга бахтин қулдириб, тақдир мени бир қилди кам,
 Гаҳ-гаҳ умиднинг гулханидин ёқди дилда тийра шам,
 Чехрамда гулгун шодлик, бу сувратим бир муҳташам,
 Ер узра тим-тим қон ёшим зўёки томмас дам-бадам
 Ким, нақди васлинг байъига кўзлар санар бир-бир дирам.*

*Саҳв ўлди йўлим узра чаҳ, қилдим эжунунда кўп гунаҳ,
 Хуш, ақл бўлмай оғаҳ-у, кечикти тоат, тавба гаҳ,
 Майхонадур манзилгаҳ-у, ўйимда васлинг дарди, маҳ,
 Ишқингда бўлгач хоки раҳ, бўлдум балокашларга шаҳ,
 Гам хайлидин тортиб синаҳ, оҳ ўтидин чектим алам.*

*Жоним берай, бир берса сас, кўнглумда шулдир мултамас,
 Ўлмак манга кўрқув эмас, исмидин ўзга сўз абас,
 Дунё, ахир, бир хору хас, ҳолимга боқил эй, бекас,
 Бир қатла кўрсанг они, бас, қатл этмагай эрдинг ҳавас,
 Ишқига, эйким, ҳар нафас бизни қилурсен муттаҳам.*

*Тиг урса – дардимга даво, ўлдурса, оҳ, топғум шифо,
 Ҳар зардаси хуш-хуш сафо, куйдум кеча-кундуз, наво –
 Қилсам, азоб берсанг яно, кўнгул деюр: шул мудоао,
 Эй сарв қадди маҳлиқо, тенгри қачон кўргай раво
 Мендин вафо узра вафо, сендин ситам узра ситам.*

*Соҳибиман майхонанинг, султониман гамхонанинг,
 Роҳибиман бутхонанинг, ошигиман жононанинг,
 Мақсудиман афсонанинг, сендин бўлак дурдонанинг
 Йўқ фикри бу девонанинг, титрар ичи ҳамхонанинг
 Ким, сақфи бу вайронанинг ашким суйидин бўлди нам.*

*Ҳар онни хуш айём тут, зикрида дардин сен унут,
 Ҳар сўзидин бир хайр кут, ҳам хайр бил қилса сукут,
 Нолангда гар кўринса дуд, ишқингда бўлгайму субут,
 Мутриб, навое кам тут, муг дайрида ором тут,
 Соқий, лаболаб эсом тутким, қасди жоним қилди гам.*

*Ишиқингда дил – нур махзани, кел, кўр бу ёғдухонани,
Нур измида ошиқ тани, Ҳақ севса бир қул бандани,
Қандоқ ажсаб, бу севгани, васлингни бир бор кўргани
Берганга гам даҳри дани майхона басдур маскани
Ким, бода дафъ айлар ани, етса кишига ҳар алам.*

*Сенсиз бу оламдин сафар этсам, ахир, бу не самар,
Зикрингда бир мужда келар, сенинг билан йўқтур хатар,
Нурунгни тут, шамсул қамар, сенсиз мани зулмат кўмар,
Дайру ҳарамда сар-басар, ул юздин истарлар хабар,
Кўп ҳам низоъ этма агар ул дер самад, бу дер санам.*

*Кўзимда кўк, осмон иси, осмон иси – уммон иси,
Юзимда зар сомон иси, шулдир, Малик – ҳижрон иси,
Бу дайрнинг олтун, миси бир ён, келур комрон иси,
Дединг топиб жонон иси, топтим лабидин эгон иси,
Келур бу сўздин қон иси, тинма, Навоий, асра дам.*

Газал бўстони

**Эрмамат
НУРМАТОВ**

1937 йилда туғилган.
Наманган Давлат
педагогика институ-
тининг филология фа-
культетини битирган.
“Олмос”, “Боқий
бахт”, “Яхшилик”,
“Муҳаббат боғи”,
“Соғиниш”, “Оқ
гулдаста”, “Девон”,
“Фарҳад”, “Оқ ва
қора”, “Икки кутб”,
“Эзгуликдан умр
чарогон”, “Сабоқ”
каби китоблари нашр
этилган.

Сен табассум айлагай

***

Тун кетиб, олам аро оламча нурлар келдилар,
Нур билан дилларга ҳам нурдай сурурлар келдилар.

На сурур, гулдай безай деб умримиз дафтарларин,
Бегубор тонглар каби ёрқин шуурлар келдилар.

Рўбарў бўлса машаққат йўлда гунг тоғлар мисол,
Қаддини букмоқ учун собит гурурлар келдилар.

Сойга боқ, сойга туташган чаималар ёнига боқ,
Қўлда кўза, кўзда ишқ гилмону хурлар келдилар.

Эрмуҳаммад она юрт мадҳига тил чоғлар экан,
Сўз эмас, сўз ўрнига гўёки дурлар келдилар.

***

Бори элга яхшилик қилгилки, мундин яхши йўқ
Ким, дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилик.

Бобур

Бу фазилат сарвари бахт тахтида султон эрур,
Шодумонлик қисмати, кўргай замондин яхшилик.

Умр ўтиб олганда ҳам огушига мангу туроб,
Ёди элда, қайтади ҳар бир омондин яхшилик.

Субҳидам эрса дилинг, меҳринг таралса нур каби,
На башар, ҳатто, келур Аллоҳ томондин яхшилик.

Ҳоби гафлат босмасин, юрма ёмонлик роҳидан,
Ким кўрибдир то ҳануз тиги камондин яхшилик.

Учраса аҳли жафо васли ҳидоятдан гапир,
Иддао шул, турфа бўлсин бари жондин яхшилик.

Ожизу бечорадир вақт олдида мулку манол,
Йилни кўй, қолгай муқаррар яхши ондин яхшилик.

Эрмуҳаммад, яхши исмин шеърға-да, сарлавҳа қил,
Не учунким, чехра очгай ушбу номдин яхшилик.

* * *

*Сен табассум айлагач, дилда қуёш уйгондику,
Чашиаи шодлик мисол кўзларда ёш уйгондику.*

*Юзларингга нур сепин ёймиш, ажиб, мўъжизами,
Жон олувчи ваъдалар измида қош уйгондику.*

*Сўзга лаб очган эдинг, булбул ҳамоҳанг сайради,
Қир-адирда ўт-ўлан, ҳаттоки, тош уйгондику.*

*Биз сайрга чиққан эрдик субҳидам гулиан аро,
Тарк этиб уйқуни, шунда кекса-ёш уйгондику.*

*Чин муҳаббат васлидан ортиқча бөйлик қайда бор,
Қуйлабон васфин Наманган ҳамда Шош уйгондику.*

* * *

*Кўзларинг жодуси борми, танга ўт солмиш, малак,
Кўзларим ҳам йўлларингга термулиб қолмиш, малак.*

*Барқ урибди унда ёғду ҳамда саркаш ваъдалар,
Ваъдалар уммониди сузмоқ ширин болмиш, малак.*

*Ошиқ аҳли айтадурки, ул санам сангдил эрур,
Қимки сангдил васлига хуммор экан, толмиш, малак.*

*Бахт, ахир, чўпчак эмас, қасри вафо қурмоқ керак,
Бу қаср боқийми, мўртми, имтиҳон олмиш малак.*

*Сенга таҳсин, негаки, зоглар ўзин булбул санаб –
Сайраса гул қошида бу беибо ҳолмиш, малак.*

*Не синовинг бўлса собир Эрмуҳаммад тоабад,
Тоабад ишқинг дилимда қўнғироқ чалмиш, малак.*

Наманган

Адабиётшунослик

Йўлдош
СОЛИЖОНОВ

1940 йил туғилган.
Филология фанлари
доктори, профессор.
Фаргона Давлат
педагогика институ-
тининг тарих-фило-
логия факультетини
туғатган.
“XX асрнинг
80-90-йилларида ўзбек
насирида бадиий нутқ
поэтикаси” мавзуда
докторлик диссер-
тациясини ёқлаган.
“Улуғ санъаткор”,
“Шеърятнинг сирли
жилвалари”, “Тонг
юлдузлари”, “Нутқ
ва услуб”, “Олимнинг
олами”, “Фаргона
адиблари”, “Сўз
сеҳрлари”, “Зулмат-
дан нур кидирганлар”,
“Мен сиздан сабоқ ол-
дим”, “Ҳақиқатнинг
синчков кўзлари”,
“Фаргона адабиёти”
каби илмий асарлар
муаллифи.

РУҲИЯТНИ ЁРИТГАН ШЕЪРИЯТ

(Атоқли шоир Эркин Воҳидов
портретига чизгилар)

Одатда, улкан ва истеъдодли санъаткорларнинг бутун бир ижодигина эмас, балки ҳар бир асари ўнлаб, юзлаб олимлар томонидан батафсил тадқиқ қилинади, синчиклаб ўрганилади. Мабодо, улар бир жойга жамлангудек бўлса, ажойиб бир тафаккур чаманзори дунёга келади. Ундаги бир-бирига мутлақо ўхшамаган ҳар битта гул ўз ранги ҳамда таровати билан кўнгилларга ором беради ва ижодкор гулзорининг турфалигини кўрсатувчи фазилатга айланади. Масалан, улуғ Алишер Навоий ижоди 500 йилдан буён тадқиқ этиляпти, бундан кейин ҳам ўрганилаверади. Бу билан Навоий ижоди ҳақида айтиладиган фикр қолмади, деган муаммо келиб чиқмайди. Аксинча, фикр фикрни уйғотади деганларидек, ижодкор услуби ва маҳоратининг янги-янги кирралари очилаверади. Чунки ҳақиқий истеъдодли санъаткорнинг ижодий мероси уммонга ўхшайди. Унга шўнгиган ғаввос насибасига яраша дуру гавҳарларни териб чиқаверади, улар эса мутлақо тугамайди. Замонамизнинг истеъдодли шоири Эркин Воҳидов ижоди ҳам ана шундай уммонлардан биридир. Агар шоир ижоди ҳақидаги илк мақолалар матбуотда эълон қилинганига ярим асрдан ошганини инобатга олсак (Т.Тўла. “Шарқ юлдузи”ни варақлаб... “Совет Ўзбекистони” газ. 1961. О.Шарафиддинов. Талант ва масъулият. “Ўзбекистон маданияти” газ. 7.08.1962), ҳозиргача бу уммондан йигиб олинган жавоҳирот хазинасининг ҳисобига етиш мушкул эканлиги аён бўлади-қолади. Шундан буён ўтган давр мобайнида бирон бир ўзбек адабиётшуноси йўқки, ўзининг илмий-тадқиқот ишларида, ҳеч курса, бир марта Эркин Воҳидов номини тилга олмаган, шоир ижодига хос янги бир фазилатни кашф этмаган бўлсин! Шунга қарамай, бу санъаткор ижодининг очилмаган қатламлари жуда сероб. Мен ҳам ана шу қатламлар қърига кучим ва нафасим етганча шўнғиб, Эркин Воҳидов шеърятининг ўзим илғаган айрим фазилатлари ҳақида фикр юритмоқчи бўлдим.

Аввало, Эркин Воҳидов поэтик тафаккури ғоят кенг ва тиниқ шоир эканлигини таъкидлаш зарур. Ҳаётда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга теран нигоҳ билан қараш, уларнинг туб моҳиятини англашга интилиш, қайси бири хайрли, қай бири сохталигини аниқлай олиш истаги шоирнинг илк ижодий қадамларидан буён йўлдош бўлиб келаётир. Шоирнинг бадиий тафаккури доимий ҳаракатда бўлгани туфайли

ўзининг сархил меваларини тез ва мўл-қўл бера бошлади. Натижада, Э.Воҳидов ижоди жадал суръатлар билан камолот чўққисига қўтарилди ва устоз адабиётшунос Умарали Норматов лутф қилганларидек, шоир қаламига мансуб ҳар бир сўз, ҳар бир сатр чиндан ҳам “Кўнгилларга кўчган шеърят”га айланди.

Жуда яхши эслайман: 1961 йилда Эркин Воҳидовнинг мўъжазгина “Тонг нафаси” деб аталган шеърлар тўплами босилиб чиқди ва тез орада қўлма-қўл бўлиб кетди. Айниқса, биз каби ёшлар (ўшанда 1-курс талабаси эдим) бу китобчадаги барча шеърларни ёдлаб олиб, давраларда, тўй-маъракаларда, қизлар билан учрашувларимизда “ўзимизники” қилиб ўқиб юрардик. Албатта, баъзан дакки ҳам эшитардик, негаки, ўша пайтда Эркин Воҳидовни ўқимаган одам йўқ эди-да! Лекин биз бу танбехлардан ранжидимасдик, сабаби Эркин Воҳидов деган шоир ўзимизнинг Олтиариқдан, демак, биз битта одамдиз деган юпанч бизга далда берган. Ҳа, Эркин ака биринчи шеърлар китоби биланоқ ўзимизники бўлиб қолган, унинг шеърлари бизнинг кўнглимизга кўчиб кирган, ҳечам чиқиб кетгиси келмасди ва ҳозиргача ҳам бемалол яшаяпти. Энди айтинг-чи, шоир учун бундан ортиқроқ бахт, бундан буюроқ тахт борми?!

Мана, шундан буён 50 йилдан ортиқ вақт ўтди. Бу даврда Эркин Воҳидов ижоди ҳам бўйига, ҳам энига, ҳам айланасига беқиёс даражада ўсди, вазни ва салмоғи ортди. Бугун Эркин Воҳидов ўзбек адабиётининг ёруғ юлдузи, катта ижодий мактаб яратган улкан санъаткор бўлиб танилди.

Маълумки, Эркин Воҳидов тенгдош бўлган авлод адабиётга ўтган асрнинг 60-йилларида кириб келди ва ўзбек шеърятини ҳам шаклан, ҳам мазмунан тубдан янгилади. Айнан шу йилларда қўлига қалам олган шоиру ёзувчилар юраги озодлик, эрк туйғуси билан тўлиб-тошган эди. Ҳурриятга, эрка интилган бу ижод аҳли ўз асарлари руҳига, энг аввало, миллатнинг кадр-қимматини улуғлашни, миллий ифтихор туйғусини синдиришни истади ва бунга дадил киришди. Натижада, бу авлоднинг илк шеърлариёқ ўша пайтдаги жамиятда чуқур томир отган ёлғонга, сохталикка, баланд-парвозликка қарши исён сифатида жаранглади. Аммо бу исённи очик-ошкора баён этиш мумкин эмасди. Чунки яққаҳокимликни бой бериб қўйишни истамаган коммунистик мафкура заҳарли тишларини қайраб турарди. Хайриятки, шеърятда фикрнинг рамзий тимсоллар орқали ифодалаш, тиконни гулга ўраб “тортик” қилишнинг турли усуллари ва воситалари бор. 60-йиллар ижодкорлари ана шу усул ва воситалардан унумли фойдаланиб, одамлар юрагига кириб бордилар. “Менинг ҳам ўша йилларга мансуб шеърларимнинг ҳар учтадан биттасида жамиятдаги ёлғону алдовларга қарши исён туйғуси бор” дейди бу ҳақда Э.Воҳидов (“Бу обод кунларга етдик соғомон...” Сўхбат. “Тафаккур” ж., 2011, 3-сон).

Аслида, бу авлоднинг хизмати шу билангина чекланмайди. Чунки улар ўз қутлуг қадами билан шеърят соҳасидагина эмас, балки ижтимоий-сиёсий жабҳаларда ҳам, маънавий-маърифий майдонда ҳам туб ўзгаришларни вужудга келтирди. Ҳар бир ижодкор қўлликка маҳкум этилган халқ ўзининг аянчли турмуши моҳиятини чуқурроқ англасин, унга танқидий нуқтаи назардан қарасин, деган қутлуг ният билан қўлига қалам олди, бутун адабиёт, маънавияти, маърифати тарихида том маънода янги саҳифалар очди. Улар бадийий сўз воситасида одамларнинг мудроқ қалбини уйғотди, онг-шуурида исён ясади.

Одамларга фақат шеъригина эмас, балки ўзи ҳам кераклигини чуқур ҳис этиб яшаш истаги Эркин Воҳидовни ҳамиша ана шу авлоднинг олдинги сафида юришга ундади. Шоир ижодининг илк қадамларидан ижодкорлик ва фуқаролик маъсулиятини чуқур ҳис этиб, унинг залворли юқини онгли равишда зиммасига ортган ҳолда яшаб ва ижод қилиб келмоқда. Агар синчиклаб қаралса, Эркин Воҳидов асарларида миллат шаънига мақтов ёғдиришдан, унга ҳамду санолар ўқишдан кўра, кўпроқ инсоннинг ҳаёт олдидаги бурчини англаши, замон унинг елкасига ортаётган таҳқирли юқдан қандай қилиб озод бўлиши йўлларини излаши лозимлиги тўғрисида ёзишни муҳимроқ деб билганини англаш қийин эмас. Шу боисдан, у бутун ҳаёти давомида ҳам ижодий, ҳам ижтимоий фаолиятини бир-бирига қўшиб олиб борди ва бу узвий боғлиқлик шоир шеърларида ўзига хос мазмун ҳамда ранг бағишлади.

Эркин Воҳидов ҳар доим ижодининг бошланишида айтган:

Халқ – устозим, мен эса – толиб,

Сўз дурларин термоқдир ишим.

Одамларнинг ўзидан олиб,

Одамларга бермоқдир ишим, – деган принципига қатъий

амал қилиб яшади ва ижод қилди. Бунинг натижаси ўлароқ, у чинакам халқ шоири сифатида тан олинди. Шоир бутун ижоди мобайнида ўзини "эркалаб бағрига босган, меҳнаткаш, бағри кенг, орзуларидай улуғ халқининг беқиёс фазилатларини, дардини куйлаб келмоқда. Шунинг учун ҳам шоиримиз асарларида халқона рух, соддалик мудо устувор бўлиб келаётир.

Дадил айтиш мумкинки, Эркин Воҳидовнинг нафақат ҳар бир шеъри, балки ундаги ҳар бир сатри ҳам "тўлқин урган сирлар тўла уммон"дир. Чунки чин маънодаги "шоир ўз халқининг юрак парчаси" ҳисобланади. Бундай юракда, шубҳасиз, исён тўғилади. Исёнга дош бермоқ эса осонмас, бинобарин, исён бедор қалб инқилобидир. Бундай қалб халқ дарди билангина нафас олади. Шу боисдан шоир "мен"и халқнинг тили ва дили, жигарбанди, фарзанди сифатида намоён бўлади. У яхшими, ёмонми, 30 миллионлик халқини ўз қалбига жо қилган, унинг ташвиши ва қувончи билан нафас олаётган тирик жондир. Ана шу халқининг дарди, сўзини ифода этмоқлик ижодкор ўзлигининг туб моҳиятини ташкил этади. Шоир томонидан мана бу мисралар бежиз ёзилмаган:

Сени сездим ҳаргиз ўзимда,

Менда фикринг, ўйинг, тилагинг.

Ҳар нафасда ёниқ кўксимда

Уриб турар сенинг юрагинг.

Айнан ана шу халқнинг юраги уриб турганлиги учун ҳам Эркин Воҳидов шеърларида "баҳорий илиқлиги наҳорий тиниқлик" барқарор.

Эркин Воҳидовнинг ҳар бир шеърида даврнинг ёрқин манзараси, халқнинг ўлмас руҳияти, миллатнинг монументал қиёфаси тўла акс этади. Шоир шеърларида илгари сураётган ғояни ўқувчига мажбур қилиб тушунтирмайди, сатрлар зиммасига оғир юк ортмайди. Иложи борица, оддийгина сўзлар ва лирик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати орқали енгилгина тақдим этади. Қуйидаги "Ҳожи ота Марғилоний сўзи"га қулоқ тутинг-а:

Етмиш йиллик умрим ўтди хорижда,

Юздан ошган Ҳожи отанг бўламан.

Тирик юрдим Истанбулда, Парижда,

Она юртдан айру қандоқ ўламан?

Қандоқ кетай Ватанимни кўрмай ҳур,

Илҳақликдан зўр дунёда ҳеч дард йўқ.

Мана, етдим муродимга, минг шукур,

Энди, болам, ўладиган номард йўқ!

Гувоҳ бўлиб турибсизки, бу шеърда ортиқча баландпарвоз сўзлар, ватанпарвар шахснинг эҳтиросли туйғулари, ташбеҳлару метафоралар, овозни қўтариб чиранишлар йўқ. Оддийгина инсоннинг одмигина суҳбати. Бироқ суҳбат шу қадар самимий, соддаки, унда юз ёшдан ошган Ҳожи отанинг бутун қалби ярқ этиб кўриняпти. Ҳожи ота фикрини ифодалаш учун танланган сўзлар содда ва қаҳрамоннинг ёшига муносиблиги билан эътиборни тортади. Мисралардаги биронта сўз ўрнини алмаштириш ҳам мумкин эмас. Ҳар бир сўзда унинг шу пайтгача тортган азоб-укубатлари, Ватан соғинчи, шукроналиги, юртини озод кўриш туйғусидан қониқиш ҳисси яққол сезилиб турибди. Ҳақиқий шеър шунақа бўлади, ундаги ҳар бир сўз қалбни чўгдай жизиллатиб таъсир қилади. Эркин Воҳидов ижодига хос бундай фазилат унинг илк ижодий қадамларидан бошлаб ҳозиргача ҳамроҳ бўлиб келаётир.

Ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкинки, истиқлол ғояси, мустақиллик учун кураш мавзусини XX асрнинг 60-йилларида ўзбек шеърлятига Эркин Воҳидов олиб кирди. Шўро даврида ўсиб, тарбияланиб вояга етган авлод халқ иродаси, ўзига хос тарихи, миллатнинг шаъни, қадр-қиммати, жисмоний ва маънавий куч-қудрати ифодаланган, аждодларининг шон-шавкати улуғланган шеърларни иштиёқ билан ўқиши, ўқиганда

ҳам тўғри қабул қилиши (яъни ўқиши) бироз қийин эди. Шу боис ўша пайтда Эркин Воҳидов томонидан яратилган "Ўзбегим" қасидаси одамлар онги-шуурига чакмоқдек урилди. Айримларни куйдирди, баъзиларни карахт қилиб қўйди. Лекин бу чакмоқ жуда кўпчилиكنинг қалбигади зулматни ёритиб юборди. Бунинг боиси "Ўзбегим" қасидаси ўз даврида миллатнинг маънавий эҳтиёжи тарзида дунёга келган ва халқнинг айна пайтдаги бироз бўлса-да, янгиланаётган хоҳиш-истагини ифодалаган эди. Қасида 60-йиллар бошларида эса бошлаган демократия шабадасидек миллатнинг биқик кўнглида бурқсиб турган миллий ор-номус, миллий ифтихор туйғуси дарчасини очиб юборди. Натижада, бу шеър одамларда ўзига ишонч, қатъият, миллий ғурур пайдо қилди. Орадан озгина вақт ўтиб яратилган "Руҳлар исёни" достони, "Инсон", "Бу кўллардир" каби қасидалари халқимизнинг ёришган руҳиятини ишончли кураш йўлига олиб чиқди. Шу жиҳатдан 80-йиллар ўрталарида истиқлол учун бошланган оммавий ҳаракатда ана шу шеърлари ва улар муаллифи Эркин Воҳидовнинг катта ҳиссаси борлиги шубҳасиздир.

80-90-йилларда шоирнинг аввалги шеърларига хос лирик оҳанг чекиниб, овози бироз дағаллашганлигини, фикри жиддийлашганлигини, хулосалари кескинлик касб этганлигини сезиш мумкин. Аслида, буни ўз даври учун ижобий фазилат сифатида баҳолаш ўринлидир. Негаки, мазкур хусусиятлар жамиятда юз бераётган алғов-далғов ҳодисалар, Шўро ҳукуматининг халқни менсимаслик, унинг эркини, ор-номусини топташга қаратилган амалдаги ҳаракатларига қарши норозиликнинг акс-садоси тарзида дунёга келган эди.

Оҳангдаги бундай сифат ўзгаришлари, айниқса, Эркин Воҳидовнинг "Тирик сайёралар" китобидан ўрин олган кучли ижтимоий характердаги шеърлари, "Канада туркуми", "Донишқишлоқ латифалари"да аниқ кўзга ташланди. Гарчи шоирнинг "Арслон ўргатувчи", "Кўча четидаги аёл", "Шарқий қирғоқ", "Келажакка мактуб" сингари шеърларида эрк муаммоси кучли ижтимоий руҳ билан сугорилган бўлса-да, рамзий тимсоллар орқали ифодаланган ғоя бироз мискин кайфиятда ифодаланган эди.

80-йиллар охирларида Эркин Воҳидов ижодига азалдан йўлдош бўлиб келган ҳаживёт ҳам бутун бўй-баста билан намоён бўлди. Ижодининг дастлабки йилларидаги ҳазилга мойиллик бора-бора таги зил ғояларни илгари сурувчи жиддий кулгига асос яратди. Эътибор берилса, бу туйғу шоирнинг "Дўстларимни ҳайрон қолдирар...", "Тинглайман кўп ўзбек сўзларин...", "Шеър ҳақида шеър" сингари илк ҳазилларида беғараз, самимий кулги тарзида кўнгилга енгиллик бағишлаган эди. 70-80-йилларга келиб бу йўналиш бироз жиддийлашди, кулгида заҳар моддаси кўюклашди, муносабат билдирилаётган иллатни инкор этиш очик ва кескин тус олди. Бу жиҳатдан шоирнинг "Кулгу мушоиралари"дан иборат ғазаллари, "Донишқишлоқ латифалари", "Канада туркуми"даги асарлари характерлидир. Масалан, "Кулгу мушоиралари"ни мутолаа қилган ўқувчи танқид қилинаётган қусурларни қатъий инкор этган ҳолда шоирнинг беғараз кулгисидан яйраса, "Донишқишлоқ латифалари"ни ўқиб, дастлаб Матмусанинг девоналарча қилган қилиқларидан қаҳ-қаҳ уриб кулади. Кейин эса бирдан чуқур ўйга толади. Чунки шоир Матмуса тушган вазиятнинг туб моҳиятини англамай кулаётган биздек нодонларга нимтабассум билан:

*Аё, дўстлар, адашган
Матмусадан кулмайлик.
Матмусадек ўзимиз
Тандир кийган бўлмайлик,*

– деб танбеҳ беради. Чиндан ҳам Матмуса ким? У, аслида, ўз даврида коммунистик мафкура тандирини кийиб олиб, кўзлаган манзил-макони, мақсад-муддаоси номаълум бўлган ўзимиз эмасми?

Дарвоқе, Эркин Воҳидов латифаларидаги тандир, дутор, қалпоқ, лаган, эшак сингари деталлар Матмуса шахси билан ёнма-ён туриб, ривожлана бориб, қахрамон характерини турли томонлардан ёритувчи образ даражасига кўтарилади.

Эркин Воҳидовнинг чинакам санъаткор сифатидаги бош фазилатларидан яна бири – ўзининг халқ дардини англаш, бу дарду ташвишларни енгиллатиш учун унга ҳамқору ҳамдаст бўлиш аънанасига, мустақилликка эришилгандан кейин ҳам содиқ қолганлигидир. Яъни шоир айримларга ўхшаб, ўзининг бош мақсади – Ватани озод-

ликка эришганидан кейин ниятига етган фуқаро сингари ўзини четга олмади. Балки мустақилликни янада муштақамлаш, уни асраб қолиш йўлида собитқадамлик билан ҳам ижодий, ҳам амалий фаолиятда намуна кўрсатди.

*Хуррият – номус-ор, нафсониятдир,
Қадрин билган элга мангу ниятдир.
Хурриятнинг ўзи тайёр бахт эмас,
Бахт учун энг буюк имкониятдир.*

*Хурриятга ишонч, саботинг керак,
Журъатинг, парвозинг, қанотинг керак.
Ватан хуррияти учун ҳамиша
Фидоликка тайёр ҳаётинг керак.*

Чиндан ҳам шоирнинг ўзи айтганидек, “Адабиёт – мўмин-маъқул одамларнинг майдони эмас. Фақирона кўниқувчанлик, ўз тинчини ўйлаш истеъдодни ҳалок этувчи омиллардир”. Бу билан Э.Воҳидов шеърини фақат ҳамду санолар воситаси эмас, балки унинг вазифаси мудроқ халқнинг кўзини очиш, эришилган галабани асраб қолиш ва кўпайтиришдан иборат эканлигини амалда исботлай олди ва истиқлол шеърини одамлар йўлини ёритувчи машъалага айлантирди. Бу машъала ҳануз порлаб, ўз кутлуг вазифасини шараф билан бажариб келаётир.

Эркин Воҳидов ижодининг аввалги босқичларида учрамаган мурожаат усули “Оғриқли саволлар”, “Давлат иши”, “Шаҳарми бу, қишлоқми бу..”, “Сен менга тегма”, “Биздан кейин ҳеч бир авлод қайта курмасин” сингари шеърларида аниқ кўзга ташланади. Уларда шоир-лирик қаҳрамони ўқувчига тўғридан тўғри мурожаат қилади, унга оғриқли саволлар бериб, мантиқли жавоблар кутади. Аммо дилини қониқтирадиган жавоб ололмай фарёд чекади. Бинобарин, Эркин Воҳидовнинг бу шеърлари инсон қалбига бевосита йўналтирилган, инсон шаъни учун курашадиган, инсон шахсига нисбатан меҳр билан сугорилган шеърини эканлигини исботлайди.

Эркин Воҳидов бундан кўп йиллар муқаддам:

*Шоирлик – бу ширин жондан кечмақдир,
Лиммо-лим фидолик жомин ичмақдир.
Шоирлик – жигарни минг пора этмак,
Бағир қони билан сатрлар битмак.*

*Ўзни томчи-томчи, зарра ва зарра
Элга қурбон қилиб, энг сўнги қарра –
Армон билан демак: “Эй, она юртим,
Кечир, хизматингни қилолмай ўтдим...” – деб ёзган эди. Бугун*

шоирнинг улкан адабий меросидан баҳраманд бўлиш асносида тўла ҳуқуқ билан айтишимиз мумкинки, Эркин Воҳидов халқига хизмат қила олгани учун ҳақли равишда “Ўзбекистон Халқ шоири” унвонини олди. “Лиммо-лим фидоилик жомини” ичгани ва бу йўлда намуна кўрсатгани учун муҳтарам Президентимиз ўз қўллари билан кўксига “Олтин юлдуз”ни қадаб “Ўзбекистон Қаҳрамони” деб эълон қилдилар. Халқимиз ва Ватанамиз олдидаги буюк хизматлари муносиб тақдирланиб келмоқда.

Ҳозир Эркин Воҳидов ижоди айнан ширага тўлган пайти. Бу фикримизни шоирнинг кейинги пайта эълон қилган шеърлари, публицистик мақолалари, суҳбатлари тўла исботлаб турибди. Она халқига, Ватанига чинакам меҳр қўймаган ижодкор ҳар қанча истеъдодга эга бўлмасин бундай мавқега эриша олмайди. Меҳр-муҳаббати кучли, садоқати беқиёс бўлганлиги туфайли Эркин Воҳидов халқимизнинг чиндан ҳам ниҳоятда суюкли шоири бўлиб қолди. Шоир ўзбек шеърини янгича фикр, янги шакллар, янги образ, янгича оҳанг, янгича усул ва воситалар олиб кирди ва унинг тамоман янгилишига муносиб ҳисса қўшди. Шоир шеърлари кўнгилларга ором, руҳимизга кўтаринкилик, вужудимизга мадад бағишлайди. Демак, шундай шоирни севмаслик, асарларини чин дилдан суйиб мутолаа қилмаслик мумкин эмас!

"МЕНИ ШЕЪР БОФИГА ЕТАКЛАГАН КИМ?"

Ҳар қайси давр адабиёти ёки муайян санъаткор ижодига турли нуқтаи назар ва мавқедадан ёндашса бўлади. Адабиётшунослар кўпинча бадиий ижоднинг етакчи пафосини, ғоявий-эстетик маъно қирраларини, янада аниқроғи, ижодкорнинг нимани айтаётганлиги ёки нима демоқчи бўлганлигини текширишга эътибор беришади. Лекин ҳар қандай даврдаги адабий жараённинг туб моҳиятини ёки муайян бир ижодкорни тўла-тўқис англаш учун шунинг ўзигина етарли эмас. Бадиий ижод ҳодисаларига, адабий сиймоларга ҳаққоний баҳо бериш учун уларнинг генезисини, яъни келиб чиқиш ва вужудга келиш тарихини, адабий-маънавий сарчашмаларини, умуман, бадиий таъсирланиш ва маънавий-руҳий озикланиш манбаларини аниқлаш жудаям зарурдир. Бунингсиз исталган шоир ёки санъаткор тўғрисида тугал тасаввур ҳосил этиш мушкул. Мумтоз адабиёт намояндаларига ҳам, замонавий ёзувчилар ижодига ҳам шу йўсинда ёндашилса, асл бадиий ҳақиқатни англаб етиш бирмунча осон кўчади.

Миллий сўз санъатимиз ва улкан санъаткорларимизнинг генетик моҳиятини чуқур билиш ҳамда ҳаққоний ёритиш, умуман, адабиётнинг тараққиёт хусусиятларини, бадиий ижод сирлари ва қонуниятларини белгилашда кўл келишини махсус таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. XX аср рус шеърятининг буюк намояндаларидан бири Осип Мандельштам машҳур мақолаларидан бирида айтиш масалага тўхталиб, қуйидагиларни айтиб ўтганди: "Шоирнинг адабий генезисини, адабий сарчашмаларини, унинг маънавий яқинларини ва келиб чиқишини аниқлаш бизни тўғри ўқ илдизга олиб боради. Мунаққид шоир нима демоқчи бўлган, деган саволга жавоб бермаслиги ҳам мумкиндир, бироқ унинг келиб чиқиш манбаларини айтишга бурчлидир".

Шуни алоҳида таъкидлашга тўғри келадиги, шеърятимизга олтиншинчи йилларда кириб кела бошлаган иқтидорли шоирлар, хусусан, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Чўлпон Эргаш, Омон Матжон, Муҳаммад Али, Маъруф Жалил каби забардаст ижодкорлар бадиий оламига худди шу нуқтаи назардан ёндашилмаган. Бадиий тафаккуримизнинг кейинги даврлардаги ривожланиш йўлларини ва йўналишларини аниқ тасаввур этиш учун мазкур авлоднинг адабий-маънавий таржимаи ҳолини билиш муҳимдир. Дастлабки қадамлари балан адабий жамоатчилик ва устозлар назарига тушган ёш қаламкашларнинг ўз ижодий йўлларидан умиди, ўз истеъдодлари тақдирига ишончи зўр эди. Абдулла Ориповнинг "Созим" (1967) деган фахриясида

Яшар ҚОСИМ

1954 йилда туғилган.
Тошкент Давлат уни-
верситетининг фило-
логия факультетини
битирган. "Ўйғониш
садолари" китоби чоп
этилган. Филология
фанлари номзоди.

ўша умидворлик, ўша орзу ва ўша навқирон ишонч дадил ифодаланганди: "Мен шоирман, истасангиз шу, Ўзимники эрур шу созим. Бировлардан олмамид туйғу, Ўзгага ҳам бермам овозим. Мен куйлайман – гоҳ дилда қадар, Гоҳ севиниб шеър тўқийман мен. Тингламаса ўзгалар агар, ўз-ўзимга шеър ўқийман мен". Ёш лирик қаҳрамоннинг шундай соф ва беғубор шоирона ақида билан яшаши, эзгу мақсад билан қалам тебратиши қалбингизга беихтиёр шукуҳ бағишлайди. "Шеър кечаси" деган таъсирчан манзумасида Эркин Воҳидов ўз поэтик истиқболи хусусида кўтаринки руҳда, ёшликка хос соф бир самимият билан сўзлайди: "Шеърлар чамани кенг, Умирим ҳам узоқ, Гуллар таражаман кучоқ ва кучоқ. Аммо бир гул менин юрагимдадир. Бир шеър ёзмоқ менинг тилагимдадир. Бу шеърни излайман ақлимни таниб, Бу шеърни куйлайман оташда ёниб. Бу шеър ишқи билан хшайман мудом, Бу шеър ишқи билан кўнглимда илҳом, Бу шеърга банд бутун эзгу ҳисларим... Мени маъзур тутинг, бу гал дўстларим, Қувноқ даврангизда ўқиб бергали Энг яхши шеъримни ёзмабман ҳали". Ана шу "энг яхши шеър" идеали ва аъмоли лирик "мен"ни бир зум тинч қўймайди. Уни фаол маънавий фаолиятга, курашларга ундайди, юксак ижодий чўққилар сари етаклайди.

Ёш лирик қаҳрамон эстетик дунёқараши ва адабий орзулари Рауф Парфининг "Шеърят" номли шеър-хитобида таъсирчан акс этган: "Юксак орзулари бордир шоирнинг. Шоирларда бўлар фақат эзгу ният. Қалам, қалам эмас – Бонга зарб ила урилгучи чўқмор, Ундан таралгучи садо ва акс-садо сен – шеърят!" Муаллиф шеърятимизда тугилаётган янги садонинг қудратига ва тақдирига, унинг давомли акс садоларга айланишига чин дилдан ишонади. Ёш шоир шеърят, сўз дунёси ҳақида шунчалар олижаноб, шу қадар юксак фикрда. Бу дунё унга қандайдир фавқуллодда, беҳад маҳобатли туюлади. У шеърятни дунёдаги энг эзгу ва энг қудратли овоз, деб билади. Замоннинг бошқа бир навқирон ижодқори Омон Матжон шеърят кошонаси қошида уятчан ва ўйчан кайфиятда турган ёш қаламкаш аҳволи-руҳиясини, унинг қалбидаги ийманиш ва илинж, муқаддас даргоҳ остонасидаги журъатсизлик ва ҳаяжон ҳисларини ҳамда кўнглидаги узундан-узун дардмандлик, орзумандик туйғуларини ҳаққоний, самимият билан тасвирлаган: "Кимнидир ахтардим, ахтардим узоқ, Кўзим паналаб баъзан қуёшдан. Ёлдирак изидек узун тунларда Номин ҳай-хуйладим унинг тоғ-тошдан. Ва ниҳоят, бугун – истиқбол куни Кўриб қолдим уни оламдек равшан – Менинг қалбим эди у, дунё таниб Шеърят эшигин қоқарди ўйчан".

Юқорида келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, ҳар бир ижодқорнинг адабий-эстетик идеалини ўз асарларидан, яъни унинг ўз эътирофлари ва дил сўзларидан излаганимиз маъқулроқ. Ёш шоирларнинг турли-туман фахриялари ва қадрдон устозларга бағишловларида биз янги лирик қаҳрамоннинг маънавий озиқланиш ва таъсирланиш манбаларини, руҳий таянч ва суюнчиқларини, қайсидир маъноларда эса савқитабий интилиш мўлжалларини кузатамиз. Синчиклаб қаралса, авлоднинг адабий-маънавий куч олиш манбалари кенг қўламлиги ва ранг-баранглиги билан диққатни тортади. Энг муҳими, ушбу авлодошларнинг адабий-маънавий интилишлари силсиласида, айтиш мумкинки, бирортаям ўткинчи ёки тасодифий номлар йўқ.

Абдулла Ориповнинг "Сен Пушкиннинг севган малаги" деб бошланадиган ажойиб шеъри янги лирик қаҳрамон поэтик таржимаи ҳолини билишга бирмунча кўмаклашади: "Сен Пушкиннинг севган малаги, Сен Гёте орзу этган қиз. Сен Байроннинг ўтли юраги, Сен Гейнени ёндирган юлдуз. Алишернинг Гулисисан сен, Сен Лутфийнинг сўлим ғазали. Булбулсан Ҳофиз гулшанин Ва Хайёмнинг ширин асали Топеимда нозланаб турган, Эй сен менинг эрка гўзалим". Ёш шоирнинг ўзи ҳақидаги нозик фахриясида икита муҳим фикр ифодаланганини кўрамиз. Биринчидан, муаллиф фахриясида Шарку Фарб манбаларини махсус таъкидлаб, ўзига маънан ва руҳан яқин сўз даҳоларига алоҳида эътиборни қаратади. Иккинчидан эса ёш лирик қаҳрамон санъат дунёсида ўткинчи ёки шунчаки меҳмон эмаслигини навқирон бир эҳтирос билан қайтар экан, унинг: "Топеимда нозланиб турган, Эй сен менинг эрка гўзалим", дея ўз шеър илоҳасини чексиз бир севги билан куйлаши ва бу илоҳий гўзални Пушкиннинг севган малаги, Гёте орзулаган қиз, Байроннинг ўтли юраги, Гейнени ёндирган юлдуз, Алишернинг Гулиси, Лутфийнинг сўлим ғазали, Ҳофиз гулшанининг булбули, Хайёмнинг ширин асали, деб таърифлаши ва улар билан қиёслаши қалбингизга фараҳ, шукуҳ бағишлайди. Айни

чоғда, мазкур мисралар истеъдоднинг қудрати ва бадий мўлжаллари ҳақида ҳам муайян тасаввур беради. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш даркорки, юқорида тилга олинган юсак ва улугвор номлар, умуман, олтишинчи йиллардаги шоирлар авлоди учун азиз ва мўътабар номлар эди. Улардан, айниқса, Навоийнинг авлод адабий-маънавий таржимаи холи шаклланишидаги ва келгуси тақдиридаги ўрни, ҳаётбахш таъсири теран ва эътиборга лойиқдир.

Абдулла Орипов "Алишер" номли шеърда Навоийга муносабатини янада теранроқ ифодалашга эришган. Муаллиф талқинича, Навоий ижоди фақат она тилидаги шеърятнинг энг юсак чўққиси ёки бетакрор тимсолигина эмас. Балки миллий борлиқнинг энг ёрқин бошланғичи, миллий ўзликнинг энг мукаммал рамзидир: "Жаҳонки муқаддас нени кўрибди – Барига онасан, эй қодир ҳаёт. Беш юз йил наридан боқиб турибди, Нурли бу юзларга нуроний бир зот. Шу буюк ўғлингни ардоқлаб дилдан, Халқим, таъзим этсам арзийди тамом. Унинг номи билан бирга битилган Дунё дафтарига ўзбек деган ном". Шеърда улуг бобокалонимизнинг миллий маънавият ва маданиятимиздаги муаззам ўрни билан бирга, айна чоғда, улуг тарихий шахс сифатида беқиёслиги ҳам очиб берилган.

Олтишинчи йиллар шоирларининг Навоий ҳазратлари билан маънавий мулоқот ва унсиятидан сўзларкан, Эркин Воҳидов шеърятда алломага бўлган ниҳоясиз муҳаббатни махсус тилга олиб ўтиш жоиздир. Эркин Воҳидовнинг лирик қаҳрамони ҳам Навоий санъатининг ўнлаб улкан ва ўзига хос, олис ва яқин акс-садоларидан бири сифатида ўша илоҳий ижодга адоқсиз меҳрдан тугилган, ўша муқаддас меросдан ранглар ва оҳанглар ўзлаштирган. Улуғ алломага чексиз ихлосини Эркин Воҳидов қатор шеърларида чин дилдан, ёниб-қуйиб куйлаган. Навоий дунёсини ўз шоирона руҳининг азал-абад замини, куч-қувват ва маънавий озуқа олиш маскани, асосий таянч нуқтаси, деб таърифлаган: "Фузулий девонин қўлимга олдим, у солди кўнглимга ғазал меҳрини... Кўп заҳмат сўнгидан англаб етолдим Устоз Алишернинг буюк сеҳрини. Уни танидим элимни билдим. Маҳкамроқ тургандай бўлдим заминда. Диёрим, сен билан ифтихор қилдим, Барча шавқу оташ шу боис менда". Ушбу мисраларда Навоий меросининг бугунги авлодлар учун адабий-бадий, айна пайтда, миллий-маънавий Ватан эканлиги поэтик таъкидланган. Ёш шоир биргина сўзга меҳр эмас, балки злу юртга муҳаббат ҳам шу қутлуғ шеърят туфайли қалбига кириб борганлигини сидқидилдан эътироф этади. "Уни танидим элимни билдим" мисрасининг маъно кўлами Навоий даҳосининг ёш каламкаш учун кимлигини тенгсиз миллий ифтихор рамзи, ҳаёт-мамонт янглиғ бир қудрат, яшаш ва яратишга чорловчи маънавий-руҳий манба эканлигини билдиради. Навоий Эркин Воҳидов наздида, миллий шеър санъатининг энг юсак тимсоли бўлибгина қолмай, шу билан бирга, она юрт, Ватан рамзи ҳамдир. "Ватан ва Навоий" ёки "Навоий ва Миллат" – улуг устоз сўзининг "буюк сеҳрини" чин дилдан севган ва англаб етолган инсон – ижодкор учун ҳақиқатан ҳам ёндош ва жондош атамалар, синоним тушунчалардир. Zero, миллат рамзига айланган улугвор санъаткорлар ижодида шахснинг маънавий олами сарҳадлари муқаддас Ватан худудлари билан туташади, янада аниқроғи, тенглашади: "Шунинг-чун сўрсалар: – Илк устозинг ким? Сенга шеър асрорин ким этди ошкор? Дейман: – Қалам берди муқаддас юртим, Ватан меҳри этди мени шеърга ёр".

Авлоднинг Навоий даҳосига сўнгсиз севгиси хусусида фикр юритганда, яна қатор шеърлари, айниқса, бир қанча унутилмас мисраларни четлаб ўтиш қийин. Рауф Парфининг қуйидаги дилга яқин ва ёниқ сатрлари шулар жумласидандир:

*Шоир, шеър айтмоққа сен шошма фақат,
Улуғ Алишернинг қутлуғ тилида .*

Бунда она тилимиз ҳамда улуг Навоий тәппа-тенг улугланган. Аниқроғи, муаллиф уларни онгли равишда тенглаштирган. Яъни Навоийнинг "қутлуғ тили" – бу она тилимизнинг ўзгинаси демакдир. Ушбу гоят ҳаётӣ ва ўринли муқоясада заррача муболага йўқ. Ҳақиқатан, она тилимизнинг бойиши, ривожӣ ва гуллаб-яшнаши, жаҳоннинг энг обрўли ва улугвор адабий тилларидан бирига айланишида Навоий қадар меҳнат ва машаққат чеккан иккинчи бир сиймони топиш мушкул. Худди шу сабабли муаллиф юқоридаги сатрларда мазкур ҳақиқатни астойдил уқтиради. Айна чоғда, ушбу таъ-

кидда ёш шоирнинг Навоий бадиий мўъжизасига чексиз муҳаббати ҳам акс этган. Ҳа, Рауф Парфи таърифида, улуг Алишер, "қутлуғ тил" ижодкори ва бунёдкори, руҳимизни илоҳий бир тарзда янграган мўъжизалар соҳиби сифатида эъзозланади.

Умуман, бадиий ижоднинг ёки айрим адабий авлодларнинг генезисини, яъни туғилиш ва келиб чиқиш жараёнини тадқиқ этиш ҳар доим жиддий илмий аҳамиятга молик масалалардан ҳисобланиб келган. Айни шу жиҳатдан олтмишинчи йиллар шоирлар авлодининг адабий-маънавий манбалари ҳақида фикр юритарканмиз, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўша даврда адабиёт оламига кириб келган ёш қаламкашларнинг адабий сарчашмалари сирасида Фафур Фулом ва унинг катта авлодининг мавқеи ва салмоғи бутунлай бўлақчадир. Ҳақиқатан ҳам Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон ва Зулфия, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Миртемирлар ёш шоирлар учун чин маънода намуна, тимсол эдилар. Улар ижодидаги устоз санъаткорларга аталган қатор шеърий асар ва дostonлар, турли бағишловлар, ёлқинли мадҳиялару ёниқ марсиялар шундан далолат беради. Авлоднинг пешқадам вақилларидан Эркин Воҳидовнинг XX аср ўзбек шеъриятининг яловбардорларидан бири Ҳамид Олимжонга бағишланган куйидаги самимий сатрлари юқоридаги мулоҳазаларимизни тасдиқлайди.

*Мени шеър боғига етаклаган ким?
Бу чаман асрорин ким этди аён?
Оламдан мен фақат шодлик изладим,
Менга устоз бунда Ҳамид Олимжон.*

Айтиш керакки, ёш шоирларнинг устозларга қизиқиши ва меҳри шунчаки оддий, одадий авлодлараро муносабат билангана чегараланмайди. Бу тарихнинг фавқуллодда ва менгзарсиз гардиши, замоннинг беомон эврилишлари боис туғилган бетакрор бир ҳис, ҳайратомуз бир муҳаббат эди. Олтмишинчи йиллар шоирлар авлодининг маънавий оламини ушбу муҳаббатсиз тасаввур этиш қийин. Зеро, ёш шоирларнинг Ватанга, миллатга, элу юртга оташин меҳри ана шу муҳаббат алангасида йўғрилган, десак адашмаймиз. Уларнинг инсон ва адабий шахс, ватандош ва санъаткор сингари ўсиб-улғайиши, шаклланиб вояга етиши бевосита устоз деб аталган муқаддас маънавий оталарнинг меҳри, далдаси ёрдамида, ижодий сабоқлари таъсирида кечган, рўёбга чиққанди.

Шоира Зулфияга бағишланган "Теранлик" шеърида Эркин Воҳидов устоз ва шоирлар, катта ва ёш авлод ўртасидаги маънавий алоқаларни чиройли очиб берган: "Теранликни қидирмадим уммонлардан, Инсонлардан топдим уни, инсонлардан. Теранлик – бу нур ёғилган юзлардадир, Теранлик – бу ўйчан боққан кўзлардадир, Теранлик – бу айтилмаган сўзлардадир". Муаллиф ихчамгина шеърда теранликни – не-не синовларга ва кўргиликларга, "машъум йиллар дилга солган озор"ларга, "оналарнинг ҳасратию оҳ-зорлари"га замоннинг зилзилаю тўфонларига дош беролган буюк ва пок қалбларгина эришиши мумкин бўлган ахлоқий фазилат, руҳий баркамоллик сифатида таърифлайди: "Теранликнинг таърифига сўз бормикан? Машъум йиллар дилга солган озоридан, Оналарнинг ҳасратидан, оҳ-зоридан Одамларнинг юрагида уммони бор, Уммонларнинг сокинлигу тўфони бор". Табиийки, бунда таъриф ва таҳлил этилаётган улугвор ва бой умр йўли, серқирра ва сермаъно ҳаёт мазмуни билан бирга, ундан ёш шоир чиқарган хулосалар ҳам ибратомузидир: "Умидларда ҳаёт қадар теранлак бор. Кўнгилдаги сабот қадар теранлик бор. Теранликни қидирмадим уммонлардан. Инсонлардан топдим уни, инсонлардан". Дарҳақиқат, мана шундай нодир умр ва ижод сабоқлари эндигина мустақил ҳаёт ва адабиёт остонасида турган навқирон қаламкашлар учун жудаям зарур ва бебаҳо эди. Олис манзилларни кўзлаган, олдинда не-не мураккаб ва зиддиятли ҳаёт, ижод доvonлари кутиб турган ёш авлодга маънавий суянчиқ ва таянчдай керакли ҳамда қимматли эди. Олтмишинчи йиллар шоирлари ўз муҳитларида худди шундай таянч нуқталарни топа олганлари, айни пайтда, уларга суяниб, маънавий-эстетик изланишларида улардан куч, мадад ола билганлари учун ҳам ўз олдиларига замон нуқтаи-назаридан муҳим ғоявий-бадиий мадсадларни, зарурий вазибаларни қўйишга журъат қилдилар.

Устозлар босиб ўтган йўлдан ва улар қолдирган меросдан анланган ва чиқарилган маънолар, келинган хулосалар – бу уларнинг насллар маънавиятида яшаши демак-

дир. Бошқачароқ айтсак, ворисларга эга бўлиш, кейинги авлодлар ички эҳтаёжига айланиш – бу замонлараро робитанинг узилмаслиги белгисидир. Миллий бадиий тафаккур тараққиётида шу нарса катта аҳамиятга моликдир.

Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Рауф Парфилар мансуб тенгқур қаламкашлар билан Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғуломлар авлодининг маънавий алоқалари катта тадқиқотларга мавзу бўлишга арзийди. Бу жиҳатдан ҳар иккала давр – авлод шеърятининг билимдони, атоқли адабиётшунос олим Иброҳим Ғафуровнинг "Қуёшга" мақоласидаги кузатишларини эслаш жоиз кўринади: "Эркин Воҳидовнинг илк шеърларини ўқиган ва тинглаган одамлар қанчалар бирдан завқланиб кетганликларини ўзим кўп маротабалаб кўрган, қузатганман. У пайтлар Ўзбекистон ҳавосида Ғафур Ғулом, Ойбек, Шайхзода сингари жўшқин эҳтиросли, маърифатли шоир ва адибларнинг сўзлари, оҳанглари, қофиялари, латифалари, доноликлари чарх уриб қанот қоқарди.

Ўша даврнинг урушдан базўр омон чиққан биз мурғак болаларини Ғафур Ғуломнинг сўзлари тамомла ўзига ром қилиб олган эди. Унинг "Яша, дейман, ўғлим!", "Билиб қўйки, сени Ватан кутади", "Аввал ўқи", "Тонготар кўшиғи", "Қуёшчалар шеъри", "Бир ғунча очилгунча", "Чароғларим-қароғларим" сингари энг олд шеърларини худди оятдай такрорлаб юрад эдик. Эркин Воҳидов эса Ғафур Ғулом шеърларини илоҳий бир даражада севар эди". Устоз авлодлар ижоди ва дунёқарашининг ўша давр ёш қаламкашларига кучли ва табиий таъсирини юқоридаги мулоҳазалар равшанроқ тусунтиради деб ўйлайман. Ва ушбу таъсир ва маънавий мулоқот шунчаки бир ўткинчи ҳолат, қисқа фурсатли бир қизиқиш эмасди. Катта авлоднинг гоёвий-эстетик олами ёшларнинг адабий изланишларида узоқ вақт акс-садо беради. Хусусан, уларнинг дастлабки асарларида ўрганиш майли, таъсирланиш ва тақлид қўлами анча кенг эди. Ёш шоирлар устозлар бадиий оламига бегубор бир муҳаббат билан талпинар эдилар. Тўғри, бир қанча фурсат ўтгач, ёш қаламкашлар уларнинг идеал ва гоёлари, замонага мос қарашларига шубҳа билан ёндашишга бошладилар. Бундай фикр ва гоёлардан қутулиш заруратини ёш авлод зийраклик билан англаб етади. Бироқ устоз авлоднинг соф инсоний ва шоирона дунёси, замонлар қолипига сифмаган мангу эстетик қадриятлари, бадиий кашф ва топилмалари ёш шоирлар учун бир умр қадрдон бўлиб қолади. "Тадқиқотчилар Эркин Воҳидовнинг ўша пайтдаги шеърларида, – деб ёзади Иброҳим Ғафуров юқорида тилга олинган мақоласида, – Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжоннинг оҳангларига эргашиш майли кучли, деб қайд этганлар. Бунда, албатта, маълум бир ҳақиқат йўқ эмас.

Лекин, билмадим, тўғри таҳмин қиялпанми ё нотўғрими, ҳар ҳолда шоиримизнинг илк даврида ҳаётдан бўлса олиб ёзиш, унинг найини чалиб ёзиш ва бир сўз билан айтганда, "қуёшча" бўлиб ёзиш устунлик қилади. Улар ўзини қуёшча деб ҳис қилган ёш йигитча, бағри оламга кенг очилган, қулоғи Ғафур Ғуломнинг ҳузурбахш оҳанграбо аллаларига ўрганган зувалали шоирнинг шеърларидир. У Ғафур Ғулом илгари сурган идеаллардаги инсондек яшашга чоғланган. Ҳаётдан, оламдан фақат тиниқлик, сурур, мағрур юксалишни кўзлайди. Эркин Воҳидов Ғафур Ғулом билан Ойбек қандай айтган бўлса, шундай илмлар тоғлари ва чўққиларини забт этмоқ иштиёқи билан ҳаётга отланади..." Мазкур мулоҳазалар олтишинчи йиллар шоирлари авлодининг барча вакилларига у ёки бу даражада тааллуқли, деб бемалол айтиш мумкин.

Олтишинчи йиллар ёшлар шеърятини хилма-хил сабаблар ва маънавий эҳтиёж юзасидан устозлар меросига, анъаналарига мурожаатни эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Ўша мурожаатнинг муҳим кўринишларидан, масалан, турли эпиграф ва иктибосларни, катта авлод ижодидаги етакчи мавзу ва мотивларга издошларча ёндашувни айтиш мумкин. Ёки ранг-баранг шеър ва манзумаларида ёш шоирлар устозлар шахсига ва ҳаёт йўлига, улар ижодининг ёрқин ва бетакрор қирраларига алоҳида урғу беришанди. Энг муҳими, ҳамиша устоз шоирлар адабий сабоқларига эҳтиёжманд ва орзуманд кўнгил кўзи билан қарайдилар.

Бу хусусда, Абдулла Ориповнинг бир қатор шеърларида ана шундай ёндашувнинг гувоҳи бўламан. Жумладан, "Ўзбекистон" қасидасида Абдулла Орипов, табиий равишда, Ғафур Ғулом билан Ҳамид Олимжонни эслайди. Ойбекни махсус тилга олиб ўтади. Сиз ўша мисраларни ўқиётиб, бу ёдга олишлар шунчаки юз-хотир юзасидан

ёки номига эмаслигини чуқур ҳис қиласиз. Ёш шоирнинг устозларни қандайдир соғинчи ва меҳр билан эслашида чуқур сабаблар мавжудлигини англайсиз. Ахир, она Ватани ким ҳам уллардай жўшқин илҳом, эҳтиросли ва баланд пардаларда куйлаганди?! Ўзбекистон ҳақидаги энг дилбар дostonларни, энг дилрабо кўшиқларни уллар ёзмаганимиди?! "Сен кетарсан балки йироққа, Фарғонада балки балқарсан. Балки чиқиб оқарган тоққа. Чўпон бўлиб гулхан ёқарсан. Балки устоз Ойбекдек тўлиб Ёзажаксан янги бир дoston, Балки Ҳабиб Абдулла бўлиб, Саҳроларда очажаксан кон. Тупроғи зар, маъданим маним, Ўзбекистон, Ватаним маним". Ишончимиз комилки, мазкур мисраларда устоз Ойбек эсланмаганида эди – муаллифнинг ҳам, бизнинг ҳам кўнглимиз унчалик тўлмаган бўларди. Зеро, бунда "бетимсол Ойбек" (Абдулла Орипов) фақатгина бадий образ тариқасида гавдаланмайди. Шу билан бирга, "устоз Ойбек" Ватан образининг ва тасаввурининг муҳим бир қирраси ҳамдир.

Қолаверса, Ватан образини яратишга, уни куйлашга бел боғлаган шоғирнинг устозларни бир қур ёд этиши, шубҳасиз, чуқур маънавий эҳтиёж, миннатдорлик, айна пайтда, адабий бурч ва қарздорлик туйғулари билан боғлиқ бўлса керак. Табиийки, бунда навқирон бир миллий ўзлик тасдиғи, фарзандларча гурур ва ифтихор туйғулари ҳам балқиб турибди: "Юрмасман ҳеч беҳиштни излаб, Тополмасам чекмасман алам. Ўтирмасман эртақлар сўзлаб, Мусалло деб йўнмасман қалам. Кўкламингдан олиб сурурни, Довруқ солди устоз Олимжон. Ғафур Ғулом туйган ғурурни Қилмоқ мумкин дунёга дoston. Олис тарих қадамим маним, Ўзбекистон, Ватаним маним!". Абдулла Ориповнинг нозик ва лутфкор бадий таҳлилида устоз шоирлар дунёсининг бетакрор жиҳатлари, уллар истеъдоди ва ижодининг етакчи қирралари бўртиб акс этган, дейиш мумкин. Абдулла Ориповнинг поэтик таъриф ва талқинлари ўзининг беҳад ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги билан диққатни жалб этади.

Агар таъбир жоиз бўлса, устоз шоирлардан Абдулла Ориповга руҳан жуда яқини алломайи замон Ғафур Ғуломдир. Бу нарса ўқиш-ўрганишлар ва ҳар турли таъсирланган билан бирга, айна чоғда, истеъдодлар табиати, бадий тафаккур ва идрокдаги табиий туғма уйғунлик, азалий ўхшашликлар ҳосиласида тушунилса ва талқин этилса, айна муддаодир. Кези келганда, қуйидагача қиёслаш фикримизни равшанлаштиришга ёрдам беради, деб ўйлаймиз: Эркин Воҳидов шеърини ўз услубий йўналишига кўра ва руҳан Ҳамид Олимжонга; Рауф Парфи лирикаси ўз табиатига биноан Ойбек ва Усмон Носирга; Омон Матжон ва Маъруф Жалилнинг ҳаётий мазмун билан йўғрилган, воқеабанд шеърлари Миртемир домланинг содда, самимий, дилкаш ва донишманд шеърини; Чўлпон Эргашнинг ғоят вазмин ва ўйчан тажрибалари Мақсуд Шайхзоданинг фикрчан ва фалсафий лирикасига ҳамоҳанг туюлади. Ана шундай маънавий маҳрамлик, руҳий қондошлик, бадий тахайюлнинг бепоёнлиги, "руҳий поённинг чексизлиги" жиҳатидан Абдулла Орипов замонамизнинг улғу санъаткорларидан Ғафур Ғуломга яқинроқ туради. Ва биз, шу ўринда, устоз шоғирлар ўртасидаги ўзаро муносабатни фақатгина сийқаси чиққан адабий таъсир омили билан чегаралаб қўйишни истамаймиз. Дарвоқе, шуни ҳам унутмаслик керакки, ёшлик чоғларида ижодий-руҳий изланиш жараёнида ёлпасига ҳамма-ҳаммадан эмас, балки туғма ўхшаш, руҳан, табиатан яқин истеъдодларгина ўзаро маънавий мулоқотга киришади. Хусусан, "Қандай чексиз эди руҳий поённинг" мисрасидан шуни англаш мумкинки, устоз Ғафур Ғулом руҳий поённинг бепоёнлигини ҳеч ким Абдулла Ориповдай аниқ ва равшан тасаввур қилолмаса керак.

Абдулла Ориповнинг "Баҳор" шеърини Шайхзода хаёлини васф этувчи маҳзун мисралар келади: "Беқиёс эди у шеър лочини! Хаёли бамисли Кўрагонийдек. Гар тарих эврилса, шухрат тожини Унга кийгизарди Султон Улуғбек. Балхдан ҳориб қайтган Алишер мисол Энди тўлғизганди чўккан давотин. Кетди пок бир сиймо. Теран бир хаёл Қолдириб дунёда ҳеч ўчмас отин. Бақюю бебаҳо аён буюклик Ўтди сўнги дамда бош эгиб куйи. Фақат билганидан қолмас Тириклик. Мана, гулга чўммиши Чигатой бўйи". Мақсуд Шайхзоданинг ўз замонага сиймаган улкан иқтидорини ва бетакрор ижодий қисматини акс эттирувчи мазкур мисралар таъсирчан поэтик мундарижаси туфайли хотирамизга ўрнашади. Табиийки, ушбу мисраларда ҳам самимий меҳр, ёлқинли муҳаббат ўз ифодасини топган. Лекин ёш шоир устозга эҳтиром туйғуларини ифодалаш билангина

чекланмаган. Шайхзоданинг тенгсиз ижодий жасоратини ҳамда аччиқ қисматини бир неча ёрқин мисра ва эсда қоларли деталлар орқали маҳорат билан умумлаштиришга эришган. Жудаям оғир ва машаққатли бир даврда унинг Мирзо Улуғбек образини ва фожиасини дохиёна севги ва куйинчаклик билан яратишини ёш Абдулла Орипов тўлиб-тошиб, тўлқинланиб куйлайди. Замонининг шафқатсиз чиғиригидан бир амаллаб ўтган ва беомон синовларга бардош берган санъаткор умрининг ва асарларининг асосий сабоқларини англашга ва англатишга интилади.

Устоз Абдулла Қаҳҳорга бағишланган атиги саккиз сатрли, бироқ жудаям теран фалсафий маънолар билан йўғрилган шеърда ҳам Абдулла Орипов поэтик умумлашмалар яратиш йўлидан боради:

*Йўллар оптимизда қолар эдилар,
Саҳролар қоларди чексиз, бетакрор.
Нега улар чексиз, десам дедилар:
Бу ердан ўтганди Абдулла Қаҳҳор.*

Шеърда улуғ санъаткорнинг мураккаб ҳаёт йўли ва ҳавас қилгудек ижодий толеи – умумхалқ муҳаббатига сазовор бўлган бахтиёр ижодкор тақдири рост ва ишонарли тасвирланган.

Абдулла Орипов буюк ёзувчи образининг халқ қалбидан қанчалар чуқур жой олганига ургу берган. Янада аниқроғи, халқ ва Абдулла Қаҳҳор муносабатларини чиройли ва таъсирчан акс эттирган. Яъни Ватан кенгликлари, она юрт саҳролари Абдулла Қаҳҳор сўзи туфайли чексиз, бепоён. Ватанимиз чўққилари ҳам Абдулла Қаҳҳор сўзининг қудратидан салобатли, сарбаланд, юксак!.. Гўзал ва ҳаққоний муболага, шундай эмасми?!

Аён бўлдики, катта авлодга мансуб ёзувчи ва шоирлар образига мурожаат қилар экан, уларнинг номини шунчаки улуғлашни мақсад қилиб қўймайди. Аксинча, устоз адибларнинг ўзига хос ва бетакрор қиёфаларини бадий гавдалантиришга ҳаракат қилади. Мазкур жиддий поэтик ниятни эса ёш издошлар устоз санъаткорлар ҳаёт ва ижод йўлининг бадий-фалсафий таҳлили, уларнинг инсон сифатида ўзига хос хусусиятларини ва асарларнинг етакчи пафосини, муҳим қирраларини ҳаққоний ёритиш, маҳорат билан умумлаштириш орқали амалга оширади. Улар ҳақидаги теран мазмунли манзумалари оддий ва анъанавий бағишловлардай таассурот қолдирмайди.

Шоир мураккаб ва улуғвор умр йўлларининг нозик ва ҳассос поэтик таҳлилидан келажак учун зарурий хулосалар чиқаради. Умуман, 60-йиллар шоирлари, салафлар шеърятини ва шахсиятини ушбу шоирлар авлодининг келгуси тақдирига, адабий-маънавий улғайиши ва камолотга етишида мана шундай ижодий сабоқлар ҳамда ҳаётини хулосаларнинг умидбахш таъсири беқиёс эди.

Доно БЕКЧАНОВА

1985 йилда туғилган.
2002-2006 йилларда
Урганч Давлат уни-
верситетининг ўзбек
филологияси факуль-
тетини тамомлаган.
2011 йилда
Ўзбекистон Миллий
университети ўзбек
филологияси факуль-
тетининг магистр-
атура босқичига
қабул қилинган.
Ҳозирда “Замонавий
саёҳатномаларнинг
жанр хусусияти”
мавзусида илмий иш
олиб бормоқда.

ИККИ ҲИКОЯГА БИР НАЗАР

Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадий тафаккурнинг кўрки ва безаги сифатида қадрланадиган рамз, тимсол, мажоз каби бадий унсурлар асосида яратилган ҳикояларнинг турли шакллари кўришимиз мумкин.

Бугунги кунда рамз асосига қурилган шундай ҳикоялар борки, улар баъзи бир ҳажман катта асарлар кўламайдан-да кенгроқ бўлиб, бутун бошли инсон руҳиятидаги нозик товланишу чигал жараёнларни ўз ичига қамраб олади.

Шу жиҳатдан қараганда, кейинги йилларда Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон ёзган ҳикоялар эътиборга лойиқ. “Тафаккур” журналининг 2009 йил 3-сонида адибнинг “Чилла” номли ҳикояси эълон қилинди. Ҳикоя қаҳрамони қирқдан ошар-ошмас, гуноҳ, разолат ва нодонларга тўла дунёдан чарчаб, ўз-ўзини таҳлил қилиш, ўзлигини англаш, қалби ва руҳини тозалаш, руҳий эркинликка эришиш, ҳеч кимга айта олмайдиган дардларидан фориғ бўлиш, ҳаловатини йўқотган кўнглига таскин бериш мақсадида, ер тагини ўзига ошён қилди. Томирларида Аҳмад Яссавий қони гупираётган қаҳрамон: “Бу дунёга нега келди-ю, қандай савоб ва гуноҳ ишлар қилди?”. Ушбу саволларга жавоб излади. Кўп китоблар ўқиди, таот-ибодатлар қилди. Ҳамма буюклар каби ҳаёт маъносини, яшашдан мақсад нелигини англашга интилди: “...Босиб ўтган ҳаёт йўлидан мазмун, қилган ишларидан мантиқ ахтаради, тақдирига битилгандан ташқари ҳеч бир иш бўлмаслигини билади, бунга ишонади, лекин сочилиб кетган ўйларини бир жойга тўплай олмагани учунми, ойдин хулосалар чиқара олмайди”.

Қаҳрамон ўзига макон қилган ўрасини “Чиллахона” деб номлайди. Чилла – рамзий поэтик образ бўлиб, маънан поклик тимсолидир. Шарқ мумтоз адабиётида унга кўп мурожаат қилинади.

Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон қаҳрамони: “Ҳақ йўлига кириб бўлмас, пок бўлмасанг” сўзларини ўзига шиор қилиб, чилла сақлади. Юмронқозиқдай ер юзидаги хавф-хатарни сезди, “ҳалокатдан” қочиб, ер тагини ўзига макон қилди.

Ҳикояда қаҳрамоннинг онги, юраги ва бутун борлигини эгаллаб олган бўғма илон – нафснинг оғир юкидир. Та-саввуфий адабиётда илон тимсоли – нафсни англатади. Аллома Нажмиддин Кубронинг қайд этишича: “Нафс ҳеч ўлмайди илондир. Афъо аталмиш захарли илон бунга яхши мисол бўла олади. Бу илон чопиб ташланса ҳам, боши кесилса ҳам, тўқмоқланса ҳам ёки териси бутунлай

шилиниб олинса, гўшти пиширилса ва ейилса-да, бир неча йил ўтгач, унинг терисига қуёш нури тегиши ҳамон ҳаракатлана бошлайди. Нафс ҳам худди шундай. Ўлган нафсга ҳаво, шаҳват ва шайтонлик оташи хуруж этса, дарров жонланиб, ҳаракат эта бошлайди”.

Қахрамон тавба қилиб, ризога юз тутди. Нафс розилигидан чиқиб, Ҳақ розилигига кирди. Тоат-ибодат ва тавба-тазарруси ила ҳам қалбан, ҳам руҳан покланди. Аммо, шундай бўлса-да, узоқ вақт чилла сақлаб аёли ва болаларини ёлғиз қолдиргани учун ўзини кечира олмади. Аёлининг машаққатларга тўла бўлган ҳаёти ва чеккан дардларида ўзини айблади: “...Шўрлик аёл бу йиллар ичида қишнинг оппоқ совуқларига ҳам, ёзнинг сап-сариқ иссиқларига ҳам дош берди, эзиб ёққан қор ёмғирларни, дархтларни кўпорғудай қаттиқ келган довулларни, тандир каби қиздирган саратонларни бошидан ўтказди...”

Фарзандларидан узр сўради, аёлига таскин берди: “Яна озгина сабр қил, Ҳурматли киши айтганидай, бир куни ўзим ер бетига – хузуригга чиқиб бораман, кутилганидай бўлмаса ҳам, сал янгилиниб-тозаланиб чиқаман, иккаламизнинг орзуларимиз яна бир-бири билан қовушади, ҳаётимиз яна изига тушиб кетади... ҳар кечанинг наҳори бўлганидай, ҳар қишнинг ҳам баҳори бор... биз ҳали бахтли бўламиз...”

Ҳикоя жумбоқли яқунланади. Қахрамон ер устига чиқишга аҳд қилганида чиллаҳонасига тепадан шувиллаб майин тупроқ тўкила бошлайди... Жумбоқли яқун ўқувчини ўйлашга, фикрлашга ундайди. Шунга кўра, фикр ва хулосалар ҳам турлича бўлади.

Муаллифнинг фикрича, инсон қалби ва руҳининг поклиги учун курашиши лозим, нафсни енгиш ва инсоний хислатлар ила иймонга содиқ қолиб яшаш энг олий инсоний бурчдир. Эътиборга лойиқ жиҳати, ҳикоя Шарқ фалсафасига хос комилликни тарғиб этади. “Чилла” қахрамони моддий идеалга эмас, руҳоний идеалга интилади.

Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхоннинг “Шарқ юлдузи” журналининг 2010 йил 1-сонида эълон қилинган “Этақдаги қулба” ҳикояси эса “Чилла” дан анча фарқ қилади. Ҳикояда бевосита муаллиф тилидан баёнлар, тавсифлар, изохлар берилади, тасвирлар теранлиги билан ажралаб туради.

Бадий асарда қўлланилишига кўра рамзларнинг – рамз-образ, рамз-деталь, рамз-сюжет каби турлари фарқланади. “Этақдаги қулба” ҳикоясининг сюжети рамзлар асосига қурилгани билан эътиборли. Бир ўқишда яширин сирларини илгаш мушкул кечадиган бу ҳикоя – китобхонни чуқур мушоҳадага хорлайди.

Ҳикоя “жимжит” сўзи билан бошланади. Ва айнан ўша “жимжитлик”ка Девона ўзининг “ғалати”, “шубҳали” ва “кўрқинчли” хитоби билан раҳна солди: “Уйи куйган ким бор?.. Моли куйган ким бор?.. Бағри куйган ким бор?..”

“Қишлоқ сергак тортди, шубҳаланди. Зерикарли ва туссиз ҳаётига сал бўлса-да, бўлакча бир ҳаво киритиши мумкин бўлган бу сўздан қувонмади, аксинча, бироз кўрқинч босди, момақалдироқдек туйқус янраган бу товуш, албатта, уларга кўрқинчли ва шубҳали туюлди. “Ўлик”, “гунг” ва “диққанафас” Қишлоқда Девонанинг товуши кезар, жимжитлик шовқинидан том битган қулоқларга унинг товуши аллақандай ёқимли бир эпкин бўлиб кирар, ҳатто ширали эшитилар эди”.

Ҳикоянинг ана шу жойида муаллиф фикрини уққандай бўласиз. Биринчи муҳаббатдаги ҳайрат, ундан қолиши муқаррар бўлган қалб оғриғи, ўзликни англаш, ижод қилиш иштиёқи... Қўйилиб келаётган фикрлар ичидан энг тўғриси айна муаллиф назарда тутаётган жумбоқни топмоқ мақсадида уларни саралай бошлайсиз.

Қишлоқ – қиш бўлса қора совуқдан дийдираб, ёз бўлса саратондан жизғанаги чиқиб, баҳор келса бир нафас олиб, кузда эса бир нафас чиқариб, келгиндиларни кўриб кўникиб кетган, бепарволик билан зерикарли ҳаёт кечириётган рамзий макон.

Девона – ғалати, далли бир образ. Ҳикояда бу образга куйидагича таъриф берилди: “Ким бўлди бу одам? Уста бўлиб устага ўхшамайди, куйган уйларни бутлаб берай деса? Бой бўлиб бойга ўхшамайди, моли куйганларга суянчқ бўлса? Табиб бўлиб табибга ўхшамайди, куйган бағирларга дори қўйса? Ким, ахир?.. Ғирт девона! Сўзи туришига, туриши сўзига уйғун келмайдиган дали!”

Адиб асарларида девона образига кўп мурожаат қилди. “Чилла” ҳикоясида

қахрамон ўзини девона деб атайди. Дунё адабиётидаги каби Шарқ мумтоз ва тасаввуф адабиётида ҳам қадимдан “телба”, “девона”, “дарвеш” сингари адабий образлар мавжуд бўлиб, бу образлар бошқаларга маънавий-маърифий илм улашувчи, ўзини Ҳақ йўлига бағишлаб, дунёдан юз ўгирган; бойликка бепасанд қараб, инсоний шону шараф, ҳикмат ва маънавий тўқисликни ҳар қандай бойликдан афзал деб биладиган қаноатли, диёнатли шахслардир.

Ғалати товуш ва ундан ҳам ғалати сўзларга, эски замонлардан бери шу Қишлоқда яшайдиган, нотаниш бегонанинг кутилмаган жавоби – одамларни сергак торттирди.

Бегонанинг асарга кириб келиши ва жимжитлик пардасини чок-чокидан сўкиб юборган кутилмаган “ғийқиллаш” фикрларингизни тумандай тарқатиб, боши берк кўчага олиб киради, кутилмаганда худди чорасизлик домига тушгандай ҳис қиласиз ўзингизни. Гўё жавобсиз саволлар ичида йўлини йўқотган ва бу йўлни қайта топмоқ энди душвордай. Нега бу “ғийқиллаш” Қишлоқ бошига кўрқинч солди, хавотирга қўйди? Бепарволикни ўзига сифат қилиб олган Қишлоқни нега бу “ғийқиллаш” сергак торттирди? Ҳикояни ўқиш давомида руҳингиз ва онгингизни курашга чорлаб қўйганингизни сезмай қоласиз.

Ғийқиллаган эшикдан кўринган Бегонанинг жуссаси сизни янада ҳайратга солади, Бегонанинг қуюқ тўр ичра йилтираб турган кўзларидан нималардир дегиси келаётганини англаб, ҳикоя ичига яширинган маънони иллагандай бўласиз, “ўлиш осон ва текин бўлиб қолганидай”, аввалги фикрлардан осонгина воз кечасиз, ундан худди аввал сизга тегишли бўлмаган ғалати туйғу ва ғайришуурий фикрларни туясиз:

“Бегона худди гўрдан чиқиб келаётганга ўхшарди: тириш босган юзиде қон асари йўқ, ўсиқ қошларидан қулоқларигача, қулоқларидан елкаларигача, елкаларидан бурнию патила соқол-мўйловигача ўргимчак ин тўқиб ташлаган, кийимлари ҳам илвироқ. Юрганида ўргимчак тўрларини авайлагандай, оёғидан бошқа жойини қимирлатмасликка тиришиб юарди”.

Бегона. Ким бўлди бу? Нега ҳовлисидан ўзига гўр қазиб, уйини мозор қилиб олган? Қандай куч уни тилсиз-забонсиз қилиб, ювинмаёқ, кафанга ўранмаёқ, гўрга киришга мажбур қилди? Бегона. Асли шу қишлоқликми? Бегона – шу ерлик киши, шу қишлоқнинг одамидир, балки? Эски замонлардан буён шу Қишлоқда яшаса-ю, ҳеч ким танимаса?! Бегона – кимлиги ҳатто ўзининг ҳам эсидан чиққан, бир тирик мурда.

Ҳикоядаги образлар, деталлар, ҳатто девонанинг: “Уйи куйган ким бор?.. Моли куйган ким бор?.. Бағри куйган ким бор?..” – деган хитоби ҳам рамзий бўлиб, асарни кўп маъноли бўлиши учун хизмат қилади.

Бегонанинг танаси ўргимчак томонидан “асир” қилинган, рамзларни талқин қилган: мутахассисларнинг фикрига кўра, тана – руҳ маркази, ҳаёт кучлари маскани ҳисобланса, бош – ақл-идроқ, ҳокимият рамзидир. Қўл – ҳукмонлик, куч, садоқат рамзи. Бурун – номус, қулоқ – сергаклик, соч ва соқол – ҳаётий куч-қудрат, бойлик рамзлари ҳисобланади. Бутун бошли танани ўргимчак ўз уясига айлантириб, бировнинг уйига, мулкига, ҳокимиятига, эркию озодлигига раҳна солмоқда, маънавий юксалишдан соқит қилиш бош мақсади. Бегонанинг “оғзини хиёл очиши” унинг яшашга бўлган истагидан далолат беради, ўз эрк-ихтиёри билан яшаш...

Девона Бегонанинг гапиришини узоқ кутди, сас чиқавермагач, ўзи бир нималар дегандай бўлди. Қишлоқ унинг гапини эшитмади, яқинроқ келишга ва бу Девона билан бу Бегонанинг гапларига қулоқ солишга юраги бетламади. Хўш, Девона нима деди? Нега муаллиф Девона ва Бегона ўртасидаги суҳбатни сир бўлиб қолишини хоҳлади? Бу қандай гап эди? У гапдаги дард Девонаникими ёки Бегонаники? Балки, Қишлоқ дарди, балки, инсоният дардидир?! Ҳикоя мазмунини очадиган қалитни шу жойда йўқотиб қўясиз. Турли хил саволлар гирдобига ташлайдиган бу воқеа – жумбоқ. Сир фақат Девона ва Бегонага маълум. Ҳўш, эса фикрлашдан, мушоҳада юритишдан, турли хил ўй-хаёлларга берилиб, ҳикоянинг асл моҳиятини англашга бўлган ҳаракатдан чарчамайди.

Девонанинг Бегонани ис босган қулоғига ўқириши ва ихтиёрсиз қимирлашидан чирт узилган ўргимчак тўрлари ечимсиз саволлар ва қарорсиз фикрларга қалит ва-зифасини ўтайди. Аммо тагин, Бегонанинг ўз гўрига кириб кетиши, Қишлоқнинг яна

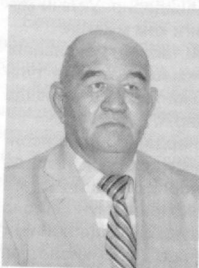
жимжитлик чуқурига чўкиши ўқувчини тубсиз ўйлар қаърига ташлайди: “Девона кетди. Жар ҳам солмай қўйди, орқасига ҳам қарамади, Қишлоқда қандай тўсатдан ва билин-тирмай пайдо бўлган бўлса, шундай тўсатдан ва билин-тирмай йўқолди. Бегона яна эшигини ғийқиллатиб... гўрига кириб кетди. Қишлоқ тагин жимжитлик чуқурига чўқди. Бу сирли-жумбоқли манзара кўзлардан тез ўчгани сингари эслардан ҳам тез ўчди. Худди аслида бўлмагандай...”

Рамз асосига қурилган ҳикояларнинг афзаллиги, ундан ҳар бир ўқувчи ўзича, ўзининг ҳаётидан, дунёқарашидан келиб чиқиб, хулосалар қилишидадир. Ўқувчи муаллиф назарда тутган фикрларни англай олиши ёки англамаслиги ҳам мумкин.

Рамзий ҳикоялардаги хулосалар бир эмас, бир нечта бўлиши табиий. Девонанинг бу келиш ва кетишида инсоннинг туғилиш ва ўлиш орасидаги машаққатларга тўла ҳаёт йўли, кураши, фикр ва ғоялари акс этгандир, балки?! Балки ҳикояда ўтмишда зулмдан озор чеккан халқларнинг аччиқ қисмати тасвирлангандир?!

Бадий адабиётнинг зиммасига юклатилган улкан вазифалардан бири – инсонлар кўнглини поклаш, руҳини ғуборлардан тозалашдир. Чунки покиза кўнгил ва тоза руҳ бўлган кишидагина эзгуликка, яхшиликка, олийжанобликка майл юзага келади. Тоза руҳ ва покиза кўнгилни қарор топтириш, шакллантириш учун ҳар бир одам покланиш йўлини ўташи лозим. Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон асарларининг бош ғояси инсон кўнглини поклаш, маънавиятини юксалтириш, гўзал хислат ва фазилатлар эгаси бўлиб, яхшилиқ йўлидан юришдир. Адибнинг “Чилла”, “Этакдаги кулба” каби ҳикоялари бугунги адабий жараёнда ўзига хос, ноанъанавий, бир-бирига ўхшамаган ва бир-бирини такрорламаган гўзал асарларнинг майдонга келётганини кўрсатади.

Жалил ХАЗРАТКУЛОВ

1946 йилда туғилган.
Тошкент Давлат уни-
верситети Шарқ тил-
лари факультетини
туғатган.
F.Соидийнинг
“Даҳшат” повес-
ти, М.Дидеварнинг
“Сехри Техрон” ро-
мани ва яна бир қанча
форс ёзувчи ҳамда
олимларининг асар-
ларини ўзбек тилига
таржима қилган.
1995 йилдан буён
Ўзбекистон ФА
Шарқшунослик
институтидаги
форс тилида ёзилган
кўлёмаларни ўзбек
тилига ўгиришида фаол
иштирок этмоқда.

АДИБНИНГ МУҲТАШАМ “УЛУҒ САЛТАНАТ”И

Адабиётнинг бош мавзуси – Инсон эканлигини яхши би-
ламиз. Шу нуқтаи назардан қараганда, Ўзбекистон халқ ёзув-
чиси, Давлат мукофоти лауреати Муҳаммад Алининг “Улуғ
салтанат” тетралогияси Соҳибқирон Амир Темур мавзуси-
ни ёритиб беришга бағишланган кенг қамровли бадиий по-
лотнодир. Ушбу асарни ёзишга киришар экан, адиб табар-
рук устозлар Виктор Гюго, Лев Толстой, Абдулла Қодирий,
Ойбек, Пиримкул Қодировларнинг ижодий тажрибаларидан
фойдаланишга ҳаракат қилади. Унинг олдида халқимизнинг
буюк фарзандини ўзининг бутун мураккабликлари ва зидди-
ятлари билан тасвирлаб бериш вазифаси турарди. “У (яъни
Амир Темур – **Ж.Ҳ.**) ҳақда кўп кунт ва меҳнат сарф қилиб
эпопея шаклидаги йирик асарнинг яратилиши ҳаёт талаби
бўлиб қолди. Бу вазифани бажариш ёзувчи Муҳаммад Али-
нинг зиммасига тушди”, деб таъкидлайди академик Матёкуб
Қўшжонов “Ёзувчи камолотидан далолат” номли мақоласида.

Тарихий шахс ҳали бадиий асар қаҳрамони дегани эмас.
Амир Темур деганда, биз ҳамиша отда юрадиган, ҳарбий
юришлар соҳиби, фотиҳ, йигирма етти мамлакатни мусах-
хар қилган, совуту дубулғага ўралган бир саркарда кўз ол-
димизга келади. Соҳибқирон Амир Темур ҳақида жаҳонда
ёзилган китобларда унинг сиймосига, асосан, мана шундай
ракурсдан қаралади. Афсуски, бу Соҳибқиронга бир ёқлама
ёндашишлар натижасидир.

Муҳаммад Али Амир Темурга бундай қарашлардан ўзгача,
яъни Соҳибқироннинг мустақил Ватанида унинг тимсоли ян-
гича талқин этилаётган нуқтаи назардан, яъни ҳақиқат (таъ-
кид бизники – **Ж.Ҳ.**) юзасидан ёндашишга ҳаракат қилди.
Соҳибқироннинг кам ёритилган оилавий ҳаёти, хонадони,
фарзандлари, келинлари, ҳарам аҳли, улар орасидаги инсо-
ний муносабатлар адибни жуда қизиқтиради, ўқувчини ҳам,
албатта. Адибнинг ўз асарида Амир Темурни, аввало, *Инсон*
сифатида кўрсатишга бел боғлагани диққатга сазовордир.
Бу адабиётимизда, ҳатто жаҳон адабиётида ҳам Амир Темур
сиймосини бадиий талқин этишда мутлақо янгича йўл, янги-
ча ёндашиш намунасидир.

“Улуғ салтанат” тарихий тетралогиясида (ҳозирча уч ки-
тоб – “Жаҳонгир Мирзо” – 2003, “Умаршайх Мирзо” – 2006,
“Мироншоҳ Мирзо” – 2010 ўқувчилар қўлига етиб борди, уч
китоб нашр этилгани улар ҳақида дастлабки хулоса сифа-
тида фикр юритишга бизга асос беради. “Шохрух Мирзо”
номли тўртинчи китобни ҳам яқинда тугалланганини эшит-
дик). Соҳибқироннинг давлат теласига келиши жараёнлари,

давлатнинг шаклланиши, Амир Темурнинг буюк шахс сифатида камол топиши, Турон салтанатининг қудратли давлатга айланиши, юрт мухофазаси ташвишлари, шимолий сарҳадларни мустаҳкамлаш, қисқаси, милодий 1370-1399 йиллар воқеалари қамраб олинган. Романларда, иложи борича, юқорида айтиб ўтилганидек, Соҳибқироннинг оилавий ҳаётини ёритишга ҳаракат қилинган. Мақсад – унинг ибратли инсоний фазилатлари, намуна бўлгулик ҳаёти лавҳаларини ўқувчиларимизга етказиб беришдир. Ахир, дунёда саркардалар, давлат арбоблари кам ўтганми, нега ҳануз Амир Темур шахси барча замонлар ва халқларни ҳайратга солиб келади, унинг оҳанрабои ни мада, деган савол туғилади. Бунинг сабаби, фикримизча, бобомизнинг монанди йўқ жаҳонгирлигидан ташқари, “Буюк Инсон” деган тушунча – мезонга тўла жавоб бера олган сиймо эканлигидадир. Ёзувчи тетралогияда асосий диққатни ана шу улўғ гоёга қаратади.

Одатда, тарихий мавзуда асар ёзадиган ёзувчининг икки хил ҳолатда қалам юргизиши мураккаб кечади. Биринчиси: агар ёзилаётган мавзу ҳақида манбалар, китоблар кам бўлса. Шу сабабли, тарихий манбалар ёритилаётган давр ҳақида етарли хулоса қилиш имконини бермайди. Иккинчиси: агар ёзилаётган мавзу ҳақида манбалар, китоблар, тадқиқотлар ҳаддан зиёд кўп бўлса...

Муҳаммад Али айнан мана шу иккинчи ҳолатга рўбарў келди. Соҳибқирон ҳақида жаҳоннинг турли тилларида ёзилган манбалар, тадқиқотлар ва китоблар кўп. Буларнинг бари кўп мутолаани талаб этади. Уларнинг муҳимлари, албатта, Амир Темурнинг ўзи буюриб ёздирган ва кўриб маъқуллаган, Амир Темурнинг қутлўғ назаридан ўтганлиги билан қимматли бўлган муаррих Гийёсиддин Алининг “Ҳиндистон газавоти кундалиги”, Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” китоблари. Улар бирламчи манбалар ҳисобланади. Кейин яратилган китобларнинг деярли барчаси мазкур икки асарга суяниб ёзилган. Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” номли қомус даражасидаги асари шу маънода жуда ибратлидир. Ёзувчи бу асарларни ўрганиш асносида, халқимизнинг XIII-XV асрлар турмуш тарзига оид турли хил материаллар, этнография, айниқса, Турон, Хуросон, Эрон, Озарбайжондаги шаҳарлар географияси, тил муаммолари, ҳарбий ва диний атамалар, кийим-кечаклар, маиший ҳаёт ҳақидаги хилма-хил маълумотларни тўплади ва ўз асарларида унумли фойдаланди. Муаллиф Соҳибқирон фатҳ этган 27 давлат тарихигина эмас, балки улар ҳукмдорларининг ҳаёти, уларнинг ўзаро алоқалари, турмушининг икир-чикрларини ҳам ўрганиб чиқди, бундай синчковлик тарихчиларни ҳам ҳайрон қолдиради. Адиб ўз мақолаларидан бирида, тарихий мавзуда асар ёзиш – икки қарра ёзувчи бўлиш демакдир, деб ёзган эди. Шу сабабдан ҳам, романларни ўқиганда, муаллифнинг тарихни қанчалар чуқур билишига гувоҳ бўлаемиз.

Муҳаммад Али ижод йўлининг бошиданоқ тарих мавзусига меҳр кўйди. Соҳибқирон Амир Темур мавзусига ҳам ўша даврлардан бери мурожаат этиб келади. “Қадимги кўшиқлар” (1967-1968) туркумида шоир айрим шеърларини шу мавзуга бағишлаганди. У пайтлар Соҳибқирон номига табу кўйилган бўлса ҳам, муаллиф Амир Темур ҳақида дадил фикрлар айта олди. Чунончи, “Гумбаздаги нур” (1967) достонида Амир Темур образи чизилди (*Жаҳонгирнинг кўз ёшларин ҳам, Артиб кўяр ўзгалар энди...*), Жаҳонгир мақбарасининг қурилиш саналари, XV аср Самарқанд манзаралари эса қоларли тасвирланган. 1989 йилда ёзилган “Сарбадорлар” роман-диалогиясида яратилган 24-30 ёшли Темурбек ўзбек бадийи насрида Соҳибқироннинг биринчи тўлақонли образи эди. Маълум тажриба ортирилганидан сўнг, адибнинг “Улўғ салтанат” тарихий эпопеясига кўл уриши табиий ҳол эди, албатта.

Амир Темур даври тарихимизнинг олтин даври бўлиб, жуда бой қатламдир. Уни даст кўтариб, туб-тубига назар солиш, қат-қатини синчиклаб кўриб чиқиш, роман концепцияси талаб қилган даражада образлар, воқеалар, шахсларни саралай билиш, ҳам тарихий ҳақиқатга, ҳам бадийи ҳақиқатга мос равишда ҳаммасини бир чизиққа тизиб, ягона сюжетга едириб юбориш ёзувчидан катта маҳоратни, улкан ёзувчига хос заҳматкашликни талаб этади. Бунга фақат ёзувчилик салоҳиятигина эмас, балки катта олимларга хос мушоҳада-тафаккур ҳам зарур. Мамнуният билан айтиш керакки, Муҳаммад Али бу талабларга муваффақият билан жавоб бера олган. Романлар тили

жуда ҳам чийралиб ишланган, арабий-форсий ибораларни билиб ўз ўрнида қўллайди, ўқиганда тишга тегадиган сўзлар қарийб учрамайди, айна пайтда, ўша давр колоритини яққол кўрсатиб беради, янгича тузилган иборалар, жуда кўп топилдик сўзлар, тиник тасвирлар ўқувчига завқ бағишлайди. Ўқувчи уларни ўқиб, ўзини ўша замонларда юргандек, воқеаларни эса ўз кўзи билан кўриб тургандек хос қилади.

Авалло, асарларнинг архитектуроникиси жуда ўзига хослигини айтиб ўтиш керак. Муаллиф Амир Темур мавзусини ёритишни мақсад қилар экан, унинг даврини тўртга бўлиб, ҳар бир даврга бир китоб бағишлайди ва уларни Соҳибқироннинг ўғиллари номи билан атайди. Бунда, демак, мазкур асарлар бош қаҳрамонлари шу ўғиллар экан-да, деган хулоса чиқмаслиги керак. Ёзувчининг мақсади бўлак. Тетралогияда асосий диққат бош қаҳрамон Амир Темур сиймосига қаратилган.

Адиб талқинида Амир Темур нафақат улуг саркарда, айна пайтда, фаолияти халқимиз тарихи зарварақларини безаган табаррук Инсон, жуда ҳам мард, ҳақиқатни ёқлагувчи, адолатпеша, ёлгонни ёмон кўрувчи, бир сўзли, оқибатли Шахс сифатида кўз олдимизда жонланади. У кечирмоқ ҳам Оллоҳнинг бир инояти, деб ҳисоблайдиган улуг зот. Бировга ёмонлики раво кўрмайдиган қалб эгаси. Шунинг учун ҳам у, "Тузуқлар"да айтилганидек, ёмонлик қилганларни ўз ёмонликларига топширади ва бундайлар билан олишиб вақтни беҳуда кетказмайди. Масалан, Шибиргон ҳоқими Зиндачашм Опардий тўрт марта хиёнат қилганида ҳам кечиради, яъни ёмон йўлдан қайтар, дўст бўлиб кетар, деб умид қилади. Тўхтамишхонни ҳам тўрт марта кечириб, қўллаб-қувватлайди... Душманни ҳам дўстга айлантириш, Соҳибқироннинг эзгу одатларидан бири эканлиги тетралогияда ишонарли акс эттирилган.

"Жаҳонгир Мирзо" романида ёзувчи юрт учун ҳам, салтанат учун ҳам, Соҳибқирон учун ҳам жуда нозик ва қалтис бўлган вазиятни усталик билан қаламга олади. Милодий 1376 йил. Вазият чиндан нозик: Соҳибқирон илк набирасининг, яъни валиаҳд Жаҳонгир Мирзо билан келини Хонзода хоним оиласида туғилажак зурриётнинг дунёга келишини интиқлик билан кутмоқда... Лекин шу палла Жаҳонгир Мирзонинг қутилмаганда бетоб бўлиб "азиз бошларини ёстиқдан ололмай" қолгани маълум бўлади. Бетоб Жаҳонгир Мирзо "Боғи Нақши жаҳон"да ётибди, оғироёқ Хонзода хоним эса Сароймулкхоним хузурда "Боғи Чинор"да... Бунинг устига Қамариддин деган мўғул амири ўз тўдалари билан Андижонга ногаҳонда бостириб кириб, вайронгарчиликка йўл кўяётганлари хабарини етказадилар. Ёзувчи шундай танг вазиятда уч ўт ўртасида қолган Амир Темур руҳиятини ёрқин тасвирлашга эришади. Соҳибқироннинг бир тарафдан бетоб валиаҳд ўғлини, иккинчи тарафдан биринчи набира тўхфа этгани кўз ёрай деб турган суюкли келинини шундай ҳолда ташлаб кетгиси келмайди. Лекин, Ватанга душман бостириб кирган эди: "...шу палла бирдан кўз олдида Қамариддин одамларининг Андижонда кайфу сафо қилиб юрганлари жонланди.... Фавақулдда келган ғазабдан кўзларига қон қуюла бошлади! Ёт оёқлар она тупроқни топтаб юрибди... **Ватан баридан муқаддас!** (Таъкид бизники — Ж.Ҳ.) Ҳа, душман изини қириб ташлаш керак!.. Жетага юриш қилиш зарур! Жетага! Жетага!..

Чоршанба куни Турон султони Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийлари бетоб Жаҳонгир Мирзони табибларга, табибларни эса Оллоҳга топшириб, катта кўшин бошида Самарқанддан жўнаб кетди..."(Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Биринчи китоб. "Жаҳонгир Мирзо". 314-бет).

Бу ерда Амир Темурнинг ватанпарварлик туйғулари сўз билан эмас, ҳолат, важоҳат тасвири билан кўрсатиб берилган. Адабиётнинг вазифаси ҳам — шу аслида. Жангга кетаётиб, кўз ёриш арафасида турган келинини авайлаб, Жаҳонгир Мирзо бетоблигини ундан яширишни, келинига эса куёвини жангга кетган қилиб кўрсатишни Сароймулкхонимга тайинлаши ҳам Соҳибқироннинг нақадар меҳрибон инсон эканини намойиш этади. Умуман, Соҳибқирон образи романдан романга динамик равишда ривожланиб боради.

Ёзувчи темурий маликалар сиймоларини тасвирлашда ҳам моҳирлик кўрсатади. Шунини айтиш жоизки, жуда кўп тарихий шахслар, чунончи, Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо, Муҳаммад Султон, Султон Ҳусайн Мирзо, Соҳибқирон эгачиси Қутлуғ Туркон оқа, хотинлари Туман оқа, Тағой Туркон оқа; қизи

Султон Бахт бегим, келини Хонзода хоним, Чўлпон Мулк оқа ва бошқалар мазкур тетралогия туфайли адабиётимизда илк бор бадиий қахрамонлар сифатида намоён бўлдилар. Шу пайтгача уларнинг бадиий образлари адабиётимизда яратилмаганди. Опа Қуллуғ Туркон оқа билан ука Амир Темур муносабатлари халқимизда мавжуд бўлган опа-укалар ўртасидаги меҳрибончилик, қайишиш, авайлаш, бири-бирига чексиз ҳурматга ёрқин мисолдир. Айниқса, бу нарсa “Умаршайх Мирзо” романининг олтинчи бобида Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг оғир мусибатда қолган Амир Темурга эгачисининг берган далдалари, озор еган кўнглини кўтариб қилган насиҳатлари таърифларида яққол кўринади: “Оҳ, Жаҳонгир Мирзо ўғлим келгонида эрди, тожу тахтини ҳам олсунлар эди мендан!.. Олсунлар эди!... Рози эдим!!! – деб юборди ҳасратда Амир Темур.

– Йук, Амир Соҳибқирон! Бу ношукурчилик бўладур, – Қуллуғ Туркон оқанинг бодом қовоқлари уюлди. – Таеба деб гапирмоқ керак, шукур қилмоқ керак. Бундай сўзларни сира айтмасунлар, сира айтмасунлар! Сизга ярашмайду. Эсингиздаму, Қуръони каримда: “Оллоҳдан унинг ўзи қилгон иш ҳақида сўралмайду...”, дейилгон. Ҳамма нарсa Оллоҳнинг мулки, бизлар ожиз бандаларимиз, холос. Худойимнинг қаҳри келиб бу кунимизни ҳам кўп кўрмасун тагин? Таеба деб гапирсунлар, шукур этсунлар!

– Таеба қилдим, таеба қилдим!.. – деб юборди Амир Темур маҳзун бир ҳолатда...” (Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Иккинчи китоб. “Умаршайх Мирзо”. 59-65 бетлар).

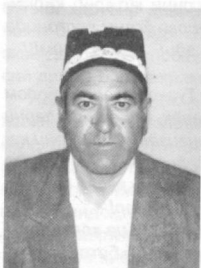
Маҳди улё Сароймулкхоним ўзининг бутун умрини, ақлу заковатини, кўрку хусини, роҳату фароғатини Амир Соҳибқиронга бағишлаган, салтанат ривожини йўлида фидо қилган мўтабар аёл тимсоли. У бутун сарой ҳаёти, турмуш тарзини идора этади, айтиш мумкинки, ҳамма нарсага масъул. Романда тасвирланишича, катта малика саройда бўладиган майда-чуйда нохушликларни Соҳибқиронга билдирмайди, набиралар тарбияси билан машғул бўлади.

Хоразм маликаси Хонзода хоним ажойиб тақдирли аёлларимиздан бири, у жудаям гўзал, ёрига меҳрибон, лекин ўн гулидан бир гули очилмай сўлган фаришта. Тетралогияда Амир Темурнинг келинига бўлган чексиз ҳурмати, уни авайлаши, кўнглига қарашини, бошқаларнинг ранжитишига йўл қўймаслиги жуда ишонарли тасвирланган. Хонзода хоним ҳам Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин, менинг учун фақат Соҳибқирон билан маҳди улё хонимойим Сароймулкхоним бор, дейди ва уларга суянади. Бу туйғу “Мироншоҳ Мирзо” романидан олинган қуйидаги парчада яққол кўринади. Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин, етти йил ўтиб, ўзидан етти ёш кичик Мироншоҳ Мирзога узатилган Хонзода хоним ҳаёти машаққату уқубатларда кечди. Мироншоҳ Мирзонинг ўринсиз даъволарига, баъзан ҳақорат даражасида айтган сўзларига, малика шундай жавоб беради: “*Нечоглиқ ҳақорат сўзларини эшитсам ҳам, тақдиримдан нолимаймен! – деди кўз ёшлари бирдан қуриган Хонзода хоним мағрур бошини кўтариб. – Мен Хоразм маликаси, Султон Муҳаммад Ўзбекхоннинг набирасимен! Неки қилсам, мен учун дунёда энг азиз ва улуғ зот муҳтарам Соҳибқирон ҳазратлари учун қилдим! Хор бўлсам ҳам, унинг учун хор бўлдим! Улуғ Амир қалбини қийнаган фарзанд доғини кетказиш, Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин суюкли келини тақдирини ўйлаб, ҳеч кимга кўзи қиймай, ўз бағридан чиқаргуси келмай чеккан яширин азияту изтиробларини енгиллатай деб, ўн беш йилдирки, ўзимни шу қоп-қоронғу зиндонга отдим! Била туриб, иложининг борича ўзимга жабр қилдим!..*” (Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Учинчи китоб. “Мироншоҳ Мирзо”. 413-414 бетлар).

Биз дарҳол бахти юришмаган, фожиано мусибатларга бўйин эгмаган, Соҳибқироннинг нуфузли келини Хонзода хонимнинг мағрур сиймосини тасаввур этамиз ва кўнглимизда унга нисбатан раҳмдилликдан кўра, кўпроқ юксак ҳурмат, эҳтиром туйғулари уйғонганини сезамиз.

Тетралогияда қахрамонлар ё одати, ё сўзи, умуман характери билан бири-бирдан ажралиб туради, уларни сира адаштириб юбормайсиз. Бу ёзувчининг ўз қахрамонларини характер, тип даражасига кўтаришга, образларни пухта ишлашга алоҳида аҳамият берганини кўрсатади.

Гулқайчи

*Турсунбой
БОЙМИРОВ*

*1949 йилда тугилган.
Қариш Давлат
институтининг
бошланғич таълим
методикаси
факультетида таҳсил
олгач, узоқ йиллар
маориф соҳасида
хизмат қилган.
Унинг “Изтироб”
ҳикоялар тўплами,
“Балои бад”, “Ё,
отамнинг кўли”,
“Раиснинг ули”,
“Дўстлар қаҳқаҳаси”
(таржима) номли
ҳажвий китоблари
нашр этилган.*

ОШҚОВОҚ

Ҳажвия

– Энди тоза ҳавога чиқайлик, хона ичи қизиб кетди, – деди Неъмат ака ўтирганларга.

– Тўғри айтасиз, – Неъмат аканинг таклифини маъқуллади Йўлдошбек. – Устознинг боғини томоша қилайлик. У ер анча салқин.

Бу гап дастурхон теварагида ўтирганларга ёқиб тушди. Ҳосилини кўтаролмай турган анорлар, шафтолилар, нашватилар меҳмонларнинг кўнглини яйратди.

– Ҳам деҳқонсиз, ҳам боғбонсиз, Турсунбой. Бу ҳосиллар меҳнатсиз бўлмайди. Яшанг! Шунча еримиз бўлганда бозордан ҳеч нарса сотиб олмасдик. Бай-бай, яшанг! – деди ҳаяжонланган Неъмат ака.

– Еримиз унумсиз, тупроғи қизил ва шўр. Ёзда уч куннинг бирида сувлаб турмасангиз, ниҳолларнинг ҳолига вой. Ҳар баҳорда гўнғ солишдан чарчамаймиз, – дедим мен нолиган бўлиб.

– Эҳ-ҳей! – Йўлдошбек томорқанинг бир четини эгалаб ётган ошқовоқ палагига кўзи тушиб ҳайратланди. – Нима бало, бозорни ошқовоққа тўлдирмоқчимисиз? Ҳай-ҳай, ғовлаб кетибди-ку?! Қўй кўрмаган бўлсак ҳам қий кўрганмиз. Бир холам бор, ошқовоқнинг пири. Ҳар тупидан етмиш, саксон дона ҳосил олади. Шундай ошқовоқ бўладики, бир киши кўтаролмайди. Ўша хола-нинг жиянимиз-да!

Йўлдошбекнинг гапида жон бор. Икки йилдан бери томорқага ошқовоқ уруғини экиб, кўнгилдагигек ҳосил ололмаймиз. Дарахтлар соясида бу йил янаям ғовлаб кетди.

– Эй ука, ўртанган юракни... Қўйинг, – дея нолишга ўтдим. – Ўтган йили ерни дорилаган эдик, шу зиён қилдим, билмадим, ҳосил тугунчаларидан нишон йўқ.

– Боваларимиздан қолган урф-одатларни ҳам эслаб турасизми? Яна, бош чайқайсиз. Урфларимизга ҳам озгина эътиқод қилиш керак. Ҳалиги ошқовоқнинг пири бўлган холам ерга уруғ ташлаётганда, тошдек кўпайсин деб қўйини майда тошга тўлдириб олади. Сизам, бир ҳовуч майда тошни липага уриб, еганимдан ошиб қолсин, ошна-оғайни ташиб қолсин деб, тупроққа уруғни кўммайсизми, – деди Йўлдошбек афсусланиб. –

Ҳали ҳам кеч эмас, урф-одатнинг униси бўлмаса, буниси. Қариялар пайвандлаш дейдими-ей, “сол-сол” дейдими-ей. Шунақа қилиш керак.

Йўлдошбекнинг таклифи мени анча довдиратиб қўйди. Саксонга кирган онам бор. Алқисса, у кишидан ҳам шу тўғрида бир оғиз сўрамабман-а.

– Эй, бундай удумлар кўпдан нутилган эди. Хаёлга кептими. Уруғ кўкарса, хосил беради деб ўйлаганмиз-да! – дедим юзта ошқовоқни дарёга оқизиб қўйган кишидек хижолат чекиб.

– Холамининг бир ҳамсояси бор. У киши ҳам ошқовоқнинг пири. Палак гулга ўтиргач, исириқ тутунига лозимини тутиб, палак оралаб “сол-сол” қилади. Кўрибсизки, қишда ошқовоғини уйга сиғдирилмай ётади, – деди Йўлдошбек ҳамроҳларига.

– Тўғри, – гапга қўшилди Неъмат ака, – “сол-сол” одатини оиланинг тўнғич қизи ёки кўп болали аёл ўтказади.

– Ака! – Йўлдошбек жонланди. – Бизнинг қишлоқда пайвандни эркаклар амалга оширади. Шу ишни мен қилсам, розимисиз?..

– Розиман, – дедим беихтиёр. – Ҳарқалай, икки юзта бўлмаса ҳам, ўттиз-қирқта ошқовоқ чиқса зиён қилмас.

– Э, менинг пайвандимдан кейин роса бир мошин ошқовоқ чиқмаса, иккинчи бу ишни қилмайман, – деди Йўлдошбек ғайратланиб.

– Насиб денг, насиб денг, – дея Неъмат ака кўзойнагини арта туриб гапга аралашди. – Бу палакнинг юздан ошиқ навдаси-қўли боров. Бу тонна-тонна ошқовоқ деганими? Бозорга чиқарса, фалон пул.

Неъмат аканинг ҳаяжони менга ҳам кўчди.

– Бир мошин ошқовоқ сизники, – дедим Неъмат акага, – Шаҳрисабзга ўзим элтиб берганим бўлсин.

– Янгангиз хурсанд бўлади. Ошқовоқ сомсани ёқтиради. Ундан кейин витамин-гаям бой..

– Неъмат ака, – дедим ҳазилу чин аралаш, – мана қўшнилари ҳам кузатиб турибди. Йўлдошбек бу янгиланинг муваффақиятига ишонтирса, шу бугун бутун қишлоққа жорий бўлади.

– Оббо, Турсунбой! Агар ошқовоқ эмас, хашак керак бўлса, бизлар уйга киримиз. Ана палагингиз, – дея ранжиган бўлди Йўлдошбек.

Гўё юзлаб ошқовоқдан қуруқ қолаётгандек, қўшнилари:

– Пайванд қилсин, пайванд қилсин, – деб чувиллашди.

Мен ҳам шоша-пиша:

– Шермат! Пичоқни олиб кел!.. – дедим.

– Пичоқ керак эмас, – эътироз билдирди Йўлдошбек. – Мен суннат қилмоқчи эмасман. Этик борми?

– Этик билан ҳам пайванд қилиб бўларканми? – ҳайрон бўлди Неъмат ака.

– Йўлдошбек, “сол-сол” қилсангиз бўлмайдими? – деди Неъмат ака ошқовоқ палагининг пайванд бўлишига ишонқирамай.

– Ака, кўпчилиكنинг олдида хафа қилманг... – деди Йўлдошбек салгина ранжиб.

– Айтинг, этикни олиб келишсин.

– Шермат! Этикни олиб кел!

Бошқа гапга ўрин қолмаган эди. Неъмат ака вазиятни юмшатишга ҳаракат қилди:

– Қўйинг, Турсунбой, Йўлдошбек билан тортишманг. “Сол-сол” қиладими, пайванд қиладими, қилаверсин.

Бир чеккада Йўлдошбекнинг ишини томоша қилиб турдик. Айниқса, қишлоқдошларим қизиқиш билан кузатишарди. Йўлдошбек Эроннинг катта резин этигини кийиб, палак оралашга тушди. У ошқовоқ навдаларини резин этикнинг то-вони билан эзар экан, худди болаларга дарс бераётгандек:

– Пайванд қилдим, эшитяпсизми, пайванд қилдим, – деб такрорлаб турди.

Йўлдошбек терга ботиб палак орасидан чиқар экан:

– Неъмат ака айтганидек, худо насиб қилса, ҳосилини журт-жаҳонга сиғдиролмайсиз. Ҳали кўпларнинг ичи куяди... – дея кулиб кўйди.

Неъмат ака ҳам уйига бир мошин ошқовоқ тушириб олган бозорчидек хурсанд.

Шу пайт хотиним чақириб қолди:

– Чалоб қилдим, уйга кирингизлар...

Орадан кун ўтмай ҳовлидаги ошқовоқ палагининг ранги кетиб, сўлий бошлади. Онам, хотиним ва болалар олдида ўғри мушукдай алпанг-жалпанг қиладиган бўлиб қолдим. Гўё улар, назаримда, “ҳа, ошқовоқ бойвачча” деётгандай. Гоҳ бехосдан кулиб юбораман. Хотинига ошқовоқнинг витаминга бойлиги ҳақида ҳикоя қилаётган Неъмат ака хаёлимда жонланади. Оҳ, Неъмат ака...

Уч кундан сўнг укам келди. Кайфияти муррик.

– Тинчликми? – хавотирланиб юзига боқдим.

– Шу шогирдингиз дўстми, душманми?

– Нимаиди?

– Э, ошқовоқлар...

– Нима, сен ҳам пайванд қилганмидинг? – хавотир аралаш ҳайрон бўлиб унга қарадим.

– Битта мен эмас, бутун қишлоқ...

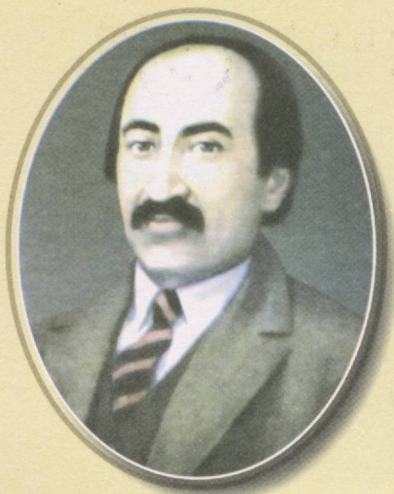
– А?!

Мен унсиз кулар эдим. Укам менинг йиғлаётганимни ҳам, кулаётганимни ҳам англамасди, қошларини чимириб боқиб турарди.

Куз охирлаб қолганда Неъмат акадан хат келди. Ҳол-аҳвол сўралгандан сўнг, ошқовоқ эслатилган эди. Янгам янги тандир қурибди. Тўлиб-тошиб борсак, ошқовоқ сомса ёпиб берар эмиш.

– Оҳ, Неъмат акажон, эски ярамни янгиланг...

*Абдурауф
Фитрат*

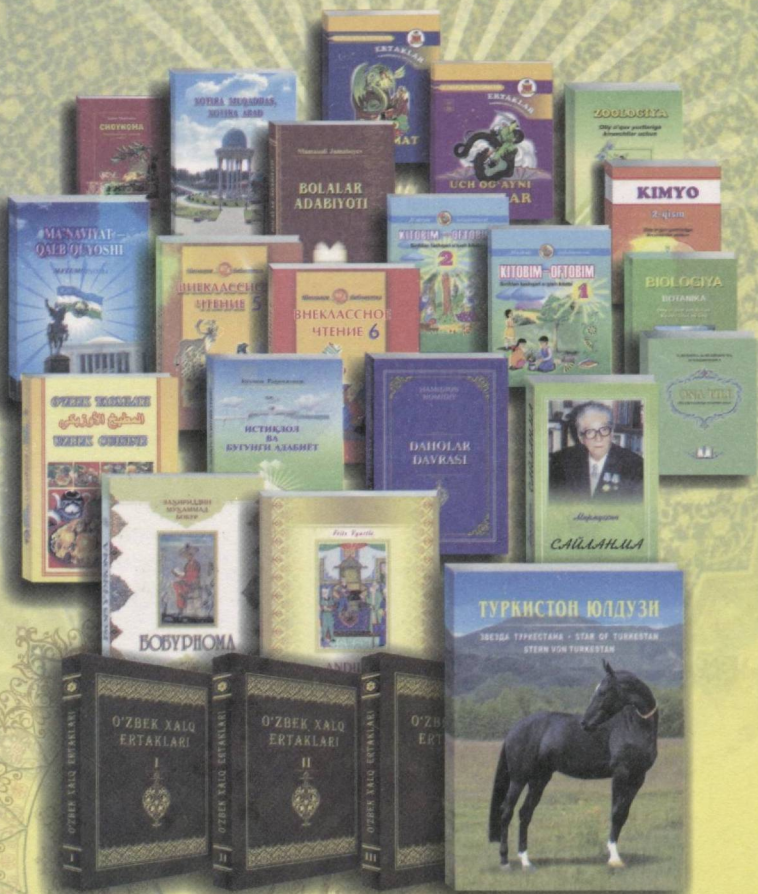
Шарқ адабиётининг ҳашаматли, рангли бир тарихи бор. Бу дабдабали тарихнинг олдидан ўтканда бу кунги Оврўпа адабиёти ҳам шапкасини олиб салом бериб ўтадир. Шунга ўзини мажбур каби кўрадир. Шарқ тарихи адабияси бутун дунё адабиёти орасида сингирсиз, мисли йўқ бир боғчадир.

Уштик

10022

«O'QITUVCHI»

НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ

Manzilimiz: 100206, O'zbekiston,
Toshkent sh., Yangishahar ko'chasi, 1.
Tel.: (+99871) 224-04-12
E-mail: info@oqituvchi.uz
Web-site: www.oqituvchi.uz